

86.38

А20

Ҳасан Ато Абуший

ТУРКИЙ
ҚАВМЛАР
ТАРИХИ

Ҳасан Ато Абуший

ТУРКИЙ
ҚАВМЛАР
ТАРИХИ

ТОШКЕНТ
ЧЎЛПОН НАШРИЁТИ

Нашрга тайёрловчи, сўнгсўз ва лугат муаллифли
Поён РАВШАН

Нашриёт директори
Нурали ҚОБУЛ
Бош муҳаррир
Анвар ОБИДЖОН
Ижодий гуруҳ раҳбари
Аъзам ЎКТАМ

Иzzатли китобхон!

Жаҳон маданият бешиги ҳисобланмиш кўҳна Туркистон, ҳудудсиз маконларда тириклик юритган туркий қавмлар тарихи ҳақидаги ростгўй асарлардан бири ҳукмингизга ҳавола этилмоқда.

«Энг ночор қариндошнинг энг яхши дўстингдан фойдалироқ эдукини унутма», дейилади турк мақолида. Энг муҳими, бу асарни ўқиб, бир томирдан тўралиб, ер юзига сочилган қондош-қариндошларингизнинг ким эканлигини билиб оласиз.

Абуший Ҳасан Ато.

Туркий қавмлар тарихи.— Т.: Чўлпон 1993.— 240 б.

4704020100—19

А ————— 15-92

360(04) — 95

ББК 86.38

ISBN-5-8250-0308-8

© Ҳасан Ато Абуший, 1995 й.

Муаллифлар ва мусаннифлар асарларинда баҳс этажак илмларни қавми, миллати ва ё умум Одам ўғиллари учун, даражаларина кўра «фойдали» (муфид), «керакли» (муҳим), «жуда керакли» (аҳамм), «онсиз чора йўқ» (заруру лобуда минм) дея билурлар. Кўб вақт буни кўрсатурға ва исбот этарға ҳам тирушурлар. Дурустки, «илм» — билик ва билмас ўлдиғиндин ўзинагина қороғонда ҳеч қойуси фойдасиз ва кераксиз эмасдир. Билғанлар ила билмағанлар баробар ўлурми? Ҳар нарсани билмовдин албатта билув ортиқдир. Илм — ёқтилиқ (нур), билмов — қоронғилиқ (зулмат)дир. Ёлғиз бир шарти бордирки, таҳсилинда кераклиғи жиҳатиндин тартибина риоят ва ўрнинда истеъмол этилмақ лозимдир. Булар эса ҳеч кимнинг инкор этмадиғи жуда эски ҳақиқатдирлар.

Аммо илм жуда кўб турли ўлдиғи каби, қавмлар — миллатлар ва буларнинг илмларға эҳтиёж нисбатлари ҳам шул қадар турли-турлидир. Замон ва аҳвол олишинув ила ҳам бу нисбатлар олмишдилар: бир замон ва бир аҳвол тилови бўйинча фойдали даражасинда ўлан илм иккинчи замон ва иккинчи аҳвол тилови бўйинча зарур даражасина кўтарилур, тескарисинча ҳам ўлур.

Мен ҳам муаллифлар каби ушбу асаримда ва бунинг янгигина босдирилмиш тухтасаринда баҳс этдиғим торих илмини қавмларнинг саломат ва саодатлари учун жуда керак ва зарур дея биламан. Онлар (муаллифлар) одатина ияриб, буни кўрсатурға ва исбот этишга ҳам тирушоман.

Ойтилмишлар устина, бу ўринда яна бир-икки сўз айтуб, очикроқ кўрсатур учун бир мисол ҳам келтираман: шу илаки, ўскучилар (наботот)нинг тирик яшов (ҳаёт ва

намо)ларина тупроқ, томир, говда, тормақ, япроқ, сув лозим ўлдиғи каби, ҳаво ила қуёш ҳам лозим ва лобуд минадир. Аввалгиларнинг лузуми озғина кўрув ва синов ила маълум ўлса-да, сўнгғилари (ҳаво ила қуёш)нинг лузуми ул қадар йенгил билинмай, балки анча илм ва тажриба сўнггиндағина билинадир.

Энди, бизлар ҳам бир замонға келуб йетдикки, илмлардин баъзилари миллатлар — қавмларнинг тирик яшовларина бийикрак лозим ва лобуд мина ўлуб ўринлашмишдирлар. Булардин баъзиларининг лузуми оз кўрув ва синов ила ҳам билинур. Аммо баъзилари анча илм ва тажриба ва синов илағина билинмишдир. Қавмларнинг саломат саодатларина ҳаво ила қуёш нисбатинда зарур ва лобуд мина ўлан илмлардин бири ҳам ушбу торих илмидир.

Торих илмининг лузуми ва зарурати ушбу даражада эдики, жуда эски замондин берли илм аҳлларино узоқ синов ва тажриба сўнггинда шаксиз билина келмишдир. Шунинг учун торих илми ўзининг устдин кўринувина қарамай, жуда эскидин берли турли қавмларнинг улуг олимларини ўзи ила шуғуллантира келмишдир. Ўшандоқ, аҳли исломнинг ҳам имом ва муҳаққиқ ва уламо унволарини олмиш, бутун оламга осорлари машҳур ўлмиш улуг олимлари ва ниҳоятсиз кўб муаллифлари жуда эски замондин ушбу янги вақтларга қадар торих ила шуғулланмишдирлар. Бир ислом уламози ушбу асримиза қадар турли тилда икки мингга қариб торих китоби ёзмишдирлар. Бундин ташқари, торих, дин ва таҳзиби ахлоқ учун ҳам зарур ва лобуд мина ўлдиғиндин кутуби самовиялар ҳам анча бўлуб, кечмиш аҳвол (торих) ёзилмишдир.

Торих илми эскидин берли ушбу даражада экан, ва сабабдин бизнинг қавмимиз — миллатимиз (Русия туркларини) ичинда бу кунга қадар ўзина тегишли ўрнини ола олмамишдир? Турк тилинда торих жуда оз ёзилмишдир. Сўнгғи замонларда эса ҳикоят ва амсол даражасига қадар индирилуб, булардин ойрилмас бир ҳола дундирилмиш: бунинг ила шуғулланмак ва уламоға яхшимас бир иш ҳисоб этилмишдир. Бу сабабдин синфим, тарбиям ҳасабли бунинг ила шуғулланмак менга ҳам лойиқ эмас эмиш. Аллақачон ўлиб битган эскилар, ўтиб кетган замонлар ҳолини тафтиш ила умри азиз зойеъ этмак ҳеч ҳам тегишли эмас эмиш каби кўб насиҳатлар эшитмиш эдим. Дурустдинда битмас-туганмас эски китоблар, эски асарлар ила иштиғол ва он-

лара яқинроқ ошно ўлмак учун турли тилда жуда кўб жилдли китоблар ўқимак, сарф этилмиш вақт, тугалмиш кўз нурина нисбатан булардин олинмиш торихи миллиямиз учун керакли маълумот оз ва баъзисиндин бир дарёдин бир томчи нисбатинда ўлмак мени ҳолижонга келтирур, жонимни ҳасратлантирур эди.

Ўшандоқ, жуда улуғ торих ёзар учун сарф этмиш ўн икки йил умрини кўрсинмишларни кўрдиғимда, менам кичикраккина торих ёзмоқ учун бундин ортиқроқ умри азиз сарф этмаким яна бағримни ёндирур, қонимни қойнатур эди.

Ёлғиз йўқорида зикр этилганича ислом уламосиндин (эски ва янги) жуда улуғлари¹ бу илм (торих) ила шуғуллануб, онларнинг ҳам Йўнон, Қибт, Ҳинд, Форс, Яҳуд, Фаранг, Чин лисонларинда ёзилмиш китоблардин истифода этмиш ўлдиклари, баъзиларининг бир торих ёзар учун йигирма бешлаб йил умр сарф этмиш ўлувлари менга яхши ўрнак ўлуб, мени йўпатар эдилар. Бу оз-оз маълумотлар бири ёнина бири келдикда узоқ аҳволимизни очилуви ва бу бирар-бирар томчилар бири ёнина бири йийулдикда қавмимиз, миллатимиз йўзина ёғилмиш доғларни йўварга йетар қадар ўлуви ҳамда тачқон ўти каби заиф-заиф нурлар бирга қўшилдиқларинда қавмимиз — миллатимизнинг асл томирларина ва бошқа аҳволларина қопланган қора нағуликни йиборур ва ёқтуртур қадар ўлуви ҳақиқат! Мени шодлантирур ва ғайратимни ҳам ортдирур эдилар.

Кечаги кун қавмимиз — миллатимиз қоромақинда ҳикоят ва афсоналар ва керакмас соналмиш торихнинг тез кундин керакли илм ва фан соналажағини аломатлари кўриндиғи учун қувватли умид этдим. Дурустдин ҳам тез кундин торих, торих керак! Нидолари ва талаблари эшитила бошланди. Менинг бу фан ила шуғулланувимдин хабари ўлан қариндошларим мушофаха ва хатлар, ҳатто, жаридалар воситаси ила менга мурожаат этуб, мени торих ёзишга ошиқдира бошладилар. Мен ҳам буларнинг сўзини йерга солмаслик учун ҳамда кўпни кутдируб, оздин ҳам маҳрум этув қўрқувси ўлдиғи учун маълумотим ҳамонда оз, тафтишларим ҳамонда комил эмас эканлигини эътироф эта туриб-да, «ла йудраку куллуҳу ва ла йўтраку» муқтазасинча қўлима қалам тутдим.

¹ Уламо Масъудий ва уламо Ибн Жарир ат-Табарий ва уламо ибн Халдун ва ғайрлар каби.

Жуда керакли ҳисоб этдигим маълумотни бир кун аввал ўлсун, қариндошларим ила ўртоқлашувни ният этуб, ушбу «Туркий қавмлар тарихи» исминда¹ги рисолаи ёздим ҳам таъ ва наشريна киришдим. Аллоҳ азза ва жалла бизга тамом этувни ва қариндошларимга фойдаланувни насиб этсун, омин.

Муаллиф ва мусаннифларнинг бир билгули мақсадлари, тартибларинда ҳам тутдиқлари йўл ва маслаклари ўладир. Менинг ҳам ушбу рисолаи ёзаримдин бир мақсадим бордирки, аввалда қавм ва қариндошларимиза ўз ото, бобо ва қариндошларини, ватан ва онларнинг аҳволини дуруст ва тўғри билдирмақдир ва восита ила бутун олам муаррихлари жийулишуб ишладиклари фани тарих биносина бир тош қўймақдир. Тутдигим йўл ва маслак эса ушбудир:

1. Дарж этдигим маълумот қайси замонда ким оғзидин эшитилса эшитилган бўлсун, ким тарафиндин ёзилса ёзилган бўлсун замонина, шахсина, шуҳрати ва бизга нисбатина ва бошқасина қорамай, ёлғиз ҳақ ва тўғри ўлувина кўз тутиб, кучим йетганча тафтиш ва тадқиқ этдикдин сўнг, бу ила (ҳақ) кўрдикларимнигина ёздим. Шундай бўлса-да, ўзимнинг оз илм берилмиш хато ва нисёндин холи ўлмаган одам эдукимни ҳеч унитмадим.

2. Ёздиқларимни сиёсий, миллий, шахсий, синфий таасублардин озод этуб, ҳеч кимни рад ва жарҳ этмадиким каби, ҳеч кимга тарафдорлик ҳам этмадим. Балки совуққонлик ила ёздим. Ёзилмиш тарихлардин баъзилари ушбу хусусларнинг бири ила муттаҳам ўлувлари менга ҳам яхши сабоқ ўлди. Дурустдин ҳам, ҳақиқат ёнина яна бир мақсад қотишса, ҳақиқат ўз ҳолинчагина чиқмайдир.

3. Маълумдирки, ҳеч бир фан — илм уломасининг ихтилоф афкориндин кутилмагани каби, тарих ҳам бундин мустасно эмас. Тарих уломасининг турли сўзларини ва турли фикрларини ёзмак ила ўқувчиларнинг бошини айлантирмай, балки мезонимнинг қуввати йетгунча ҳақ кўрдикларимнигина олуб ёздим. Қолганлари ила ўгрошмадим, бу сабабдин ёзмишларимнинг қойу бириси баъзи китобларга ва баъзи фикрларга албатта мувофиқ ўлмаяжакдир. Бу хусусда мени маъзур кўрилуб, афу бийурилсун.

4. Ёзилмиш маълумотим арбоби тарих уломаси оросинда машҳур эса, маҳазларини ёзмоға ҳожат кўрмадим. Агар

¹ Рисоланинг номи форсча: «Муфассал тарихи қавми туркий».
(П. Р.)

машҳур ўлмаса, ул вақт ёздим. Агар хусусий ўз истидло-
лим ва фикрим ўлса, они ҳам онглатдим.

5. Тарих забт эта бошлағандин ушбу вақтга қадар ўлан
замонани мен ҳам учга бўлдим (тақсим этдим), лекин тарихи
умумий каби, Рўмо ва Рўм инқирозлариндин эмас, балки
Булғор ва Манғул ҳукуматлари инқирозлари ила бўлдим.
Шу илаки: боши маълум ўлмаган жуда эски замондан Булғор
ҳукумати йемирилганча, яъни манғуллар келганчага қадар
1- қисм ёки эски замон, манғуллар келгандин то
ҳукуматлари йемирилгунча, яъни Қозон олинганга қадар 2-
қисм ёки ўрта замон, Қозон олингандин ушбу асримизга
қадар 3- қисм ёки сўнгги замон отамакни зарур кўрдим.

6. Ушбу рисолани оно тилимизга ёдгор ўлсун учун ушбу
вақтги Қозон шеvasи — туркий тил ила ёздим ҳамда ёлғиз
фан китобларинда кўрилмадики учун тўпос ва қабо ҳисоб
этилган ва адабий тилдин маҳрум этилган туркий сўзларни
мумкин қадар киритурға, шунинг ила баробар кўбрак қарин-
дошларим фойдаланувини қасд этуб, қўлдин келгунча жум-
лаларни қисқа, ибораларини очиқ ва йенгил этишға тириш-
дим. Бу сабабдин баъзи ўринда измор ўрнича изҳор қилуб
баъзи мушкул моддаларни такрор ҳам ёздим.

7. Таълим ва тадрис ила узоқ шуғулланган қариндошлар
машварати ила бу китобнинг мухтасарини шогирдлар фой-
даланувини бийикрак ният ила мумкин қадар қисқа ёзмиш
эдим. Аммо, баъзи хайрихоҳлар онинг қайси бир ўринлари
ортиғроқ қисқа ёзилдиғи, баъзи муаллимлар изтиробға қолу-
ви эҳтимоли ўлдиғини қариндошона менга изҳор этдилар.

Энди бу рисолани муаллимлар ва йўқориқроқ синф шо-
гирдлар ҳам фойдаланувларини ният ила ёзман. Шул са-
бабдин, узунлиқдин ҳамонда соқланиб, ҳар қойси қарин-
дошларима билиниши лозим кўрилған тарихий масалалар
қоронғу қолмас қадаригина тафсиллирак ёздим.

8. Бор ақлим, фикрим ёзилмишларнинг мазмуни тўғри
воқеъға мутобиқ ўлуви ила машғул ўлдиғиндин, имло ва
иншо қоидаларина эҳтимом эта олмадим.

Учроғонича кўнглима аввал хутур этганча ёздим. Та-
биий, бу жиҳатларда қусур кўб ўлажакдир. Бошқа ху-
сусларда ҳам исматни даъво этмадим. Ёлғиз тоқатим ва
қудратим қадар неча бир хизмати миллия илмия ўлмак
учун ёздим. Ҳар хусусда кўрилажак қусурларим учун
ўқувчилардин афу ўтинаман.

Тарихи миллий ила иштиғолима сабабчи ўланларға,
маълумотлари ва китобхоналари ила мени фойдалан-
дирғувчи қариндошларга ташаккур этуб, раҳмат ўқийман.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

АЛҲАМДУЛИЛЛОҲ РАББИЛЪАЛАМИЙН ВАССАЛА-
ВАТ ВАССАЛОМ АЛА РАСУЛИҲИ МУҲАММАД ВА
ОЛИҲИ ВА АСҲОБИҲИ АЖМАЎИЙН,

Аммо баъд, торих бир илмдир, ўтган замонда дунёнинг бир равишдин иккинчисина дунувини билдирур. Аввал замон халқларининг тириклик равишларини ва бошлариндин кечмиш ҳолларини кўрсатур. Қилмиш ишларини, тутмиш йўлларини ва онлардин на ҳосил ўлдиғини ўргатур.

Бу илм Одам ўғлига шундай бир тажриба ва ибрат берурки, ул тажриба ва ибрат ила олддаги умринда маъишат ва тириклик хусусинда йўл ёнглишуб, офатларга дучор бўлувдин соқланурға кучи йетар. Дунё ва охирати масъуд ўлувиға истейдод ҳосил этар.

Торихни билурға уч турли йўл бордир:

Биринчиси, ўтган замондаги ишлар ва кишилар тўғрусинда халқ оросинда хабарлар сочилур, отодин ўғилга, илкидин сўнгига айтилина, сўйлана келур, буни «сўйланмиш асарлар» отолинадир.¹ Бу равишли хабарлар эшитилдиғинча қабул этилмас, балки орқалиға, бўйлиға ҳисоб этилинур, замониндаги ва олдинда ва ортиндаги бўлиб ўтмиш ишлар ва ҳоллар ила чоғиштирилуб қоралур.

Аллоҳ аззу жалланинг дунёни ёротувинда ва тадбиринда ўлғон суннат ва одатина ҳам кўз солинур, бўшға чиқорурдай бир иш кўринмагинда қабул этилинур.

Иккинчиси, ўтгандаги ишларнинг устинда ўлур, кўзи ила кўрур ва ё кўрмишлардин тўғри ўзи ва ё бир-икки

¹ Арабча «Осор манқула» отолинадир.

ва ё кўб кишилар орқали эшитур, кўрган ва эшитганларини ёзор, бу ёзилмишлар бизга эришур, «ёзилмиш асарлар» отолинадир¹. Бу равишли хабарлар аввалгига қорағанда қувватлиракдир. Шундай бўлса-да, аввалгидаги соқлиқ бунда ҳам шул чекли керакдир. Онинг учун бу равишли хабарлар ҳар икковиси кўб вақтни ортдирув ва камайтув ила ўзгартиладилар. Қойси вақт асли туби ўлмагон, бошдин- оёқ бўш ўй ва турли арз ила тузилган, қуруқ хаёлларгина бўлиб чиғодилар. Бурунги торихлар кўбрак ушбу икки турли асарга бино қилиниб ёзилмишдирлар.

Учинчиси, эски замондин қолмиш шаҳарлар, қалъалар, деворлар, йўртлар, қурооллар, оқчалар, суяклар, қабр тошлари, от ва уй асбоблари, кийумлар, зийнатлар, ёзувлар ва бундин бошқа Аллоҳ ёратмиш ва ё одамлар ёсомиш нарсалар. Буларни «эски асарлар» отолинадир².

Торихнинг тўғрироқ ҳам ишончлироқ йўли ушбудир. Торихлар кўбрак ушбу навъ асарларга бино қилиниб ёзилмишдирлар. Бу навъ асарлар кунба-кун топилиб турмакдадир. Эски торихларнинг кўб саҳифаларини ўзгартирурга мажбур этмакдадирлар³.

ТОРИХНИНГ БЎЛИШЧИЛАРИ

Торихнинг суйилдики бир иш ва ё бир киши албатта ушбу дунёмизнинг бир тарафинда ўлур. Бу ишнинг ва ё кишининг ўрни белгили ва очиқ билинмаса, кўб вақт ёнглишлыққа тушилинадир ҳам тушилмишдир. Бунинг учун йер йўзини олдимизга жойилмиш дастурхон каби тонув — билув ҳам жуда керакдир.⁴

Замон дедукимиз ҳар вақт ёнғоруб турмакда ўлан бир нарсадир. Онинг ёнғоруви ила бошқа нарсалар ҳам

¹ Арабча «Осор мактуба» отолинадур.

² Арабча «Осор атиқа» отолинадир.

³ Бу навъ асарлар бизнинг аجدодимиз Булғор туркийлариндин ҳам жуда кўб қолмишдир. Уламонинг ижтиҳоди ила кунба-кун тобила ва майдонга чиқа борадир.

⁴ Араблар бу илмга «Маърифат ал-мамолик ва ал-масолик» ва «Илм аҳвол билдон» тасмия этмишдирлар. Кашиф ал-Зуннун ва Музъот ал-Алум кабилар бу фанда ислом уломаси асариндин жуда кўб китоб сонайдилар. Иўнонча «Жуғрофия» отолинадир.

ёнғорур. Бу сабабдин йер йўзинда ўлан нарсалар ва халқлар ҳам замон ёнғоруб ва ўзгаруб турдиғи каби йеримиз ўзи ҳам ёнғорув ва ўзгарувдин қутилмамишдир. Ҳаволар олишмиш, денгиз сувлари кўчмиш, бўз остиндаги ва денгиз тубиндаги йерлар устга чиқмиш, одамлар тириклик этишга ёроқли ўлмиш. Аввалда одамлар тириклик этмиш йерлар сув тубинда қолмиш ва ё сувсиз, ўтсиз саҳро ҳолина дунмиш. Туташ денгизлар ойрилмиш. Ойримлари туташмиш. Эшитилғон ва ўқилғон хабарларни ёнглиш ростламак ва ё ноҳақ ёлғонга чиқормакдин соқланув учун йер аҳволини билув кераклидир¹.

Аҳли шаръи қошинда дунёдаги кишиларнинг борчаси Одам алайҳиссаломнинг уруғидиндир. Шундай ўлса, замонларнинг жуда кўб ўтдикидин, бу кунги кўрдигимиз каби халқ жуда кўб турли уруғларга бўлинмиш ва бу уруғлар ҳам неча бўлакларга ойрилмишдирлар. Тиллари ҳам шул қадар турлиландиғи каби, қиёфатлари ва тириклик равишлари ҳам шулай-ўқ бошқаланмишдирлар. Энди ҳозирги одамларнинг қойуси қойси уруғдин ва ё қойусина яқин эдукини билурға сиймо ва қиёфат ила тиллар ва аҳвол маъишат, илмлари ҳам кўб бўлишлиқ этадилар².

БУРУНҒИ ЗАМОН ИЛА ҲОЗИРҒИ ЗАМОН ОРОСИДА ОЙИРМА

Бурунғи замонларда йўллар жуда оз, йўрувлар жуда мушкул ва жуда хавфли эди. Бу сабабдин халқлар ҳам бири иккинчиси ила тонишув ва оролашув оз ва жуда қийин эди. Ёзувчилар ҳам дунёда жуда сийрак, китоблар ҳам кўб эмас эди. Шул сабабдин ҳар на ҳақда ўлса ўлсун, халқнинг билик ва маълумотлари кўб ва кенг эмас эди. Тилдин сўйланмиш бўлсун ва китобларга ёзилмишлар бўлсун, синолмай ва тажриба этилмай, шул кўйи қабул этилинур эди. Тажриба этишга ва синашга қасд этилса-да, йўли ўлмадиғиндин шул кўйи қолур эди. Дунё яратилиши ҳақинда, динда, тибда, торихда жуда кўб бўш ўй ва хурофотлар ҳақиқат оросинда йўрудилар. Китобдин китобга,

¹ Араблар бу илми илм аҳвол ал-арз ва ё илм табақот ал-арз отомишдирлар. Йўнонча гейўлуғиё оталинадир.

² Араблар бу фан-илмларга «Илм қиёфат» ва «Илм ассина» ва «Илм аҳвол маъош» демишлар. Аммо Оварупо халқи «Онтрупулуғиё» ва «Лингвистика» ва «Этнуғрофиё» дейурлар.

тилдин тилга кўчирилдилар. Тарих фанинда ҳар қайси қавм ўз уруғини Одам алайҳиссаломга элтуб йеткурурлар эди. Ва ё ўзларина ойрим ҳайсият (привелигии) ёсов каби мақсади иқтисодий ва сиёсий учун силсилалар тузулур эди. Гарчи пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳ алайҳи васаллом «Кизб ан-нисобун» демишдир. Аммо ҳамон ҳам ислом тарихларида бошқалардин кўчируб исмлар тузумақдин қутилмадилар.

Дин ва шариъат китобларинда ҳам бурунғилар ёздиқларининг дурустлиқини кўрсатурдай далиллар ўлмадиғи каби ёнглишлиқларини ҳам кўрсатурдай қўб иш йўқ эди. Онинг учун дин ва шариъат китоблари («Таврот» жузъи аввалини мустасно ила) бир тарих китоби эмас эди. Балки Одам болаларининг дин ва дунёларини тузук этмака фойда этардай мувоаза ахлоқ, аҳком, амсол, ибрат ва кўчиркич ўлсун учун ора-тира баъзи ахбор ўргатар китоблар эди. Бу сабабдин ёзувчилар ва тузувчиларнинг ёздиқлари ва кўрсатмиш қоллари ҳақиқатми, хаёлми яна билимсиз қолур эди.

Замонамиз эса ҳунар ва маърифат замони ўлдиғиндин йўллар очилди. Йўрувлар кучайди. Боришув, келишув, оролашув кўбойди. Халқлар илм ва маърифатга тиши — тирноғи ила ёпишдилар. Ёши, қариси билув ва тонув савдосина тушдилар. Маданият ҳам олғароқ босқонлари фаразиёт ва назариёт илминдин¹ зиёда вақоёъ ва мавжудот илмина² аҳамият бердилар.

Ҳар ишнинг ҳақиқатини дуруст тонумага таважжуҳ этув ила баробар тарих ва воқеъ бобинда ҳам қавмлар аввола ўзларини, ота ва боболарини дуруст тонимага, сўнгра бири иккинчисини билмага ортиқ ҳавас этдилар. Дунёдағи қавмларнинг тилларини билмага, ёзувларини ўқумога, осорларини мушоҳада этмага, маъишат ва тарихларини ўрганмага тирушдилар. Бунинг учун жуда қийин ва машаққатли сафарлар ва саёҳатлар қилдилар. Эски шаҳар харобалари ва мақбаралар қозилдилар, Мағриб тиллари Машриқда ўқилдиғи каби, Машриқ тиллари ҳам Мағрибда ўрганилди ва ёзувлари ўқилди.

Офино³ китобхоналаринда тўзон қопламиш Йўнон ҳукамоси асарлари Машриқда ўқилдиғи каби, Машриқ

¹ *Ғарб истилоҳинча «тейуртического новка».*

² *«Практическаю изнония» отолинадир.*

³ *Офинони туркийлар «Отно» дейурлар. Бурунғи Йўнон, ҳозирги Фритсиянинг пойтахт шаҳридир.*

— ислом уламосининг нафис асарлари Оврўпо китобхоналаринда топилуб ўқилди ва ҳар турли тилларга таржима этилинув нашр қилинди. Ҳинд ва Хитой эски китоблари ҳам ўқилди ва мутолаа этилди. Бундин устун, илм ҳаваслиларининг тиришуви орқасинда Миср херуғлифлари, Бобил қадоқ равишлари, ёзувлари, Искондиновиё рўнийлари, ҳатто, Култегин тошлариндағи, Енисей тегралариндағи энг эски турк¹ ёзувлари ўқилди. Олимлар ўқидиқларини ва билдикларини синомоға ва чоғишдирмоға бошладилар. Кўб ишнинг устиндин парда очилди. Қоронғи ўринлари ёритилди. Бор ҳисоб этилган ишлар йўқ бўлиб чиқдиғи каби, йўқ ҳисоб этилмиш ишлар ҳам бор бўлиб топилди. Бир ўлажак ишлар бошқа-бошқа топилдиғи каби, кўб бошқа-бошқа кўрсатилмиш ишлар бир бўлиб чиқди. Уламо бу йўлда ижтиҳодларни тўқтотмай, ҳамон ортдира борадилар. Бу сабабдин дунё ва онинг боруши, Одам ўғиллари ва онларнинг аҳволи ҳақинда фикрлар ва назарлар кунба-кун тўғрилашадир ва онлардин олишмиш тажриба ва ибратлар ҳам бийикрак ишончилиланадир.

Бизлар ҳам уламонинг бу ҳиммати орқасинда ўзларини кўрмадигимиз, тилларини билмадигимиз ва ёзувларини тонимадигимиз қавмларнинг торихларини ва таржимаи ҳолларини ўқийдурмиз. Осорларини ва фикрларини тамошо этуб лаззатланурмиз, аввалларини, охирларини билуб тажриба ва ибрат олурмиз. Булар орқасинда ўз тарихимизни дуруст ўрганмакка ҳам анча қувват топармиз, ким ўғли, кимлар эдугимизни тўғри билурмиз. Ота ва боболаримизни очуқ тонурмиз, онлар ҳақинда Шарқ ва Ғарб муаррихларининг ёздуқларини сузғич орқали сузуб, хаёлийлариндан ҳақиқатларини ойируб ола олурмиз, бошлариндан кечмиш ҳолларини, тутмиш йўлларини, қилмиш ишларини, қолдирмиш осорларини ва булардин ўзлари ва ё насл ва авлодлари не фойда ва зарар кўрдикларини диққат ва эҳтибор ила ўрганурмиз. Бизларни кўзи йўмуқ ҳисоб этуб, турли қасдлар қотишдуруб, ўзимизни ўзимизга таъриф этувчиларға ва ё онларнинг саз чолувларина, гур-гурина рақс

¹ Туркларнинг ўзлари тарафиндин Култегин тошларина ёзилмиш эски турк ёзувларинда «турк» калимаси бу ила равишда «то» дин сўнг «ов» ила ёзилмишидир. Аммо, «ов» сиз ёзуб, «трк» сурагина қолдирув араблар ишидир. «Ойтуғмиш»ни «Ойтғмиш», «Тўқтоғув»ни «Тқтағо» сурагина қолдирдиқлари каби.

этганларга инонмаймиз, балки ўз кўзимизни очармизда, ўз кўзимиз ила ўзимизни кўрурмиз. Булардин бизга шунчалик бир тажриба ва ибрат ва басират ҳосил ўлурки, биз онлар ила олддағи умримизда саломатлик ва саодат йўлини очиқ кўрурмиз. Ўзимиз ва насл ва авлодимизнинг йўл ёнглишувиндин соқлоно олурмиз. Ушбу мусобақа майдонина дунмиш дунёмизда оёқимиз тойуб йиқилуб, бошқалар оёқ остинда эзилувдин, иншо-оллоҳ, қутулурмиз.

Эшитингиз! Басират¹ соҳиби сизларга ушбу басиратни ҳосил қилдирув учун бу китобни ёзодир.

ОДАМ ЎФИЛЛАРИНИНГ ТУРЛИ УРУҒЛАРГА БЎЛИНУВЛАРИ

Аҳли шаръ кўрсатуви бўйинча йер йўзиндағи барча кишилар Ҳазрат Одам алайҳиссалом наслидин келмиш-дир. Аммо ҳозирги замонамизда ёшоғон халқлар муаррихлар қавлинча Ҳазрат Нўҳ алайҳиссаломнинг Хом, Сом, Ёфас исмли уч ўғли наслидин торолмишлардир. Офриқо, Ҳинд, Омриқо, Муҳит, Жазираларининг кўбисинда тириклик этмақда ўлан қора тусдағи халқлар Хом уруғина нисбат эдиладилар. Бунлар қора тусли халқлар ҳам «ниғр» отоланадир².

Мисрийлар, Осурийлар, калдонийлар, финиколилар, сирёнийлар, ибронийлар (яхудийлар), араблар, арманий-

¹ Муаллифнинг матбуъ асарлариндин бирининг исмидир (Муаллифнинг ўз изоҳи — П.Р.)

² Хом авлоди кубрак курраи арзнинг доираи нисун — наҳордин жануб тарафлари, Шарқ ва Ғарбга сочилмишлардир.

лар (Ўз тарихларина ва бир эҳтимола биноан) Сом наслина нисбат этиладилар. Булар «Сомийлар» тасмия этиладилар¹.

Ёфас авлоди икки улуғ фирқага ойрилмишлардир: бир бўлагини «Қавми ория» — Орияна, Орийония ва иккинчи бўлагини «Туронийя», «Туркийя», «Мўнгулийя» отомишлардир. Булардин, тусларина қараб аввалгиларини «Оқ қавмлар», сўнггисини «Сори қавмлар» отомишлардир.²

Ҳиндилар, эронийлар, афғонийлар, йўнонийлар, орновидлар, лотинийлар, франсузлар, англизлар, немислар, ислованлар «Қавми ория», ё эса, «Оқ қавмлар»дандирлар³, хитойлар, ҳиндухитойлар, онномлар, ёпулар, финлар, турк уруғлари, мўғуллар, тоторлар «Қавми туронийя», ё эса, «Сори қавмлар»дандирлар⁴.

«ҚАВМИ ОРИЁНИЯ»НИНГ АВВАЛҒИ ЎРИНЛАРИ

Қавми ориялар аввалда йўнон тарихларининг «Боқтириёна» отомишлари (Бахтир замин) Балх ва Ҳирот тарафларинда тириклик этмишлардир. Сўнгра иккига бўлиниб, бир бўлаги жануб — машриқ тарафина, Ҳиндга, иккинчи бўлаги ҳозирги Эрон қитъасина сочилмишлардир. Сўнгра мағриб ва шимолий мағриб тарафларина, Оврўпога муҳожират этмишдирлар.

ОРИЙЛАРНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ

Ориёнийлар бошқа қавмлардин илгарирак кўчма тирикликдин ўлтирма (маданий) тирикликга овишмишдилар. Эгун эгишга, йўнилмагон тошдин уй бино эдишга ўрганиб, овулларда ва шаҳарларда тириклик эта бошламишдилар. Булар замоннинг кўб ўтуви ила ўрчиб, кўбойдиқлариндин аввалғи ўринларина сиғмадилар. Эгун эгишга ёроқли ўрин излаб қавм-қавм ўлуб кучиб ке-

¹ Сомийлар Хомийларнинг шимол тарафларина, шарқдин ғарбга ва жануб тарафларина сочилмишлардир.

² Рус тарих ва этнографияларинда «белый роса» ва «жултий роса» тасмия этилинадир.

³ Сомийларнинг шимолина, жануб шарқдин, ғарб ва шимолий ғарбга «орийлар» сочилмишдир.

⁴ Орийларнинг шимолина, шарқ ва ғарб тарафларина ва Шимолий денгизларина қадар «Туроний»лар сочилмишдилар.

тарлар, кўчма тириклик этмакда ўлан қавмлар ила ни-
золашуб, онларни енгуб, ўринларина йерлашурлар эди-
лар. Булар бир вақтдагина ойрилмай, балки турли за-
монларда ойрилмишлардир ва бу ойрилишлар оросинда
йўзлаб йиллар ўзиб кетмишдир.

ОРИЙЛАРНИНГ ТИЛЛАРИ ТУРЛИЛАНУВИ

Булар йироқ йерларга кетмасдин аввал Ўрта Осиё-
нинг ва Эроннинг ҳар тарафина жойилуб, Аму дарёдин
Дажла, Фирот сувларина қадар бўлган ўринларга йер-
лашдилар. Бири бирлариндин йироқ кетган сайин за-
монлар ҳам кўб ўзор эди. Бу сабабдин тилларинда ҳам
кўб ойирма ва бошқалиқ ўла келмишдир. Йироқ йер-
ларга кетмишлари ҳам, бошқа-бошқа ўринлардин кўчиб
кетдуклариндин, тилларда бошқалиқ яна ортур эди. Бу
халқлар ҳеч бири ўз ихтиёрлари ила кўчиб кетмай,
балки (қавми Туронийяларда ҳам кўрилажаги каби) ор-
тлариндаги кучлиракларининг қувувлари ва энтиқдирув-
лари сабабиндин кўчарлар эди. Ҳар кўчган ўринларинда
неча асрлар (ҳар аср юз йил) ўлтурғонлар. Баъзи
ўринларинда булардин оз-оз ойрилуб қолгон халқлар
ортлариндин келмиш иккинчи қавмлари анча замонага
қадар яшор эдилар¹.

ОРИЁ ҚАВМИНИНГ ҲИНДГА ВА ЭРОНГА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Ориё қавминдин энг аввал бир бўлаги жанубий шарқ
тарафина — Ҳиндга келуб, кўб вақт «Ориё» исмини соқла-
мишдилар. Бу кунги ҳиндулар, чанкона (чакон)лар шу-
лардандир. Ва (яна) бир бўлаги жанубий ғарб тарафина
келуб сочилуб, «Эрон» халқи отолмишдир. Бу кунги эро-
нийлар (форсийлар), афғонийлар, курдлар, бир қавлга би-
ноан, арманлар шулардандир.

¹ Қафқозда оз-оз ва бири бирлариндин бутунлай бошқа тил ила
сўйлашмакда ўлан қавмлар ушбу навъ қавмлар ўлувлари гумон этили-
надир. Тил турлилануви ҳақида Исроилиёт бошқа сабаб (Бобил воқеаси-
ни) кўрсатсаларда, фан арбоби они қабул қилмайдилар.

ОРИЁ ҚАВМИНИНГ ОВРЎПОГА КЎЧУВЛАРИ

Сўнгра ушбу ориё қавминдин турли вақтда гуруҳ-гуруҳ халқ Қафқоз тоғлариндин ва Бусфур¹ бўғозиндин кечуб, Оврўпога келуб, турли тарафина йерлашдилар. Қавми ориёдин Оврўпога кўчишлари ушбу тубандаги шўбаларга бўлинмишдилар:

1. Палосих шўбаси — бурунғи эллариёнлар. Ҳозирги орновидлар ушбу шўбадан дидлар. Орновидлар ўзларини «ишкпатор» отойдилар ҳам энг эски қавмдин бўлурларини ҳисоб этадилар².

2. Йўнон шўбаси — бурунғи пилосғилар, эллинлар, йўнонлар, ғариқлар, рўмлар ушбу шўбадан дидлар.³

3. Лотин шўбаси — итолёнлар, рўмониёлилар (валох), фронсузлар, билужлар (Белгиё), испонийуллар, пуртуғоллар ушбу шўбадин ҳисоб қилинадилар.

4. Калт ва Ёслат шўбаси — бурунғи гол келтлари, кемирийлар, Бритониё, Ирлонда, Ғуллонда халқлари бу шўбадан дид.

5. Тафтун шўбаси ва ё Ғирмон қавми — бурунғи ғут ёки ғуфтлар, Ғирмониё ва Офстриё немислари, Болтиқ бўйинда, Русия ичиндаги немислар, бурунғи Искондиновия халқи — нурмонлар — ворёқлар, дониёлилар, шведлар, нурвижлар, ислондёлилар бу шўбадан дид.

6. Ислов ёки Исловон шўбаси — бурунғи пруслар, пўлоқлар (лаҳлар), литвонлар, чехлар, сербиялар, чурноғуристлар, харвотлар, исловаклар, исловунлар, молоруслар, белийруслар, Дунай булғорийлари ҳам великийруслар бу шўбадин сонолмишлардир⁴. Лекин бу сўнғи иккисина «исловон» демакдин ортиғроқ (исловонлашмиш қавмлар де-

¹ Истанбул, Искдор бўғози.

² Рум эли вилоятлари ғарбинда Усмонлилар тахт тобеиятинда тириклик этадилар. Мусулмонлари ва озроқ насронийлари ҳам бордид. Соф дарун, жанговар ва жасур халқлардид. Ҳасияти миллийалари ҳасияти динийаларина ғолиб қавмлардид, яъни дин ва мазҳаб бошқалиқина эҳтибор этмай, борча орновид бири бирин қариндош ҳисоб этадилар.

³ Бобил, Финика, мисрлилардин сўнг, Оврўпо ақвоминдин энг илк илм ва маърифат, ҳура ва санойиш ила ўзларини нурлантирмиш, бу кунга қадар ҳар қавмга устоз ўлуб исмларини қолдирмиш ўлан Афлотун, Суқрот, Орасту, Жоллиус ва ғайир ҳақимларни йетушдирмиш қавмлардид.

⁴ Исловонларни «искит» шўбасиндин сономоқ искитларнинг ким эдуқлари билинмаган замондин қолмиш хатодид. Бу хатони сўнғи замон тафтиш ва таҳқиқи ислоҳ қилди.

мак тўғрироқ чиқар. Чунки Дунай булғорийлари қавми Туронийя ва турк шўъбаси ўлан Комо булғорийлари ила бир уруғ қавмлар эди. Озоқ ва Қора денгиз теграсиндин кучиб келуб, Днистр ва Дунай наҳрлари теграсинда¹ тирикчилик қилмишлар эди. Сўнгра, 679 санъаи милодияда (баъд ал-ҳижрат 58 санада) «Мизия»² исминда исловонлар тириклик этмакда ўлан йерни суғишиб олуб, онда қувватли Булғор ҳукумати таъсис қилдилар. Лекин қавм ҳоким ва ғолиб ўба турубда, ўз тилларини ва урф-одатларини соқлой олмай, қўл остлариндағи исловон қавмининг тил ва урф-одатларини олуб, исловонлашдилар. Бу кун «великий рус» отолмоқда ўланлари аввалда ҳам ғут ва исловон ва чуд уруғи қавмларидин ҳосил ўлмиш эди.³ Сўнглаз великирус қавмина немис, фин ва ғайр қавмлар, хусусан, турк ва тотор, мўғул қавмлари кўб қотишуб⁴, исловонлашмишлардир. Фақат фамилия суратинда кўбисинда бу кунга қадар туркий исмлар ва туркийлик хотиралари соқланмоқдадир.

Қавми ориёнияларнинг борчасина Ориё қавми (Қафкос жинси, Ҳинду Оврўпо қавми, Ҳинду Ғирмон) қавми дейилинмақдадир.⁵

¹ Қора денгизнинг ғарб ва шимол тарафиндин қўйилувчи машҳур жилғалардир. Дунай йўнонча «истир», «туркча тун»; Днистр «турла» отолмишлардир.

² Бу кунда Булғория отоланадир

³ Соловьев.

⁴ Яҳуд ва рўм, фронсузлардин ҳам қўйилмишлар оз эмасдир. Аммо энг кўб қўйилғони шул-ўқ турк қавмина мансуб (фин)лар ила турк-тотор, мангул қавмларидир. Шунинг учун Шамсиддин Сомий: «руслардағи тотор, фин ва сойир қавми Турониянинг исловонлашмишлариндин бошқа бир шай эмасдир» демишдир («Қомус ул олам») Баҳарҳолда, великирус қавми қонина кўб миқдорда турк қавми қони ҳам қотилмишдир.

⁵ Китобдин асл мақсуд қавми Ориёния баъни ўлмадиғиндин ушбу қадар маълумотни етажак кўрдим.

ҚАВМИ ТУРОНИЯ

Авлоди Ёфасдин мўнгул қиёфатли бир одам (муаррихлар қавлинча Турк) қавм ва қабиласи ила Осиё ўрталаринда Иссиқўл¹ ва Олтой тоғлари теграсина келуб йерлашмишдир. Замон кўб ўзуви бирла булар ҳам албатта кўбаймишлар. Табиий аввалғи ўринларина сиғмай турли тарафга сочилурға мажбур ўлмишдирлар. Булар ҳам қавми ориёния каби жуда кўб шўьбаларга бўлиндилар. Ҳар қоюси бир тарафга келуб йерлашдилар. Ва ё кўчма маъишат этдилар. Қавми турониянинг кўбраги кўчма маъишатли ўлдуқлариндин ойрилувлари, қабилаларга бўлинувлари ҳам жуда тез ўлур эди. Аммо ораларинда бириндин қувватли ва нуфузли хон чиқса яна бирга жийилувлари ҳам жуда тез ўлур эди. Қувватли хоннинг фавти ила яна бўлинув эдилар.

Торих ва илми қиёфат ва илм ас-сина уламосининг тафтиш ва таҳқиқи ила қавми турониядин ушбу қавмлар соноладир: Хитой — Чин; Ҳиндухитой — Мочин, Тибет, Онном халқлари, Ёпун қавми, Қўриё халқлари, Фин уруғлари, Турк халқи, Тотор ва Манғуллар, Тунғуслар, Бурётлар, Молой уруғлари қутб-шимол тарафиндағи Ғипирбури халқлари, Йўқоғир, Ғилок, Ойн, Комчодали, Чуқут, Қурёк, Нумулус, Искимус, Олйут, Тилинғут ва ғайрлар.

Бу илм ила узоқ вақт шуғулланмиш ва яқин ошноланмиш немис уламосиндин онтрупулуг Фридрих Муллитр қавми Турониядин эллик икки қавм сонайдир. Ушбунда зикр этилмишлардин баъзилари яна кўб қавмга бўлинадилар. Масалан, турк уруғи қавми ўн етти улуг фирқага бўлинмишдир². Ушбу қавмлар борчаси

¹ Ҳозирги Етисув вилоятинда (Семиречинск ўластинда), «Иссиққўл» ҳам отоланадир. Олтой тоғлари Иссиққўлга яқин. Хитой чегараси теграларинда улуг ва машҳур тоғлардир.

² Энг эски Хитой, Йўнон, Турк, Эрон, Оврўпо, Рус торихларинда саксондин ортуқ турк қабилалари зикр эдилмишдир.

форсийларнинг Турон отомишлари Туркистон саҳросиндин сочилмиш халқ ўлдуқлари учун қавми Турония отолмишдирлар. Туб ўринлари Олтой тоғлари ўлдиғиндин Олтой қавмлари, халқининг-да кўбраги Уғир ва ё Уйғур исминдаги қабиладин торолдиғи учун Уғир-Олтой гуруҳи отолмишлардир. Ҳар қоюларининг сиймо ва қиёфатларинда манғул қиёфати ўлдиғиндин Манғул ва ё Манғул равишли қавмлар отолмишдирлар. Турк уруғларининг ҳам борча шўъбаларинда манғул қиёфати очиқ мушоҳада ўлинмишдир. Бошқа қавмлар ила қотишмаган холис турклар хос манғуллардан-да ортигроқ манғул қиёфатинда тобилмишлардир. Бу сабабдин қавми Турониянинг умумий улуғ отолари Турк жуда манғул қиёфатли ўлувини гумон этмишдирлар. Бунинг учун манғул равишли қавмларнинг борчаси, яъни қавми Турония «Турк уруғи қавмлари» отолмишдирлар.

ХИТОЙ — ЧИН ХАЛҚИ

Қавми ориёнияларда кўрилмиш ҳол қавми Туронийларда ҳам шундайроқ кўрилмишдир, яъни халқ ўрчив ва кўбайув сабабиндин туронийлар ҳам ўринларина сиғмамишдирлар. Шўъбалар ўзлари мақсудларина мувофиқ ўрин тобғанчаға қадар ва ё ортлариндин иккинчилари қувувдин тўқтағончаға қадар кетар эдилар. Туронийлардин баъзилари ушбу кунларға қадар кўчма маъишат этмакда ўлсаларда, оралариндин қайси бирлари жуда эрта ўлтирма маъишат эда бошламишдирлар.

Қавми Туронийдин энг аввал Чин — Хитой ва Ёлун халқи шарқ ва жанубий шарқ тарафина

йўналмишлардир. Аввалда Тибет қитъасинда бир неча вақт кечинуб, бир ози шул йерда қолмиш, «Тибет халқи» отолмишлар¹.

Кўбиси яна шарқ тарафина кетиб, Хавонигху (наҳри Асфар) ила Киёнигху (наҳри Азрақ) орасина йерлашмишлардир. Сўнгра Муҳит ёқаларина ва Жазираларга сочилдилар. Хитойлар ўзларини дунёнинг энг эски қавми ҳисоб этадилар. Икки юз минг йил муқаддам боболариндин қолмиш осорлар кўрсатадилар. Ўлтирма ва маданий-маъшат, улум ва маъориф, ҳунар ва саноиъ жиҳатиндин ростдин ҳам хитойлар энг эски халқлардир. Дунё тириклиги учун ҳожат ҳар нарса хилқи ўлароқ, ўзларинда етуш эди. Илм ва маърифат, ҳунар ва саноат ҳам уларда энг эрта бош кўтармишлардир. Бу сабабдин уларнинг бошқа қавмларга эҳтиёжи тушмай, улар ила ҳеч оролашмай, қотишмай, ўзлари бормай, ўз ичларина бошқаларни юбормай, ўзларигина тириклик этар эдилар. Бу сабабдин эскида маданиятли, маъорифли қавмлар — сомийлара, орийлара уларнинг дунёда борлиқлари ҳам маълум эмас эди, Сўнгроқ борлиқлари билинсада, ихтилотлари оз ўлдиғиндин улар ҳақинда маълумот яна жуда оз эди.

Яна сўнгроқ ихтилот замонлари йетгач ҳоллари билинди, ториқлари ўқилди. Ота-боболарина жуда муҳаббатли ва улар аҳволини билурга беҳад ҳавасли ўлдуқлариндин, уларда торих ҳам ғоят эскидин ёзила келмишдир. Турк уруғи қавмлари ила ҳар вақт қўшниликда ўлуб, улар ила қотишувлари ва торихий воқеалари жуда кўб ўлдиғиндин, улар торих китобларинда бизнинг қавм — туркий ҳақинда ҳам жуда кўб хабарлар ёзилмиш тобилди.

Чинлилар турк уруғлариндин тоторлар ва тукйулар ила қонларини қотишдирдиқлариндин, оралариндин «манғул» исминда қавм ҳосил ўлмишдир². Бу манғуллар бир вақт бутун йер йўзинда ўлан туркий қавмларга қавми ҳоким ўлароқ қотишуб, оролашмишдирлар. Хитойлар сўнг замон-

¹ Тибек халқи бу кунда ҳам хитойлардин оз фарқли, эски дин ва эски маданият ила яшамоқдалар. Хитойнинг бир вилоят мумтозаси хукминда эди. Сўнгги вақтларда Англия ўз нуфузи тахтина олмага қасд ила анча тадбирлар кўрмиш эди. Лекин бу тадбирлар тез кундин натижасиз қолур каби кўринадир: чунки эски хожалари қувват олуб келурлар.

² Фин уламосининг таҳқиқи, бу хусусда бизни машҳурнинг хилофини ёзарга мажбур этди.

га қадар соф ва пок хулқли, ғадр, хиёнат ва ёлғонсиз, ҳунар ва маърифга тиришқоқ, оз ила қаноат этувчи халқдирлар¹.

ХИТОЙЛАРДА МАДАНИЯТ ВА ДИН

Хитойлар жуда эски замонлардин бери Машриқнинг энг мутамадин ва энг ҳунарли, маъорифли ва энг қувватли халқи эди. Лекин сўнгилари эски замонларга ўта муҳаббатли ва эскиликларинда мутаъассиб ва бунинг ила мағрур ўлдиқлариндин замонларини ва онинг истадиқларини тонурға тиламадилар. Замон-да бунинг учун уларнинг қулоқларини қотти этуб буради. Ўткун хитойлар тез кундин уйғондилар. Ҳар хусусларини замоннинг тиловина кўра ислоҳ ва тажид этмака киришдилар. Аввалда севири чибин каби ҳур ва ҳақир сонағонларини бу кун ўзларина устоз этдилар. Саломат ва давоми қавмиятлари учун лозим ўлан илмларни ўқимақга қуйилдилар. Бу каби қавмларнинг олдаги кунлари нечук ўлажаги ўзиндин-ўзи маълум. Кўражаклик этмак ҳожат эмас.

Хитойлар аввалда умуман Будда эдилар. Сўнгроқ ислом дини одатдан ташқари тезлик ила ичларинда сочилди. Бу кунда етмиш милйун қадари хитойлар ислом дини ила мушарафдирлар. Ёлғиз Пекинда ўттиз беш масжиди жомеъ бордир. Ҳукумат доираларинда ва олий мансабларда кўбрак мусулмонлардир. Бу санада бир мусулмон Хитой генирали Петербуртта ҳам келмиш эди. Хитой мусулмонларининг истиқболлари хусусинда улуғ умидлар берурдай ахбор сўйламиш, миллий ва диний олий фикрлар баён етмишдир. Хитойни неча мартабалар турк қавмлари истило этсаларда, маданий ва маърифатли қавмлар орасинда маданиятсиз ва маърифатсиз қавмлар хоҳ ғолиб, хоҳ мағлуб ўлсун, яшай олмадиғиндин ўзлари хитойлашуб, кўбайув ва кутилувина ва турк қавмининг озайувина ва заифланувина хизматдин бошқа натижаси кўрилмамишдир.

¹ Рус ва ёпун муҳорабаси вақтинда Хитойда узоқ муддат йирумиш ва уларни эътибор ила тафтиш етмиш ветиринов П. П. Владимиров хитойларнинг соф дарунлик, адолатли мутавозиъ, меҳмондўст, ионали, таассубсиз ва ғайр ҳусн-ахлоқлари ҳақинда кўб хабарлар мисдоқлари ила сўйлади. Агарда Владимировнинг салқин қонли, ифрот ва тафритдин холи, тўғри сўзли эдиқуни яқин билмасам, албатта сўйламишлари му-болағага ҳамал этар эдум. Хитойларнинг шундай халқ эканлиги яна жуда кўб таърифлар ила собит ўлди.

Пекин шаҳри хитойларнинг пойтахт шаҳридир. Подшоҳ саройи шаҳар ўртасиндадир. Бунинг айланасин икки қот шаҳар чўлғамишдир. «Ич шаҳар» ва ё «Тотор шаҳри» отолмишинда умуман тоторлар тириклик этадилар. Тиш шаҳарда бошқалари тириклик қиладилар. Подшоҳлари Манжур наслиндин, турк ўғли бўлган бир тотордир¹.

ЁПУН ҚАВМИ

Ёпун ва ёки Жопун халқи қавми Турониядин бир шўъба эдикуни юқоруда кўрмиш эдук. Ёпунларда муҳожират қонунича Олтой ва Иссиқўл теграсидин нишобат этуб, шимолий шарқ тарафина кета-кета ҳозирги ўринлари — Муҳит жазирасина қадар йетишмишдирлар. Ёпун халқи насаби ҳақинда турли фикрлар ва мулоҳазалар кўб ўлса-да, асл дурусти будир: Чин-Турк, монжур — манғул, ойин каби Туроний қабиаларнинг ихтилотиндин ҳосил ўлмиш бир қавмдир. Милоддин аввал олти юз олтимиш йилларга қадарги қоллари очиқ маълум эмас эса-да, аммо шул вақтлардин эътиборан мунтазам торихлари бошланадир. Милоддин аввалги 585 санада бутун Ёпуния бир давлати мустақила суратина кируб, миқодулар давлати тоъсис этилмишдир. Минг олти юз йилдин берли Чин-Хитой маданиятина тобеъ ўлиб, улум ва маъориф ва ёзувлари ва бошқа урф-одатларни Чиндин олмиш эди. Чингизхон ўғлининг ўғли Қабулой хоқон Чин-хитойни олғондин сўнгра тўрт минг сафина ила Ёпунияга аскар юбормиш эди. Лекин Ёпун ҳокимларининг тадбири ва бир қувватли йелнинг ёрдами ила Қабулой хоқон тасарруфина кирмай қолдилар. Оврўпо эса Ёпуниёнинг дунёда борлиқини машҳур сайёҳ Морқу Пулунинг² Ёпунияга саёҳатиндин сўнғина (ўн учинчи қарн милодийда) билди.

¹ Бу китобда ёзорга тиладигимиз Ёлғиз қавми Туркий аҳволи эди. Қавми Туронийнинг бошқа уруғлари ҳақинда сўз узайтмаёжак эдук. Шундай бўлсада торихимизда ҳар вақт муносабати ўлдиғиндин хитойларни биров зикр этдугимиз каби ёпунлара ҳам бир назар этуб, қонимизда ўртқликлари ўлдиғиндин финларни ҳам бир оз баён этажакмиз.

² Морқу Пулу (Марко Поло) 1252 сана милодияда туғилиб, 1323 да вафот этмишдир. Тижорат учун Чинга қадар боруб, Қабулой хон хизматинда 17 йил турмишдир. Ул вақтга қадар, оврўполикларга мажҳул қолмиш Тотористон, Чин, Ҳинд Чини ва Ёпуния мамлакатларинда саёҳат этуб, машҳур саёҳатномасини ёзмишдир.

ЁПУНЛАРДА МАДАНИЯТ

Ёпун халқи хитойлар каби эскидин маданий, яъни улум ва маъориф, ҳунар ва санойи савдо ва тижорат ила машғул қавмлар эди. Бунинг ила баробар хитойлар каби ота ва боболарина ва уларнинг урф-одатларина ва маъорифларина жуда муҳаббатли эдилар. Бу сабабдин замон ва аҳвол иқтизо этмиш шийлардин ортиқ ота ва боболари тариқларина эътино этилур эди. Ёпунияда урф ва одат кўбрак вақт бир тарзда эскича борса-да, замон ва оила тегралариндаги аҳвол бир тарзда бормас, балки ҳар йерда кўрилгани каби ҳамон олишинур эди. Аввалда Ёпуниянинг дунёда борлиқини ҳам билмаган овруполилар ва омриқолилар улум ва маъориф соёсинда 1853 санаи милодия теграларинда душманлариндин ҳимоя ва уларга хайрихоҳлик этмоқ учун¹ Ёпунияга келуб йетдилар.

Бу восита ила замон ёпунлардин кўбисининг кўзини очдирди.

Ёпун қавмининг саломат ва саъодатлари учун не нарсалар керак эдукини қулоқларина ўқуди. Табиъий маданиятларини замон тиловина кўра ёнғартмиш ҳар вақмда кўрилдиги ҳол буларда ҳам кўрилди. Тинчлик ва саъодатни борчаси истадилар. Лекин турли йўлдин изладир: баъзилари тинчлик ва саъодатни ёлғиз ота-бобо расмини ва улумини муҳофазада кўрдилар; баъзилари замон ва аҳвол истадикларини яхши тонуб, лузумина кўра ёроқланувда ва қуроолланувда кўрдилар. Бу икки фикр орасинда мужодилат ва низоъ узоқ муддат давом этди. Аммо сўнггиларининг сабот ва сабр, иш кўра билмаклари соёсинда афкор умумият булар тарафина ўтди. Сўнгра Оврўпо ва омриқолуларнинг ҳимоя ва хайрихоҳлиқлари недин иборат эканлиги ҳам очиқ билина бошлади. Дунёмиз ҳам бир фароғат ва истироҳат майдони эмас, балки эски-эскидин қавмларнинг бири иккинчилари устина чиқор учун низоъ ва галва этишмак, ҳужум ва муқотала қилишмак майдони эдуки ёпунлар қошинда таҳқиқ этилди. Улар ҳам ўзаро битмас-туганмас ихтилоф ва низоъларга оз эътино эта бошлаб, тинчлик ва саъодат йўлини буюкроқ тиришуб излай бошладилар. Тобдилар ҳам. Лекин ота-бобо йўлинда саботдағина эмас, ё эса Оврўпо мудаларина али ал-аъмё

¹ Оврўпо халқи Осиё мамоликина оёқ босдиқларинда ҳар вақт ушбу ният ила келдикларини эълон ва тақрир ила Осиё соф дарунларини ишонтирларлар эди.

тақлидда ва ота-бобо тариқиндин бутунлай чиқуб битмакда ҳам эмас, балки устларина келган ва келажак душманларнинг кўнгиллариндаги ва қўллариндаги қуролларины ғоят диққат ила тафтиш этуб, муқобала болмисол қоида-синча онинг ила қуроullanмоқда деб тобдилар. Аммо ўз афродли халқға кўб афродли душман оёқ остинда эзилудин қутилмак учун бу қурооллар душманлар нақиндин кўб яхши ва қувватли ўлмаси шарт эдикини қатъо ва жазмо билдилар. Ёпунлар бу йўлда бор ижтиҳодларини сарф этдилар. Интилишлари бўшга кетмади, йигирма-ўттиз йил ичинда кичик Ёпунияни Оврўпонинг энг мутамадин мамолики сирасина киритдилар. Бу сабабдин ҳозирги кунимизда Ёпуния Оврўпонинг энг қувватли мамлакатлари қаторасина кирмишдир.

ЁПУНЛАРДА АҲЛОҚ, УРФ ВА ОДАТ ВА МАЪОРИФ

Ёпун халқи умуман соф дарун, пок хулқлидирлар. Ғадр, хиёнат ва ўғрилиқ қилмас, ёлғон сўйламас, жабр ва зулм ва жиноят этмас, ичкилик ичмас, тез аччиғланмас. Не қадар аччиғлантирилсада фоҳиш ва ўсол сўзлар ила сўкинмас. Ҳеч кимдин истеҳзо этуб кулмас. Илм ва ё мол ва ё хусн ила асло кибр этмас ва тафохур қилмас. Бўш қустаришлар ила шуғулланмас, хирс ва қавмсизлик қилмас. Ўшондоқ мол исроф этмас, фойдасиз ва маънисиз мудаларга алданмас. Ҳар ким ила хуш ва биродарона муомала этар. Шундай бўлсада соқлиқни қўлидин бера қолмас, яъни бошқалардин ўзини олдатмас. Оз ила қаноат этар. Ишға жуда тиришқоқ, илм ва маърифатга чамасиз ижтиҳодли, ҳунар ва санойиёга ғоят ҳавасли халқдирлар.

Ёпунларда шоён таҳсин ва имтисол яна бир-икки иш бордирки: аввола илм в маъориф, ҳунар ва санойиё бобинда ота-бобо расми ила қаноат этмадиклари ҳолда, уларға асло тил тегурмаслар. «Замонлари бу ила ўлмиш, қувваи фикратлари ҳам шул миқдор ўлмиш», дейурлар. Билъакс, Ёпун қавмини ваҳшатдин бадавиятга, бадавиятдин маданиятга¹ чиқардиқлари учун аслофларина — ота-

¹ Одам болаларининг ҳайвон аҳли осрамай, экун экмай, овламоқ, болиқ тутмоқ билангина умр кечирувина «ваҳшат ҳоли» дейиладир. Фойдали ҳайвонларни ўзига ўргатиб, умр кечирувина «бадавият ҳоли» дейиладир. Экун экуб илм ва маъориф, хунар ва санойиё ила умр кечирувина «маданият ҳоли» дейиладир.

оналарина ташаккур айтуб, раҳмат ўқурлар, уларни таъзим ва ҳурмат ила ёд этарлар. Иккинчи, Овруподин фойдали ва зарур илмлар ва ҳунарлар ўрганганлари ҳолда зарарли ва керакмас урф ва одатларни асло қабул этмаишлар.

Оврупонинг исроф ва сафоҳати шу ила турсун, фойдасиз урф ва одат ва мудаларини бу ила ичларина асло киритмаишлар. Зарурат доъий ўлмадиқда ота-бобо урфини ва миллий одатларини олишдирмаишлар. Лундин ва Париж пруфиссурларина маъодад бир ёпун пруфиссурининг маъишат ва тириклик равиши, эски ва оз маърифатли ўрта ҳолли бир ёпундин фарқли эмасдир. Ўшандоқ маъорифда Лундин ва Берлин истудентларина баробар бир ёпун истудентининг сиймо ва қиёфат ва кийуми солум ва тириклик равиши куч ҳол ила ўқий — ёза билатурғон бир ёпун ёшиндин фарқли эмас. Университетларда олий фанлардин дарс берилур. Аммо пруфиссурлар ҳам истудентлар орзонли, лекин пок, миллий кийум ва қиёфатда, миллий расм узра пок эдинларга тизилинуб ўтирдиклари ҳолда дарс берулар. Фақир истудентлар, миллий кийумлар қатори, ўзлари учун миллий равишда ош ҳам ҳозирларлар.

Ёпунияда фақирлик маъорифдин, ҳатто, университетдин ҳам монёъ эмасдир. Маъориф бобинда дунёнинг ҳеч йеринда кўрилмаиш ҳол Ёпунияда кўрилур. Истудент — кучер, истудент извозчи, истудент лакей, истудент пувур, истудент подишчик — бошқа йерда бўлмас. Ёпунияда эса бўлинур¹. Булар учун хизматдин бўш вақтларина тўғри келтуруб, университетларда эрта ва кечаларда махсус дарс вақти ўлур. Эмди бу равишда ўлғон қавмнинг истиқболлари — олддаги кунлари нечук ўлажағи ўзиндин ўзи маълум, баён ҳолат эмас.

¹ Булар зан ва тахмин, ё ундан-мундан эшитилмиш муболағали, ишончсиз хабарлардир. Балки болзот ўзлари Ёпунияга сайҳат этуб, ўз кўзлари ила кўриб ёзмиш ҳақиқат ҳаваслиси Оврупо ва рус сайёҳлари қаламлариндин кўчирилмишдир. Нима ҳоллар ўлсун, менинг йўқоридағи Ёпун аҳволини ёздиқимдин уч йил сўнг ўзимиздин йетишмиш сайёҳ А. Иброҳим афанди бу йил Ёпунияга сайҳат этуб, менинг ёздиқларимни тоъайид этмакда ва «баён ал-ҳақ» жаридаси воситаси ила олама нашр айламакдадир.

ЁПУНИЯДА ДИН

Ёпунияда эскидин берли будда дини умумий диндир. Будда дини аввалда бизга исми маълум ўлмайн бир мурсал пайғамбар дини ўлиб-да, Мусо, Исо алайҳимма асалом динлари каби охирдин таҳриф этилмиш бир дини илоҳи ўлмиши мазнундир. Будда дини дин ва эътиқод бобинда инсонларга тамом ҳуррият ва мусовот бердиги ҳолда тасфия ва таҳзиби ахлоқ бўлганида жуда гўзал насиҳатлар этар, ислом динина мушобиҳроқ бир диндир. Эътиқод ва илм бобинда баъзи бир хилофи ҳақиқат ишлар албатта охирдин муҳарифлар тарафиндин ал-хоқ этилмишдир. Ёпунларда бу кундаги дин ҳам тамом ҳурриятдир. Ёпунлар дин хусусинда Оврўпо халқининг тамом аксинча — тескарисинчадир. Оврўпода улум ва маъориф тараққий этдиги нисбатинда динсизлик ҳам шул қадар ортур, ёпунларда эса рольакс улум ва махориф тараққий этдиги нисбатинда ҳақ динга майл ва муҳаббат ҳам шул қадар ортадир. Ҳақ дин қайси дин? Буни тафтиш ва таҳқиқи учун расмий сурагда махсус комиссия таъйин этилмишдир. Ҳар дин арбоби махсус одамлар кўндирмишдирлар. Аниқланишига биноан, ёпунларнинг ислом динина майллари қувватлидир. Агар Будда динидин бошқа динга кўчажак эсалар албатта ислом динина кўчажаклардир.

ТУРК ВА ЁПУН МУНОСАБАТИ

Усмонли қардошларимиздин баъзи муҳаррирларнинг усмонли туркларинда мумтоз бир хайсат кўрдиклариндинми ё эса, Оврўпо халқининг «Понтуркизм» (Иттиҳод Туркия) ила иттиҳом этувлариндин хавф этубми ва ё ғайр бир сабабдинми, бошқа туркий қавмлар ҳақинда жуда эътиборсизлик ила ёздиқларини маъалтоъассуф кўрамиз, Туркийларнинг усмонлилар ила қариндошлик муносабатининг баёни шу ила турсун, «Турк» исмини бу ила кўб туркий-

лар ила ўртоқлашгилари келмай, кўб туркий қавмларни «Ақвом тотория» тасмия этубдирлар.

Қойи боболари ила тамом бир даражада ўлан бадавий туркийлар ҳақинда «Ақвом ваҳшия» иборасини қўллайдилар. Баъзан бу кунда туркий тил ила сўзлашиб, ўзларини турк тониғонларни, торих забт этилина бошлагондин берли Туркистон саҳроларинда нишобат этуб, шунда ёшамоқларини, гўё ҳақсиз «турк» отолмишлар эмиш каби кўрсатмақдадирлар. Ўшандоқ мажруҳ қулларга тамсил этуб ёпунларни ҳам денгиз оролларииндин келма бир қавм каби кўрсатуб, тилларини ҳам албатта Турониядин чиқармоқға азорланурлар. Билъакс таҳқиқдин бошқа ҳеч бир қасдни, фан масоили орасина қотишдирмағон, қаламларини ҳеч кимнинг кайфиятина ияртмағон, солқун қонли немис уламози узоқ тафтиш ва таҳқиқ сўнгғида Ёпун ила Турк қавмларининг бири бирина қариндош эдукларини, тиллари ҳам турк-тотор тилина мансуб эдукларини исбот этмишдирлар. Биз бу ҳақда ўз тарафимиздин сўз айтмай, муҳокамани қориларимиза қолдирамиз. Фақат истишеход учун, жумладин бири ўлароқ, бир немис хатини тахт алхат ёзамиз. «Берлинэр тоғиблот»нинг Истанбул мухбири макубларининг бирида ёзодир:

«Ақсо Шарқ воқеаларинда турклар ёпунлар тарафина ҳисни таважжуҳ этадилар. Бу ҳисни таважжуҳнинг сиёсий сабабиндин бошқа яна бир сабаби бордир. Бу эса турклардин бало шуур ўлса ҳам, лекин жуда терандир. Яъни бу ҳисни таважжуҳнинг сабаби бу икки қавмни биридин бирина боғлагон қариндошлик алоқасидир, қайсидирким, ушбу қариндошлик алоқасини ўн йил муқаддам Мунхин¹ (Боварияда) пруфиссури Ноумон кўрсатмиш эди. Пруфиссур Ноумоннинг фикри албатта жуда эътиборлидир, чунки ул Ёпунияни катта диққат ила тафтиш қилмиш, ҳолларина жуда чуқур итлоъ қилмишдир. Ёпунияда узоқ муддат ғиулуғический институтнинг мудир (директури) ўлмишдир. Бунинг сўнгғида Яқин Шарқ (Туркия) ила ҳам жуда тафсил ила дуруст ошноланмишдир. Устдин қарағанда бутунлай бошқа кўрилған бу икки қавм, кўб хусусларда бири бирина мушобиҳ кўрилмиш, қариндошликлари ҳам шубҳасиз тобилмиш.

Борчасиндин аввал Ноумон тилларини кўрсатадир. Турк ва Ёпун тиллари умумий равишларина қорағанда

¹ Мюнхен

турк-тотор тилларина мансубдир. Бу икки тил калима ва жумлалар ташкилиндагина эмас, балки адо равишларинда ва калима сифатларинда бири бирини жуда ўхшашлидирлар. Бу ўхшашлилик шул қадарки Ноумон ўзининг Онотўли сафаринда туркча айтилмиш саволларга ёпунча жавоб бермишдир. Кўб хусусларда гарчи луғатлари бутунлай бошқа ўлсалар-да, мазмунинда бу тилларнинг қариндошлиги ҳамонда маълумдир: шу ялаки, ҳар икки тил «тамоку тортмоқ» мазмунини «тамоку ичмак» таъбир этадилар. Бундин сўнг Ноуман бу икки қавмнинг қавмийатларинда, урф ва одатларинда кўб мушобиҳ борлиқини кўрсатадир: ҳар икки қавм халқи табиий дипломотдирлар. Туркларни биз бу тарафдин кўпдан тониймиз. Аммо ҳозир биз ёпунларда ҳам бу табиъат борлиқини эътироф этишга мажбур ўламиз. Ҳар икки қавм туғмишлариндин аскарийдирлар, яъни жанговар. Бу икки қавмнинг бири бирини ўхшашлиқи масканларинда, маъишат равишларинда ва бошқа жуда кўп урф ва одатларинда кўрилади. Ноуман ўз асаринда истиҳшод учун буларни жуда гўзал исбот этгувчи кўб мисдоқлар кетурадир. Ноумон асаринда бунга ҳам диққат этадирки: турк ила ёпунлар Оврўпо маданиятина ҳар иккаласи бир нуқтаи назардин қарайдилар: Оврўпонинг урф ва одат, турмуш ва йўрмиш мудаларини бутунлай керакмасга ва улар учун фойдали эмас сонайдилар. Ёпунлар Оврўпо улум ва маъорифини жуда улуг равишда олдиқлари ҳолда маъишат русумлари ҳақинда ўлан нуқтаи назарларини бу кунга қадар олғанлари йўқдир (яъни, Оврўпонинг йўриш-туриш ҳақиндаги мудаларини ҳамонда қабул қилмайдилар). «Берлинер тоғиблот»нинг бу мақоласини «Петербургская ведумисти» ғазетаси ҳам 1904 йил 16 ийунда нашр қилмиш эди.

ФИН ҚАВМИ

Қавми Турониянинг улуғ шўбалариндин ва холис Турк қавмина энг яқинлариндин бири «Фин» қавмидир. Булар «Ўғир — Олтой» ва «Ўрол — Олтой» ва «Турку — Фин» қавмлари отолмишдирлар, Бунинг сабаби, аввалги ўринлари Олтой¹ тоғлари ўлиб, қавмининг ҳам кўброғи эскида «Ўғир» отолмиш турк ила финдин қотиш бир халқ ўлдиғиндин «Ўғир — Олтой» қавми отолмишдир. Кўброғи Ўрол тоғлари² теграсинда йерлашдиқлариндин ва бошқа тарафга кетмишларидин аввал, узоқ муддат Ўрол теграсинда кечунуб, сўнгра бошқа тарафларга сочилдиқлариндин «Ўрол — Олтой» қавми отолмишдирлар. Бу қавмлардин немисларга аввал маълум ўланлари созлиқларда тириклик этувчилари ўлдиғиндин немислар созлиқда тириклик этувчи маънисинда ўлан «Фин» исми ила отолмишдирлар. Бу қавм жуда эскидин турк уруғлариндин бир шўба ўлуб, шул замонлардин сўнгги замонларга қадар холис турк қавми ила ҳар вақт қўшниликда ва улар ила жуда қотишув ва оролашувда ўлмишдирлар. Ҳатто, шул қадар оролашмишларки, оролариндин қавмлар туғмиш. Ўл қавмларни «фин» қавмина ҳам, «турк» қавмина ҳам нисбат этиш мумкин ўлмиш. Бунинг учун фин халқи «Турк — Фин» қавми ҳам отолмишдир.³

¹ «Олтой» калмаси баъзилари қавлинча «Олтун тоғ» муҳрафидур. Аммо сўнғилар «Олтун тоғ» эмас, балки ул тегра турклари луғатинча «Улуғ ўрмон» маънисинда ўлан «Ол тойго» муҳрафи ўлувини гумон этадилар.

² Урол тоғлари Осиё ила Оврупо қитъаларини ойирур, шимолдин жанубга тўғри узоймиш тош тоғларидир. Урол лафзи туркийдир, «фута» ва «белбов» маънисинда, «урамоқ»дин муштақ.

³ Ибн Холдун финларни турк қавмидин дейдур. Финлар орасинда турк тилинда дostonлари борлиқини хикоя қиладир. Ибн Холдун сўзини сўнгги тафтишлар ҳам тасдиқ этадир.

Йўнонийлар финларни ислованлар ила баробар кўб вақт буларнинг қавм ҳокимлари ўлмиш турки қавм исми ила «Искит» отодиқлари каби, шул-уқ қонун ила араблар ҳам финларни «Сақлоб» отомиш эдилар эдилар. Ислованлар эса финларни умуман «Чуд» отодилар. Аммо финлар ўзларини «Сумолойин», «Суоми», «Монсо», «Мори» каби турли исмлар ила отомишлар эди. Бу замонамизда жуғрофийун ва муарихлар уларни ёлғиз «Фин» исми илагина йўритадилар.

ФИН ҚАВМИ ШЎЪБАЛАРИ

Фин қавми жуда эски замондин Олтойдин мағриб ва шимолий мағриб тарафларина сочилдилар. Туркистон саҳролари шимолина, Сибириёға, Иртиш ва Ўб, Енисей сувлари тубон тарафларина, Ўрол тоғлари теграсина ва онинг шимолий мағриб тарафларина, Оврўпо шимол шарқия ва шимолина, Болтиқ шимолиндин Шветсия, Норвегиё, Дониё ва Муҳит жазираларина қадар, Болтиқ жанубиндин Двина наҳри теграларина, Вулго бошларина, Масков, Ўқо суви, Зуя, Вулго¹, Қомо, Вётко, Уфа наҳрлари теграларина сочилмишдирлар.

Торихларда исми кўрилган ва бу вақтға қадар саломат тириклик этмакда ўлан фин қавмлари ушбудирлар: «Қомосин», «Тубо», «Қут», «Орин», «Осон» ва ғайрилар. Олтой шимолларинда «Сомуид» Турхон, Енисей, Ўб сувлари тубонинда² ва Шимол денгизи бўйларинда «Усток» Исток, «Воғул» Енисей, Иртиш ва Ўб (сомуидлардин жанубгароқ) ва Ўрол тоғлари теграларинда ва онинг бир оз ғарб тарафинда Бирюзовский устоклари (Йўғро) деб ҳам отоладир.³

¹ Сомуидларнинг «булғор»ларға жуда мушобиҳ эдуклари таҳқиқ этилмишдир.

² Вулго наҳри энг эски торихларда «Ро», ислом торихларинда «Этил» отолмишдир. Қомо — Чўлмон, Вётко — Нукра, Уфо — Оқ Этил тасмия этилмишлар.

³ Қирғизлар бошқирдларни ҳам «Ишток» (Исток демак қирғизлар кўб вақт «син» ила «шин» ҳарфини бири ўрнина иккинчисини олишдируб истеъмол этадилар) отомишдирлар. Ҳам эскида истоклар ва бошқирдлар «Воғул» ва «Исток» қавмларини «Ўғир» отомишдирлар. Рус сайёҳи Путонин Манғулияда «Йўғро» исминда эски «Ўйғур» қавми аҳфодини тобмишдир. «Воғул» ва «Йўғро» қавмларининг сиймо ва қиёфат жиҳатиндин «Турк-Манғул» қавмина, тил жиҳатиндин «Ўғир-Хунгар-Венгир» қавмина яқин мушобиҳлари таҳқиқ этилмишдир. «Воғул» руслар бермиш исмдир. Аммо улар ўзларини «Монзоёқа, Монсо ва Суоми» тасмия этадилар.

Печура, Ўрол тоғлари ғарбий шимолинда Печура наҳри бўйинда, «Зерон» Ўрол тоғлари мағрибинда, Қомо бошлари оросинда, Бөрми — Ўрол тоғлари ила Қомо бошлари оросинда, Лоплон — Оврупо шимолинда, денгиз бўйинларинда, «Ем» финландияда, «Лев» Леуаянада, «Чуд» Лодуга кўли шарқинда, Эст — Эстунияда, Норво — Норвода, Вастбели Узбирда, Миро Ростуфда, Масков йилғаси шарқинда¹ Вуток (Ор) Бсирман², Вётко эдили теграсинда, Чирмиш, Миро халқининг жануб шарқинда Уфо, Вётко эдили теграсинда, Чирмиш, Миро халқининг жануб шарқинда Уфо, Вётко, Вулғо сувлари теграсинда, Мурум Уфо наҳри тубон теграларинда, Мишчор Уқо наҳри бўйларинда³ (ҳозирги хон Кирмон шаҳри ушбу қавмга нисбат ила аввалда Мишчор шаҳри отолмиш эди), Чувош, Муқши, Мурдво, Сури, Зуя, Вулғо сувлари теграсинда (арабларнинг «бартос» дедиги қавмлар ушбулардир).

Оврупога қавми ориёналар келмасдин илгари онда тириклик этмиш ўлан Ибр ва Босиқ каби Туроний қавмлар ушбу Фин уруғиндин ўлувлари гумон этиладир⁴. Бу халқлардин баъзилари «Вест», «Миро», «Мурум», «Қойбол», «Қут» ва ғайрлар қавмиятларини соқлай олмай, ислованлашуб, руслар ичинда йўғолмишдирлар. Баъзилари

¹ Вулғо йўқорусинда ўлан Ростуф шаҳри Фин-Мироларнинг эди. 9-аср милодий ўрталарина қадар Фин қавми ила ислован қавмлари орасинда чек Масков йилғаси эди. Масков губернасинда «Мироский» отолмиш сув шаксиз ушбу Мир финлари йериндин оқодир эди. Великирус қавми ислован ила ушбу ислованлашмиш финларнинг бирга жиёулувиндин ҳосил ўлди (Соловьёв).

² Ор (Вуток)лар булғорлар ила жуда яқин оролашмишлар эди. Ҳатто эски булғорларнинг бир қалъаси «Ор» калимасининг туркча масрифи ўлмиш «Орча» исми ила отолмиш эди. Ва бунинг устидан Вётко губернасинда ўлан орлардин бир фирқа бсирманлар («мусулмон» муҳрафи) ўзларини эски Булғор қавми аҳфоди ҳисоб этадилар.

³ Бу қавмлар исми энг аввал рус тарихларинда фатхали «мим» сўнгинда фатхали «шич» баъзи вақт ж ҳарфи ила Мишчор ва Мажор суратинда ёзилмишдирлар. «Шича» ҳарфи фин ва турк тилларинда ўлмадиғиндин аввалда бу сўзлар албатта ё эса ёлғиз «шин» ила Мишор ва ё эса ёлғиз «ч» ила Мачор айтилмишдирлар. Уқо теграларинда ва жанубинда, Вулғонинг ғарб ва шарқларинда, сиймо ва маъишатларинда бир оз финларнинг асари кўрилмиш туркий қавмлар Мишор отолмишдирлар. Мачор ва Мажор исмлари ҳозирда фин ва турклар оросинда зиштилмайди. Англашувина биноан, булар Мажор ва Мозор суратларина дундирилмишдирлар. Қозон теграсинда ушбу Мажор ва Мозор исми ила отолмиш мусулмон овул (қарйа)лари ҳам бордир.

⁴ Фин қавми ҳозирги Русия шимолинда жуда кўб йернинг, ҳамда Шветсиё, Норвегий ва Дунайнинг тарихга маълум ўлан энг эски халқларидир.

бу кунга қадар саломат ўлсалар-да, лекин борчасини ислованлашдирмақ учун улуғ тадбирлар этилмишдир.

ФИН ҚАВМИНИНГ ТИЛ ВА ҚИЁФАТЛАРИ

Борча фин уруғи халқининг тиллари ва қиёфатлари бири бирини жуда яқиндир. Туркий тилга ҳам яқин ва муносабатли эдукини илми ассино уламози таҳқиқ этмишдирлар. Ва ҳар қайси тоифасини қиёфат илми уламолари «Турк — Манғул» қиёфати мушоҳада этмишлардир. Ҳаво ва иқлим сўнгроқ гарчи қиёфатларини кўб ўзгартса-да, лекин асл сиймолари ҳамонда саломат қолмишдир. Ороларинда баъзилари, масалан, «Воғул»лар қиёфат жиҳатиндин манғул қавмина, «сомуид»лар ҳам булғор туркларина жуда ўхшовли тобилдиғи каби, чувашлар ҳам тил жиҳатиндин уларга жуда яқин кўрилмишдир¹.

ФИН ҚАВМИНИНГ ТИРИКЛИК РАВИШИ

Фин уруғиндин тириклик босқичларининг ҳар қойусинда қавмлар бордир: ваҳшат ҳолинда, ов овламоқ, болиқ тутмоқ ила тириклик этувчилари бор, «Сомуид», «Лоплон» кабилар. Ҳайвон асрамоқ ила кўчма маъишат этувчилари бор — «устоклар», «Қомисинлар» каби. Эскин қарйаларда эгун эгув ила тириклик этувчилари бор: Чирмиш ва Чувош кабилар.

Маданият, илм ва маъориф йўлино кирмишлари бор: «эстлар» кабилар. Маданият, илм ва маъорифда, ҳунар ва санойиъда кўб тараққий этуб, бу кунда руслардин ҳам йўқори даражада ҳисоб этилмишлари ҳам бор: Финландиядаги финлар каби. Булар жуда эскидин ҳунар билмишлардир. Искондинавиё тарихларинда финлар темирчилик санобати ила машҳур эдилар, дейилмишдир. Шветсия, Норвегиёда жуда эски замондин берли Фин қиличи моқтовли ўлмиш. Финландия финлари замонларини ва ойланаларини чулғоб олғон ҳолларни жуда вақтли ўлмаса-

¹ Чувош тили озгина финлашмиш, ё эса финлиғи оз қолмиш туркий тилдир. Эски рус тарихларинда чувашлар тотор ҳисоб этилинув, бошқа тоторлардин имтиёз учун «Чувош — Тотор» отолмишлардир. Аммо чувашлар тоторларни ҳам «Чувош» тасмия этадилар.

да, шундай бўлса-да, жуда сўнғга ҳам қолмай тонумишдирлар. Қувватли ёт қавмлар оросинда заиф ва замонина кўра зарур илмлардин маҳрум қолгон қавмларнинг оқибатлари на ўлажагина кўз йеткурмишдирлар. Фурсат қочирмай, қавмларни ҳалокликдин қутқорувчи асбобларга нақ ёбишмишдирлар. Ичлариндин фин ва турк қавмлари аҳволини яқин тафтиш этуб ёзмиш ва кўб ҳақиқатлар кашф этуб, ўзини бутун дунёга тонитмиш Кострин каби олимлар ҳам чиқмиш¹.

ФИН ХАЛҚИНИНГ УРФ ВА ОДАТ ВА ХУЛҚЛАРИ

Фин халқи умуман ҳеч кимнинг мулки ўлмагон мавжудотқа ўз кучи ва хизматини қўшув ила тириклик этувни ихтиёр этмамишдирлар. Тириклик учун оз нарсага қаноат этуб, зарур ва ҳожати аслиҳадин бошқа ҳеч нарсага кўнгул қўймамишдирлар. Зийнат, такаллуф, улуғланув, исроф, сафоҳат каби ишлар уларнинг хотирасига ҳам келмамишдир. Бошқаларнинг жонина қасд қилмоқ қайда, йўз сувина, молина ва ҳақина қоғилмоқ ҳам уларда ҳеч ўлмамишдир. Ўғрилиқ, хиёнат, ёлгон, зулм каби ахлоқсизликларнинг не эканлигини ҳам билмамишдирлар. Бу халқ, бу қавмларнинг кўпчилиги, хусусан, бошқа қавмлар ила қотишмагонлари ҳам бу кунларда бордир. Фин халқи ўзиндин ғайри ҳеч кимга хожа ва бўйурғувчи ўлмоға ва бошқаларни ўзина хизмат этдирувға ва бўй сўндурувға ҳавасли ўлмамишдир. Бу сабабдин улар ичиндин ҳеч вақт қувватли ҳокимлар, ўзига жуда кўб халқни бўй сўндурғувчи хонлар чиқмамишдир. Ички ишларинда унга эҳтиёжлари ҳам йўқтур. Балки ҳар овул ўз қортлари яхши кенгаши ила куч ва қувват истеъмолига ҳожат тушмай бошқарулмишдир. Бошқаларнинг молина ва йерларина кўзлари тушмамиш ва кўнгилари қизиқмамишдир. Бунинг учун улар ҳеч қавмға суғиш очмамишлар ва ҳеч кимнинг устина йўримамишлардир². Балки ўзлари ҳар тарафдин қисилмишлардир: Шветсия, Норвегиё ва Дониё ҳам Фирмон уруғи халқлар, ғутлар, нурмонлар, ворёклар, Бол-

¹ Кострин 1847 саналарда Сибириёда фин ва турк қавмлари оросинда савҳат этуб, уларнинг аҳволларини жуда яқин тафтиш этуб, ул замонға қадар маълум ўлмагон кўб янги ҳақиқатлар кашф этмишдир.

² Бу ёзилмишлар «Фин» қавмина шоирона бир мадҳ эмасдир, балки тарих ва этнография уламсининг таҳқиқиндин ва баъзан ўз тафтишмишдин ҳосил ўлмиш бир ҳақиқатдир. Бу ҳақда жуда марғуб маълумот кўб эсада татвилдин хавф этилинароқ ёзилмади.

тиқ жанубинда ислованлар, руслар, немислар йерларини олуб, ораларина кируб, ўринлашқонлардир. Жануб тарафиндин ҳам уруғдошлари — турклар буларға оролашуб йерлашгандирлар. Лекин булар фин қавмининг қавмиятларини бутунлай йўғотолмай, балки улар ила қотишуб, фин қавмига ҳам, турк қавмига ҳам нисбат этилинувға ёроқли қавмлар туғдирмишдирлар.

ФИН ҚАВМИНИНГ ДИНЛАРИ

Фин уруғлари аввалда Ҳинд дин қадималарина мушобих Мажус динида ўлмишдирлар. Холиқ хайрдин иборат бир мавъисар (Яму) борлиқни эътиқод ила ундан ҳар турли мақосидларини суромишдирлар. Холиқ шардин иборат каромат исминда яна бир мавъисар борлиқни эътиқод этуб, унинг шариндин истеъоза ва они ризо этмака лузум кўрмишдирлар. Аждодимиз ўлан Қомо булғорлари атрофларинда ўлан мажус қавмларни ислом дини ила мушарраф этмака ижтиҳод этсалар-да, Оврўпо қавмина (Ворёг, рус ва ислованларға) баъзи урф-одатларина ва ё мақсадларина хилоф ўлдиғиндин, қабул этдира олмашмишдирлар. Аммо Осиё (Туроний) қавмларнинг табиъатларина, урф ва одатларина ислом дини қадар муносиб ва мувофиқ дин улмадигиндин, финлар исломиятни жуда осон қабул айламакда эдилар¹. Лекин аждодимиз булғорийларнинг бошина бири ортиндин бири билак солмиш — Ворёк, тотор, рус тарафиндин кела турмиш офатлар сабабиндин бу ишларини охирина қадар бордира олмашмишдирлар. Бунинг учун финларда исломият лойиқинча русух эта олмай, аввало оз-оз мажусиятларина қайтиб, сўнгра рус истилоси сўнггинда улар христёнлиқға даъват этилдилар ҳам улардин кўбиси расмон христиён ҳисоб этилмоқдадирлар. Сўнгги замонларда уларни христиёнлашдирмоқ ва исташи ила руслашдирмоқ мақсади сиёсийи учун жуда улуг иж-

¹ Булғор атрофиндаги финларда «Аллоҳ» лафзини айтмоқ, «Бисмиллоҳ» демак, жумъа кунларини байрам этмак, хинзир ва хамрдин сақланмоқ, болларини мусулмон исмлари ила отомоқ исломиятлариндин қолмиш ишлардир. Туркча ва чувовича тиллар қотишдируб ёзилмиш қабр тошлари ҳам кўбдир. Вётко губерносида фин-ор қавминдин бир тошфа мусулмон мухрафи ўлан «бсирман» исмини бу кунда ҳам сақламоқдадирлар. Улар ўзларини бурунги булғор халқининг бақияси ҳисоб этадилар.

тиҳод ва тадбирлар қилинмиш эди¹. Лекин кутилган қадар фойда этилмадикиндин, бу тадбирларни келажақда ҳам давом қилинурига қарор берулди.

ТУРК УРУҒЛАРИ

Қавми Турониянинг борчасининг аввалги ўринлари Иссиқул ва Олтой тоғлари эдукини йўқорида кўрмиш эдук. Буларнинг кўписи Осиёнинг ҳар тарафина ва жазираларина ва Оврупоға кўчдилар ва сочилдилар.

Турк уруғлари қавми Турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуғ шўъбасидир. Булар ҳам табиий эски ўринларина Иссиқул ва Олтой теғраларина сиғмай жуда кўб уруғларга бўлинуб, турли тарафга сочилдилар. Чеги: шарқий шимол, Ёпун ва Ухутск денгизлари бўйлариндин фин уруғлари жанубиндин (баъзан булар ила оролаш) ғарбга, тўғри Висла наҳрина² қадар ва ондин жанубга Дуной наҳрина ва ондин шарқ тарафина Қора ва Озоқ денгизлари шимолина, қафқоз тоғлари одирлари, Озарбойжон, баҳри Ҳазар жанубиндин Амударё ҳар икки тарафина, эсикда Йўнонлар «Боқтирёна»

¹ Бу тадбирлар кубрак ўқитув воситаси ила ўлдигиндин аввалда мақсудларина жуда мувофиқ натижалар тугдирур, яъни финлар ислованлашурлар эди. Лекин сўнгги замонларда борча ўқимоқда ўлгонлар орасида миллият, қавмийат фикри жуда қувватли ўйгондиқиндин руслаштирув учун тузулмиш тадбирлар хилоф натижа бермаға, яъни руслаштирмоқ йерина финларга қавмийат фикри ва таассубий бермаға бошламишдир. Буларнинг баъзилари ҳасиёти миллияларини қавмийат, миллиятдин хабарсиз ёшмоқда ўлан жинсдошлари ила ўртоқлашув учун ўз тилларинча рисоалар, ҳатто, жаридалар наشريна бошламишдирлар. Ўшбу кунлардагина руслаштирув учун таъсис этилмиш семинариядин ўқуб чиқмиш бир фин ила мусоҳабамиз ўлуб, ҳасиёти миллиясининг қувватлиғина ҳақиқат таъажжуб этдум.

² Русиянинг мағриб тарафинда Ғирмония чегинда Болтиқ денгизина қуёр.

отомишлари Бахтир Замин, Балх ва Ҳирот теграларина, Помир ва Ҳинд ва Қуш тоғларина ва ондин Тибет ғарбина ва ондин шимолий шарққа, Тибет ва Хитой шимолий ғарбиндин Садди Чиний шимолиндин яна денгизга қадар йерларнинг борчасина турк уруғи қавмлари сочилиб, йерлашмишлар эди.

Турк халқи бу йерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди. Гарчи бу ўринларнинг жанубий ғарбиндин орийлар ва шимолиндин финлар кечуб кетдиклари зан-гумон этилса-да, аммо торих ёзила бошлагон вақтларда бу йерларда ушбу туркий қавмлар топилуб, ул йерларнинг хожалари кўриндилар. Бу сабабдин булар йерли халқ отолдилар. Аммо бошқа қавмлар устина боруб йерлашдиклари ва ёҳуд хожалик этдиклари йерларнинг чеги яна кенгракдир: Шимол ва Болтиқ денгизлариндин ва жазиралариндин, Элба наҳриндин¹, Офстриё ўрталариндин, Африқода Жазоир, Тунис, Тироблис, Миср, Шом, Арабистон, бутун Кичик Осиё, Эрон, Афғон, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлариндин эди (тафсили сўнгра келур).

Турклар, қавми Турониянинг бошқа шўьбалари каби тўғри йироқ тарафларга кетмай, балки аввалги ўринларина тутош ва онинг ҳар тарафина жуда кўб йерга сочилдилар. Ушбу жуда сўнгги замонларга қадар шул йерларнинг ҳар вақт хожалари ўлуб қолдилар. Шунинг учун Ўрта Осиё отолгон улуғ йерлар в саҳролар буларга нисбат ила «Туркистони кабир» ва Хитой чегина яқин Кошғар тегралари «Туркистони сағир» ва ё «Туркистони Чиний» отолдилар. Саҳролар на қадар кенг ва эркин ўлса-да, замон кўб узуви ила халқ ҳам беҳад урчидиқи сабабиндин буларнинг баъзилари йироқ тарафларга кўчишга мажбур ўлдилар.

Турк уруғлари ойланаси жуда кенг ўлан йерларда ва саҳроларда сочилуб ҳисобсиз кўб шўьбаларга бўлиндилар. Кўчма тириклик ҳам бу бўлинувларга сабабчи ўлур эди. Ўз ораларинда бири бириндин ойрулур учун кўбрак сув, тов, ўрмон, ҳайвон исмлари ила отолинулар эди. Хитойлар, форсийлар, йўнонийлар тарафиндин берилмиш бошқа-бошқа турли исмлари ҳам бўлур эди. Биз бу шўьбалардин бизга ибрат берурдай улуғ воқеаларга сабабчи ўланларини ва ё бу кунга қадар саломат қолгонларини баён этамиз. Аммо ойтилмиш шўьбалардин баъзилари дунёга келмишда ҳеч бир эътидод этардай воқеага сабабчи ўлмай дунёдин ўтиб кетмиш, биз уларни баёнига ҳожат кўрмадик.

¹ *Франсия ила Ғирмониё оросинда бир улуғ наҳрдир. Шимол денгизина қуёб.*

ЁҚУТ ҚАВМИ

Гумон этилинувина кўра, турклардин энг аввал қавми Туркийнинг энг эскиси зумрасиндин ўлан бир қавм тўғри шимол тарафина, бу кунги Бойқол кўли ва Лено сувлари ва Шимол денгизи теграларина сочилуб, «Ёқут» қавми отолдилар. Бу кунда буларга нисбат ила Лено суви¹ бўйинда бир шаҳар «Ёкутск» отоладир. Бошда холис турк уруғи қавмларидин жуда эскидин ойрилиб, сўнгра манғул уруғи қавмлари ила оролашдиқлариндин тиллари ҳам бошқа турк шўбалариндин ортиғроқ ўзгаруб, қиёфатлари ҳам жуда манғуллашмишдир. Ёқутларнинг аввалғи уринлари Бойқол теграси эди. «Бойқол» ўзи ҳам «денгиз» маънисинда ўлан ёқут тилинча сўздир. Бойқол теграсина Бурёт келуб, ёқутларни тазийқ этдуқиндин ёқутлар шимол тарафларина, Лено, Кето, Богонид, Котонго, Онобор, Енесий сувлари теграларина кўчишга мажбур ўлдилар.

Ёқутлар энг аввалғи кўчмали (бадавий) халқ (энг эски турк) ўлсалар-да, аммо маданиятдин, илм ва ҳунар ва саноъатдин ҳам анча ҳаз олмишдирлар. Зироат ва саноъатга жуда истейдодли ва ҳавасли ўлдиқлариндин Оврупо тарафиндин борғон эгун қуроолларини кўрувлари ила филқол ўзлари тақлид этуб ясайдилар. Черкос халқи каби темир ва кумушдин жуда нафис ва зийнатли ашёлар ва қурооллар, оғочдин қируб ҳам жуда гўзал асбоблар ясайдилар. Ёқутлар от терисиндин ҳеч бир сув ўткармайтурғон кўн ишлайдилар. Ёқутларда эски туркийлик сифатлари борчаси саломатдир: энг севган ошлари от эти ва от сути — қимиздир. Сигир ва от сутидин баъзи бир желок каби нарсалар қотишдируб, турли ошмоқ асбоби ҳозирлайдилар. Машҳур сайёҳлар Вронгил ҳам Муллитр бу ошларни ошоб жуда лаззатли тобмишлар.²

¹ Лено ва Енесей Сибириёнинг улў сувларидир. Кито, Богонид, Котонго, Онобор шул теградағи сувлардир.

² Борун Вронгил машҳур раҳрийунди: 1814 саналарда Сибириёда Шимол денгизи бўйларинда саёҳат этмиш, ул тегралардағи халқларни ҳам диққат ила тафтиш этмиш. Комчотка шимолинда Нижний Кулимск қаршиндароқ бир янги орол кашф этуб, бунинг исми ила Вронгил ороли отолмишдир. Машҳур муаррихлардин Муллитр 1873—1875 саналарда Сибириёда саёҳат қилмиш. Шоҳона жуғрофия жамъияти тарафиндин Сибириёни ва халқларини тафтиш учун йуборилмишдир.

Ёқутлар атрофларинда ўлан борча халқлардин бойроқдир. Бойлиқлари ҳайвонлари кўблиги ҳам савдо иладир. Вронгил ярим миллиун суммоси ўлан ёқутларни кўрмиш. Ва, маъазалика, маъишат жиҳатларида ҳам бошқа ёқутлардин фарқлари йўқтур, дейур. Муллик ёқутларнинг жуда ўткир кўзли ва нақ хотирали эдукларини таъажжуб этуб ёзодир. Ёқутларнинг пок ва тоза эдукларини баён этуб, рус сайёҳи Николой Лоткин «Ёқутларнинг йўртлари руслар уйларина олишдирмас қадари жили ҳам пок», дейур. Аввалда борчаси шомоний мазҳабинда ўлиб, сўнграоқ руслар тарафиндин христиёнлаштирмоқ учун тадбирлар қилинмишдир. Сўнграоқ замонларда улум ва маъорифга буюкроқ ҳавас этуб, ёқут қавми ичинда буларни сочар учун жамъиятлар ҳам тузумақдадирлар.

ИСКИТ ВА Ё ИСҚУЛУТ ТУРКЛАРИ¹

Турк уруғлариндин ва дунёнинг эски қавмлари зумрасиндин бири искит туркларидир. «Искит» исми бу қавмга йўнонийлар тарафиндин берилмишдир. Аммо ўзлари «исқулут» ва «Пор олот» исминда икки улуғ фирқадин бирга қўшилмиш қавмлар эди. Исқулутлар табаа ва Пор олотларда қавм ҳоким суратинда эдилар. Хонлари Пор олот фирқасиндин қўйилур эди. Йўнонийлар эса баъзи вақт умуман «исқулут» исми ила ҳам зикр этар эдилар. Лотин муаррихи Йўстин искитлар мисрийлардин ҳам эскироқ қавмлар, дейур. Туркистони кабир саҳроларина тутаош Ёйиқ — Ўрол наҳри ва ўрол тоғлариндин, Висла² ва Дуной наҳрларина қадар улан Оврупо жануби шарқий саҳролари, Эдил, Дун³, Днепр — Узий, Днестр (Турла) наҳрлари⁴ бўйлари йўқориларина қадар, Қора денгиз ва Озоқ денгизлари шимоллари, Қафқоз тоғлари ва баҳри Ҳазар шимоллари боши маълум ўлмайин жуда эски замонлардин берли туркий уруғи қавмлари ила тўла эди. Буларнинг ши-

¹ Йўнонийларнинг «искит» ва ё «исқулут» қабилалари «Эски турк» калимасиндин муҳраф улуви гумон этиладир.

² Усмонли турклар «Вистула» дейдилар.

³ Дунай.

⁴ Йўнонийлар Тонис, араблар Тан демишлар.

молинда қавми Турониядин фин уруғи халқлари эди. Энг эски муаррихлар энг аввалги торихларни ёзмоқ учун халқларни текширдикларинда ушбу айтилмиш ўринларда ушбу туркий қавмлар тириклик этмоқда ўлуб тобилдилар.

Аҳволи умумни тафтиш этуб энг аввал торих ёзувчилар сомийлардин: ибронийлар — яҳудийлар; орийлардин: форсийлар, йўнонийлар; туронийлардин: хитойлар эдилар.

Туркистони кабир саҳролари ва онда тириклик этмақда ўлан туркий қавмлар ҳақинда форсийлар, йўнонийлар, хитойлар торихларинда оз ва заиф хабарлар ўлса-да, аммо баҳри Хазар ва Қафқоз тоғлари ва Қора денгиз шимол тарафлари ҳақинда ҳеч маълумот йўқ эди. Ибронийлар ўринлари йироқлиқ ҳам қавмиятлари, лисонлари бутунлай бошқа ўлуви сабабиндин қавми туркий ҳақинда умуман маълумотлари жуда оз эди.

ИБРОНИЙЛАР ВА ЙЎНОНИЙЛАРНИНГ ҚАФҚОЗ ВА ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛЛАРИ ҲАҚИНДА ГУМОНЛАРИ

Ибронийлар Қафқоз тоғларини дунёнинг четиндин ойланган Қоф тоғи, Хазар денгизи ила Қора денгизларни йер қаройиндин айланган Муҳит денгизи ҳисоб этар эдилар. Буларнинг шимолларинда тириклик этмақда ўлан халқлар ҳақинда асло хабарлари ўлмаса-да, ҳеч хусусда ожиз қолмагон яҳудлар бу хусусда аллақандай хаёллар, хурофотлар ёзор эди. Йўнонийлар эса ўрин жиҳатиндин яҳудлардин яқин ўлсалар-да, Қора денгиз шимоллари уларга ҳам маълум эмас эди. Қора денгизни орқали кечуви мумкин бўлмагон денгиз ҳисоб этуб, шул маънида улан «Оксину» отомиш эдилар. «Қора денгиз ортларида жин ила одамнинг қотишувиндин ҳосил ўлгон ярмиси одам, ярмиси жин халқлар тириклик этар эмиш» каби хурофотлар ёзор эдилар. Сўнгра «Ғезйуд»¹ замонинда Қора денгиз шимоли ҳақинда бир оз хабарлар ўла бошлади. Йўнон савдогарлари Қора денгизнинг бериги ёғина чигуб юрий бошладилар. Бунда тириклик этмақда ўлан халқлар ҳақинда хурофотлардин ойрулуб бита олмагон хабарлар келтурур эдилар. Офино майдонларинда халққа

¹ Ғезйуд йўнон уламо ва шуаросиндин биридир. Милоддин қибал 776 саналар теграсинда умр этмишидир. Осориндин «Хизматлар ва кунлар» ва «Ансобилла» ва шеърлариндин жузалари бу кунга қадар саломат қолмишидир.

сўйлар эдилар¹. Маълумот ҳаваслиси ўлан йўнонлар (ғариклар) рағбат ила тинглар эдилар.

ЙЎНОНИЙЛАРНИНГ ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛИНА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Сўнгра, милоддин 750 йил илгари йўнонийлар Қора денгизнинг шимол тарафина ҳижрат этуб, қулуниялар — қарйалар ва шаҳарлар бино эта бошладилар. Днепр тамоғиндин қирқ чоқирум йўқори «Улвиё» исмли, Қримда Сивоступул теграсинда «Хрсунис», Дун тамоғина яқин Озоқ шаҳри теграсинда Тоноис шаҳарларини бино қилдилар. Қримда Озоқ бўғози теграсинда бу маънида (яъни «бўғоз» демак ўлан) «Бусфур» ҳукуматлари Понтикопия ва Фоногурия исмли — ўқ ҳукуматлар ташкил қилдилар.²

¹ Йўнон шаҳарларида халқ жиёулурға махсус улуғ майдонлар ўлур эди. Ул майдонларда йўнон хатиблари жамъиан башариянинг муҳтож ўлдиғи ишлар ва маълумотлар ҳақинда халқга хутбалар ўқуб, ўзларининг қувваи нотиқаларини синорлар — тажриба этарлар эди. Халқ ҳам бу ишдин лаззат олуб майдонларга жуда кўб жиёилуб, эшитдиклари хутбалардин қалбларида ҳосил ўлмиш асарлар нисбатинда хатибларни олқишлар ва ё истеҳзо этуб қувлар эди. Сайёҳлар ўзларининг кўрдиклари ва эшитдуклари ҳақинда ушбу майдонларда халққа сўйлар эди. Муаллифлар ўзларининг тоълифларини халқга ўқурлар эди. Файласуфлар ҳам афкор фалсафияларини халқга тушунтирарлар эди. Бундин устун тўрт йилда бир мартаба бутун йўнон қавми бир махсус йерга жиёилуб, оч чопиштирув, кишилар йугиртирув, курашидирув ва ғайрлар каби ўйин-кулгилар қилурлар эди. Бунн «Улимпо» ўйинлари оторлар эди. Бу ҳам ўйин-кулги илагина қолмайуб, хатиблар хутба сўйларлар, файласуфлар асарларини бунда ҳам ўқурлар эди. Йўнон қавмининг бошқа қавмларга нисбатан ўлжм ва маъорифда жуда эрта олға кетуварли, ўлжм ва маъорифнинг ороларинда жуда тез сочилуб оламда энг маданий ва борча маданийларга устоз ўлмак даражасина эришуварлини сабаб ушбу одатлари ўлмишдир.

² Понтикопия — ҳозирги Керч шаҳри. Фоногурия — Томонни теграсинда ўлмишдир.

Бу муҳожир йўнонлар ватанларинда қолганларина бу тараф халқи ҳақида дурустроқ маълумот йетуштира бошладилар.

ҲЕРУДУТ ВА БОШҚА ЙЎНОН МУАРРИХЛАРИНИНГ ҚОРА ДЕНГИЗ ШИМОЛИ ҲАҚИДА ЁЗДИҚЛАРИ

«Абул Муаррихин» отолмиш машҳур йўнон муаррихи Ҳерудут милоддин 445 сана илгари Қора денгизнинг бериги тарафина чиқди. Халқларни тафтиш этуб, машҳур торихини ёзди.¹ Ондин сўнг йўнонлардин, рўмлардин бошқалар ҳам торихлар ва жуғрофиялар ёздилар. Темой, Аристолис, Оротусфин, Батлимус, Эйфур, Истробун² ва ғайрлар Қора денгиз шимоли халқлари ҳақида кўб асар ёздилар.

Булар борчаси айтилмиш ўринларда, яъни Дуной наҳриндин Ўрол теграларина қадар йерларда бир равишли кўчма маъишат этмакда ўлан ўз ораларинда яна кўб турли исмлар ила отолмиш бир уруғ (туркий) қавмлар тобдилар. Бу қавмлар Туркистони кабирда кўчма маъишат этмиш қавмлар каби, ораболарда³ ва кийиз уйларда тириклик

¹ Йўнон ҳукамосиндин муаррихлар отаси отолмиш Ҳерудут Онотулияда «Холиқор» — бу кунда Будирум тасмия этилади. (Эдин вилоятинда мунташо санжоғинда) исмли йерда қибал ал милод 484 санада туғмишидир. Мамлакатинда таҳсили улум этдиғиндин сўнг саёҳата чиқмиш. Миср, Онотули, Эрон ва Искифия мамлакатларина йўруб, ул йерларда ўлғон халқларнинг насабларини, қонунларини, урф ва одатларини, ўзғонда ўлиб кечмиш аҳволларини (торихларини) ёзуб олмишидир. Сўнгра Йўнонистонга (ҳозирги Туркияга доҳил қисмина) қойтуб, сўнгра Итолияга йерлашуб, тўққиз китобдин иборат машҳур торихни ёзмишидир. Ҳерудут торихни йўнонлар одатинча энг аввал «Улиμπο» уйинларинда ўқишидир. Борча халқ таҳсин этуб, Ҳерудутга уч минг олтун бермишидир. Ҳерудут ёзилмишларина эътиمود этилинурдай муаррихларнинг биринчиси, торихи энг қиймати осордин соноладир.

² Истробун йўнон қадим жуғрофийуниндин биридир. Милоддин ярим аср аввал келмишидир. Шарқ ва шимол тарафларина саёҳат қилуб, жуғрофий аҳволни тафсил ила ёзмишидир. Ун етти китобдин иборат ўлан «Жуғрофия»си қимматли асардин соноладир. Мешиченку тарафиндин русчага ҳам таржима этилмишидир.

³ Чингизхон асрина қадар кўчмали қавмларда орабо бор эди. Хотунлари кўбрак умрларини ораболаринда кечурурлар эди. Ораболарда қолун кендир суқдилар, бола туғдилар, ўстирдилар. Чингиз Тотористонга борғанда ҳам ораболари бор эди. Кўчмали халқда сўнгроқ ораба ташилди ва ё озайди.

этуб, от сути ва эти илан озиқланурлар эди. Тева, сигир, от, қуй каби ҳайвонлар осроб, ҳар ҳожатларини улар ила бошқорурлар эди. Ҳар ишни от ҳайвони ила кўриб, от устинда ошарлар, ичарлар, ҳатто, ухларлар эди. Отларини қадрлашар, ҳатто, ўзлариндин ортиқ ясантурурлар, зийнатлар эдилар.

ДУНОЙДИН БАЛХГА ҚАДАР ИСКИФЛАР

Дуной (усмонийлар Туна дейурлар) наҳриндин, Қора денгиз шимолиндин, Қасқоз тоғлари ва Ҳазар денгизи ва Амударё тегралариндин Боқтирёна (Балх ва Ҳирот)га қадар йерларда борчасинда ушбу бир равишли тириклик этмакда ўлан бир уруғ халқлар ўлдиғиндин, йўнонийлар борчасина «фо» ила «то» орасинда бир ҳарф ила «Искиту» исмини бердилар, йўнонийларнинг бу калимасин турли қавм ўз тиллари шевасина иёртдилар: франсузлар «сиқт», усмонийлар «искит», руслар «искиф» ва баъзилар «соқ» ҳам отодилар. Эронийлар бу қавмларни умуман «Туроний» отомишлар эди.

Йўнон жуғрофийуни бу ўринларни ақсо шимолга ва Ғирмонияга қадар борча йерларни «Искитиё», франсузлар «Сқтиё», усмонийлар «Искитиё», руслар «Искифиё» отодилар. Эронийлар-форсийлар эса «Турон замин» отомишлар эди¹.

Йўнонийларнинг «Искиту» отомишлари қавмлар аслида эронийларнинг «Туроний» отомишлари ва ўзаро турли исмлар ила отолмиш туркий қавмлардин бошқа ҳеч кимлар эмас

¹ Йўнонийлардин сўнгра рўмолилар ушбу қадар ўринларни «Сормотсиё» отодилар. Рус муаррихлариндин баъзиси бу қадар йерларни йўнонларнинг «Искифиё», рўмолиларнинг «Сормотсиё» отомоқларини муносабатсиз кўрадилар, чунки Херудут искифларнинг шимолинда улардан бошқа уруғ ва бошқа равишли тириклик этмакда ўлан «Ондиру фоғ», «Мелонхулини», «Исидун», «Ғипирбури» ва ғайр қавмлар зикр этадилар. Шунингдек, рус муаррихлариндин иккинчилари бунга жавоб мақоминда айтадилар: «Херудутнинг бу соноғон қавмлари «фин қавмлариндин бошқа ҳеч кимлар эмас эди», дейдилар. Бундин англошилғани шулдир: Херудут «Искиту» исмини холис турклара бермишидир, аммо жуғрофийўнлар холис турк ила туркий ал-асл (фин) қавмларига ҳам «Искит» исмини таъмин этмишидирлар. Торих майдонина ёнғоғина, искифиё отолмиш йерларда туғилиб, насаблари яхши ва очиқ маълум ўлмасдин бурун бир неча вақт ислованларга ҳам искит исмини йўнонлар таъмин этмишлар эди. Искитлар ўзларини «Исқулут», «Поролот», «Сойғот», «Мисоғий», «Аслон», «Обозич», «Оғофрис», «Йуши», «Босторну» ва ғайрлар каби турли исмлар ила отор эдилар.

эди. Ўзлариндин сўнг торих майдонина чиқмиш ўлан Хун, Овор, Ўғир, Булғор, Ҳазар, Қипчоқ, Тотор ва Манғул ила тамом бир уруғ қавмлар эди¹. Аммо турк қавмларини умуман «Искит» отомақға сабабчи ўланлар Ёйиқ ила Дуной оросинда тириклик этмакда ўлан турк уруғлариндин бир шўба эди. Энг аввал булар йўнонийларнинг кўзина кўриниб, «искит» отолдилар. Сўнгра турк уруғларина борчасина бу исм таъмим этилди.

ИСКИФЛАРНИНГ МАНШОЛАРИ

Бошқа туркий қавмлар каби искитлар ҳам Олтой ва Иссикул теграсиндин чиқуб бир неча вақт Сайхун — Сирдарё теграсинда тириклик этдилар. Сўнгра оралариндин иккинчилари тигизлов сабабиндин мағрибга, баҳри Ҳазар шарқина кўчдилар. Ондин шундоёқ туркий қавмлардин масоғитлар тарафиндин қувулуб, Вулго ила Дуной наҳрлари оросина кўчдилар.

¹ Искифлар жуда эрта туғилиб, шунингдек, жуда эрта торих майдониндин исмлари йўғолдиғи сабабиндин, уларнинг ким эдуклари жуда сўнгги замонларга қадар таҳқиқ ила билинмаиши эди. Ҳатто, элик йил муқаддам ёзилмиш рус торихлариндин баъзилари искифларнинг русия жанубинда ўлдиқларини кўруб, улар туркийлар эмас, балки ислованлар аждоди бўлурларини гумон этмишлар эди. Лекин уламнинг чексиз ижтиҳодлари, тўхтовсиз изланувлари бу, қоранғи масалани ҳам очди. Торих ҳам аввалги каби ёлғиз исмлар ва баъзи аҳвол илагина қаноат этмай, ҳар жиҳатдин тафтиш ва таҳқиқ, турли қавмлар торихлари ила чоғиштируб қарашлар, олдиндағи ва ортиндағи ва қўшни халқларни ҳам ҳар жиҳатдин тафтиш (этув), искифларнинг ким эдукларини ҳам шак қолдирмаслик сураида очди. «Қомус ул олам»нинг Ориё моддасинда, ислованларни искит уруғиндин сономақлариндин ташвишга қолмангиз. Бу эски хатодир. Аммо искит моддасинда Шамсиддин Сомийбек кўп бўҳтонни ўзи ҳам ислоҳ қилмишдир.

ИСКИТЛАРНИНГ КИЧИК ОСИЁГА ҲУЖУМИ

Искитлар Қафқоз тоғларини кечуб Кичик Осиё (Озиё) қитъасина ҳужум қилдилар. Лидия¹ ҳукмдорлариндин Келс замонинда (милоддин етти аср муқаддам) ҳужумларини Онотули қитъасина қадар йеткурдилар. Тахминан йўз йилдин сўнг Лидия ҳукмдори Голиёт искитларни Онотулидин чиқорди. Форс подшолариндин Кайихсор² замонинда (милоддин олти аср муаддам) искитлар Эронга ҳужум этдилар. Кайихсорни мағлуб этуб, Кичик Осиёга кируб кетуб Арабистонга, ҳатто, Шом ва Мисрга қадар бордилар. Миср ҳукмдори Псомтих³ улуғ ҳадялар илагина Шом ва Мисрни соқлай олмишдир. Ғарбий Осиё саккиз йил чамасинда искитлар қўлинда турмишдир. Оқибат Кайихсор зоҳирда булар ила иттифоқ этар каби кўриниб, искит тўраларини зиёфатга даъват ила борчасини ўлтиртмишдир. Қолғонларини Ғарбий Осиёдин чиқормишдир. Искитлар Қафқоз теграсина чегилмишдир.

ДОРОНИНГ ИСКИТИЁГА САФАРИ

Форс подшоҳлариндин машҳур Доро (қабла ал ҳижрат 1143 санадин 1107 санага қадар) Мидия вилоятларина ҳужум этдуклари учун ўч олув қасди ила, ё эса, улуғ подшоҳларда ҳар вақт кўрилдиги каби, мамлакатни кенгайтирувни қасд этуб, жуда улуғ қувват ила Искитиёга сафар қилди. Денгиздин олти йўз короб, қуруқ ердин саккиз йўз минг аскар ила келди. Доро йўнон муттафиқларина Истонбул бўғозина кўприк сўқдируб, Рўм эли вилоятина чиқди. Ондин Дунойга ҳам кўприк сўқдируб, Искитиёга кирди. Искитлар Доро ила ҳеч сўғишмай, ризқларини ўзлари ила олуб, қолғонини ёндирдилар, қайуларини заҳарладилар. Ўзлари ҳамон ортга чекиндилар. Доро ҳозирги Бессарабия теграсина йетгач, очликдин заҳмат чека бошлади. Искитларга элчи юборуб сўротди: «Нега қочасиз, нега сўғишмойсиз?», деб. Искитлар айтди-лар: «Саҳроларимиз эркин, соқлаб ўтиражак

¹ Онотули вилоятинда, ҳозирги Исмир шаҳри теграсинда бир ҳукумат ўлмишдир.

² Форсий ва арабий ва туркий тарихларда машҳурдир. Биз онинг аҳводини баёнга ҳожат кўрмадик.

³ Миср ҳукмдорлариндин учтасининг исмидир. Милоддин қибал 664, 610, 526 саналарда ҳукумат қилмишдирлар.

шаҳарларимиз йўқ, қолажак молларимиз яна йўқ. Жойи келса, сўғиш ҳам қилурмиз ҳали», дедилар¹.

Охирда Доро ҳеч иш қила олмаяжagini онглаб, кетга қойта бошлади. Искитлар шул вақт ортлариндин ҳужум этдилар. Дуной сувина қадар ортлариндин қувуб боруб, Доро аскарининг жуда кўбисини талаф қилдилар. Бу воқеани йўнон тарихлари «Доронинг искитиёга сафари» отомишлар. Аммо форсий тарихлари «Доронинг Турон заминга сафари» дея ёзмишлар. Иккиси бир воқеани, Доронинг турклар ила муҳорабасини ҳимоя қилади.

ИСКИТЛАРНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ, УРФ ВА ОДАТЛАРИ

Искитлар турли исмлар ила исмланиб, қирғиз ва қолмақлар каби бадавий — кўчма маъишат этдукларини, эт ва от сути — қимиз ила ризқландиқларини йўқорида кўрмиш эдик. Искитлар борчадин ортиқ ҳурриятни ва сарбастликни севар эдилар. Жанговар, яъни сўғишқа баҳодир эдилар. Ўзларининг баҳодирлиқларина ишониб, душмандин ҳеч қўрқмас эдилар. Жоёв ҳам сўғишур эдилар. Аммо от устларинда душманга сувлу ичинда ҳужум этар эдилар. Бунинг ила душмонни саросима қилур эдилар. Душмон тартибга келуб, қотти муқобилага тутунса, сувлу ичинда душмон кўзиндин жуёлурлар эди. Хусусан, ўқ отарга жуда уста эдилар. Сўғиш қуроли ўлдиғичун қилични жуда улуғлар эдилар. Искитлар зироат ва тижорат ила ҳам шуғулланур эдилар. Лекин жиҳодни борчасиндин афзал ҳисоб этар эдилар.

Араблар туркдин, турклар арабдин, руслар черкасдин хос аскар туздиқлари каби, Офинода ҳам йўнонлар, булардин (искитлардин) пулисийский отрёд (зобита) тузумишлар эди.

ИСКИТЛАРДА ЗИРОАТ ВА ТИЖОРАТ

Искитларнинг ўзлариндин ҳам эгун эгувчилари, савдо ва тижорат этувчилари бор эди. Ўшандоқ эгун эгар, савдо ва тижорат этар учун бошқа қавмларни ҳам (йўнонларни) ичларина қабул этарлар эди. Эгун эгувчи искитлар Узий

¹ Дороға баъзи ишлардин киноя улан уч дона бўлак йибордилар, тафсилли узун, аҳамияти ул қадар бўлмағонликидин биз ёзмадик. Истаган киши муфассал тарихларга мурожаат қилсун.

наҳрининг (Днепр) ҳар икки ёқосинда ва шимол тарафларинда тириклик этар эдилар. Искифлар ила йўнонлар қотишувиндин ҳосил ўлғон халқлар «келлипид»лар Улвиёнинг ғарбинда, олазунлар Ғипонис (ғозирги Йўғо) наҳри ёқаларинда тириклик этар эдилар. Булар ҳам эгун эгар ва савдо қилар эдилар.

Турк уруғларининг ҳар қойусинда кўрилдиги каби, искифларда савдо ва тижоратга ортиқ риоя ва ҳурмат қилур эдилар. Душмон ўлуб, сўғишмоқда ўлан қавмнинг савдогарларини ҳеч манъсиз ичларинда йўрутурлар, ҳеч зарар тегурмаслар, балки ҳар вақт иона ва ёрдам этар эдилар. Қора денгиз ёқолариндин Ўрол тоғларина, яъни Булғор йерларина қадар савдогарлар йўрурлар эди. Аждодимиз Қомо булғорларина савдо ва тижорат ва зироат ҳавасини бир тарафдин отолари (уйғур) турклари тобширди, иккинчи тарафдин ўзлари ушбу йўнон муҳожирлариндин ўрганмишдирлар. Йўнон осори қадимаси Булғон шаҳри хабобаларинда кўр тобилмоқдадир.

ИСКИТЛАРДА ИМОРАТ ҲАМ МАДАНИЯТ

Искифлар йўнон муҳожирлариндин анчагина маданият ҳам иморат бино этишни ўрганмиш эдилар. Лекин бошқа турк уруғлари каби бинолар ва саройларни тирикларга ҳибсхона ҳисоб этиб, майитларгагина лойиқ кўрар эдилар. Днепрнинг сўл тарафиндаги тамоғиндин ўн тўрт кунлик йерда (Киев теграсинда) искиф подшоҳларининг мозори (зиёрати) бор эдики, муқаддас ўрин ҳисоб этур эдилар. Маҳкам бинолар ила беркитилмиш ва ихота этилмиш эдики, душман олурга мумкин ўлмаган ўрин ҳисоб этилинур эди. (Ким билсун? Киев шаҳри биноси ҳақинда жуда заиф ҳикояларгина бор. Балки Киев ўзи искиф хонлари мозоридир). Бош ўрдалари ёки хон ўрдаси машриқ тарафинда кўчиб йўрур эди. Озоқ денгизина, Дун наҳрина, Қрим бўйни жазирасина қадар йетишур эди. Шундай бўлса-да, искиф хони Улвиёда улуг сарой бино қилдуруб ҳар турли Исфинокис ва ғариқ зийнатлари ила зийнатламиш эди. Искифлардин Онохорист исминда бириси Офиноға боруб файласуф Сулунға¹ шогирд

¹ Сулун Йўнони қадимнинг етти машҳур ҳакимлариндин биридир. Милоддин тахминан 640 саналар ул Соламина оролида туғилмишдир. Офинининг возеъ қонунлариндин ва сайёҳлариндин ўлмишдир. Савдогар ҳам ўлмиш, сараскарлик ҳам қилмиш, ҳаким ва файласуф ҳам ўлмиш, саёҳат ҳам қилмиш. Жумҳурият презедент (раис) ҳам интиҳоб этилмишдир.

ўлмиш эди. Офино қонунларининг искифларга ўргатув ҳавасина тушмиш эди. Лекин муваффақ ўлмади. Балки бу ижтиҳоди учун ўзини талаф қилдилар (нодон қавм ичина маъориф киритув ва сочув осон иш эмас).

ИСКИТЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИҲАТЛАРИ

Сиёсат (пулитика) жиҳатларинда искитлар хийли низоми эдилар. Вилоятларга бўлинув эдилар. Ҳар вилоятда бир ҳоким ўлур эди. Тинч вақтда ҳоким ўлмиш зот сўғиш вақтинда сараскарлик этар эди. Ва борча ҳокимлар умур-идорада машварат учун подшоҳлари ҳузурина жийилув эдилар.

МУАРРИХЛАРНИНГ ИСКИТЛАР ҲАҚИДА ТУРЛИ ФИКРЛАРИ

Муаррихлар орасинда искифларни ваҳшат ва шиддат ила айблаб, жуда қуйи, қора ила ёзувчилар ҳам ўлмишдир. Ўшандоқ, искифлар соф, ахлоқлари пок, бузулмагон, оз ила қаноат этувчи халқлар, деб мадҳ этувчилар ҳам йўқ эмас. Бу сўнғилар, искифларга розвиротни (фисқ-фасод) ғариқлар келтурдилар, онларга ғароқий келтуруб, мускирот ичорға ўргатдилар, дейурлар. Нима дейсан! Оврўпо маданийларининг Осиё соф дарунларина ҳар вақт аввалги бўлаклари ушбу нарсалар ўла келмиш¹.

¹ Осиёлиларга жануби ғарб тарафиндин жуда эскида ғариқлар келтурдикларини, Осиёнинг шарқи шимолинда жуда янғо вақтларда ҳам Оврўполулар келтурдикларини мағалтосаф кўрамиз. Омириқа машҳур сайёҳи Журж Генон (1865—1867) саналарда Шарқи шимолий Осиёда саёҳат қилмиш, ажойиб соф хулқли ва одиллар дея мисдоқларини келтуруб мадҳ этмиш кўрёқларга Оврўполуларнинг келтурдикларини ҳикоя қиладир: «аммо Оврўпо халқи маданий кўрёқларнинг ахлоқларини бузмишлар: ёлғон, олдод, ўғрилик, ичгучилик ўргатмишлар. Бундин устун онларга икки муҳлик: эсартгувчи ичимлик ила юқумли хаста келтурмишлар» дейур.

ИСКИТЛАРНИНГ ЗАБИФЛАНУВЛАРИ ВА ТОРИХ МАЙДОНИНДИН ЧИГУВЛАРИ

Искитларнинг қувват ва шавкатлари ислом китобларинда исми жуда қўб зикр этилмиш Искандар Моқидуний¹ отаси Филлиб (қибал ал милод 336 санада вафоти) асриндин та-наззул эта бошламишдир. Филлиб, искифлар подшоҳи Отёс ила Дуной теграсинда сўғишиб, они баҳодирлик ва қувват ила эмас, балки ҳийла ва ҳадиа — алдов ила йенгмиш. Филлиб искифлардин йигирма минг асир Моқидуниёга келтуриб йерлашдирмишдир. Филлиб искитларнинг остоналаринда ол-тун- кумушдин ҳеч нарса тобмади.

Метридот² Қора денгиз соҳилини ҳам Бусфур мамла-катларини олуб, искифларга ҳам хийли торлиқ келтур-мишдир. Искифларнинг охир қуввати рўмолулар сўғишинда талаф ўлмишдир. Фракия³ ғутлари (ғирмон уруғи халқи) Дуной бўйинда Искандар Моқидуний тара-финдин мағлуб ўлсалар-да, эски турклардин Исир — Ду-ной ила Бурисфин — Днепр оросиндаги йерларни олмиш эдилар. Лекин тез кундин искитлар ила бир уруғ — Сор-мот туркийлари майдонга чиғуб, бу ўринларни ғутлардин қойторуб олдилар. Сормотлар Озоқ денгизиндин Дунойга қадар қувватли ҳукумат ташкил этуб, бу ўринларнинг ва халқларининг аввалги исмларини олишдируб, ўз исмлари-ни тоқдилар. Бундин сўнг, машҳури олам ўлуб, неча аср-

¹ Искандар Моқидуний ва Искандар Румий ва буюк Искандар, дея турли исмлар ила машҳурдир. Баъзилар «Зулқарнайн» ҳам ушбу Искан-дар эди демишлар. Моқидуниёнинг пойтахти ўлан Пило шаҳринда қибал ал милод 356 санада тугилмишдир. Ислом уламиси оросинда «Орасту ҳаким» демак-ла машҳур, қўб рисоласи маъмул ўлан йўнон файласуфи Орасту тилодин илм ва ҳикмат ўрганмишдир. 336 санада, йигирма ёшинда Моқидуниё тахтина ўлтирмишдир.

Йўнонистонни ва Дуной теграсинда ўлан бадавий (туркий) халқлар-ни ҳам забт этмиш. 334 да Бусфур бўғозини кечуб, бутун Кичик Осиё, Фаластин, Миср мамлакатларини забт этмиш.

Форс подшоҳи Доро ила улуғ муҳораба этуб ва онга голиб ўлуб Фор-сни забт этмиш ва Ҳинд мамлакатларина қадар бормишдир. Жайхун (Амударё) ёқасиндаги турклар ила ҳам муҳораба қилмишдир. Пойтах-тни машҳур қадимги Бобил шаҳри ўрнина қурмишдир. Ҳам шунда вафот этмишдир. Оврўпо халқини Осиё маданияти ила танишдирмишдир.

² Метридот Пунт ҳам Бусфур ҳукмдоридир. Милоддин қабла 132 санада келмишдир. Қафқоз ҳам Қрим вилоятлариндаги туркий қавмлар ила муҳораба қилмишдир. Моҳир сиёсий ва жуда уста сараскар ўлмиш, Рим халқи ила ҳам уч мартаба муҳораба қилмишдир. Ул вақтдаги тил-ларнинг кубисини билмишдир.

³ Ҳозирги Дуной Булгориясининг нисфун жануби ила Рум эли шарқий вилоятлариндин иборат бир йер Фракия отолинур эди

лар ёшомиш искифлар, ҳокимликларини ғойиб этуб, ўзлари сормотларга қўшилуб, улар исми ила отолдилар. Ёлғиз исмларини торих ва жуғрофия саҳифаларинда қолдирдилар.

СОРМОТ ТУРКЛАРИ¹

Искиф уруғи турклардин Сормот исми ила отолмишлари ҳам ўлдиғини йўқоруда кўрмиш эдук. Ҳерудуг буларни «сормот» ва ё «соурмот» дея икки турли забт айламиш. Уларни Дун наҳри шарқинда, ҳозирги Астрахон саҳроларинда тобмишдир. Табиъий булар ҳам Туркистон саҳролариндин чиқуб, Қафқозиянинг шимолинда Дун ила Вулғо ораларинда тириклик этар эдилар. Дийудур² «сормотларни искиф подшоҳлари Мидиядин (ҳозирги Озарбойжон ва Ироқ, Ажамдин) Дун ёқосина келтуруб йерлашдирдилар», дейур. Оралариндин шул-ўқ искиф уруғиндин «Масоғий» исминдағи туркий қавмлар сормотларни торлиққа тушурурлар эди. Искифларнинг заифланувиндин фойдалануб, сормотлар Искифиёга, яъни Дун ила Дуной ороларина искифлар устина кирдилар. Искифларни ўзларина қўшдилар. Ҳокимлик искифлардин сормотларга кўчди. Жуда эскидин қонуни олам ҳукмина кирмишдирки, турли исмда ўлғон халқлар бир йерга жийулса, озлик-кўблик эътибор этилмайди, балки қойу тоифаси ғолиб ва ҳоким ўлса бутун халқ ғолиб ва ҳокимлар исми ила отоланадилар. Мамлакатлари ва йерлари ҳам уларга нисбат

¹ Торихий исмларнинг саҳеҳини ва важҳи тасмияларини топув мушкулдир. Шундай булса-да, сормот форси «сар омад» деган сўзнинг муҳрафи ўлуви мазнундир. Сормотларни исмда навъй мушобаҳат ўлдиқиндин баъзилар чирмишлар ўлувини гумон этилмишдирлар. Чирмишлар тоторларни чувош дейурлар. Булар чувош отоғонга қараб тоторларни фин уруғиндин сонорға тўғри келмадиги каби исми сормот ўлдиқиндингина бу туркларни ҳам чирмиш — фин сономаға йўл йўқтур. Хусусан, сормотларнинг Қафқозияда торих майдонина чиқувлари, унда ҳам Озарбойжон тегралариндин келдиклари чирмиш — фин бўлувларина йўл бермайдир. Чунки бу ўринлар соф турк ўринларидир. Балки финлар чирмиш исмини бу турклардин олуви гумон этилинадир.

² Дийудур йўнони қадим машоҳир муаррихиндир. Сиҗлияда Очирйум шаҳринда туғмиш. Қибал ал миллод 50 саналар теграсинда Оврўпо ва Осиё мамлакатларини йўруб кўрдикидин сўнг, «Кутубхонаи торих» исми ила қирқ фасл мукаммал бир торих ёзмишдир. Бу торих инг қи чамандор асардин сонелинадир.

этилади. Ушбу қонун бўйинча искифлар ила сормотлар қотиш ва оролаш ўлдиқлари ҳолда, борчаси «Сормот» отолинуб, аввалда «Искиф» отолмиш йерлари ҳам «Сормотиё» отолмишдир. Бу қонунни келажакда ҳам ҳар вақт кўражакмиз.

Йўнонийлар ва рўмолилар бу қонундин ҳам ўздилар, ҳокимият ва маҳкумиятдин қатъий назар сиёсат жиҳатиндин бутунлай ойрим тириклик этмишларини ҳам уруғ ва насл ва тириклик равиши бирлигини мулоҳаза этуб, аввал тонидиқлари бир шўъба исми ила қолғонларини ҳам отодилар. Йўнонийлар аввал тонидиқлари бир шўъба исми ўлан «Искит» ила борча қавми Туронийни отодиқлари каби, рўмолулар ҳам аввал тонидиқлари бир шўъба исми ўлан «Сормот» лафзи ила аввалда «Искиф» отолмишларнинг борчасини отодилар. Рўмо жуғрофийўни аввалда «Искифиё» отолмиш ва Дунойдин Амударёгача, Фирмония ақсо шимолға қадар йерларнинг борчасини «Сормотсиё» отодилар. Ушбу сормот халқина нисбат ила Болтиқ денгизи «Сормот денгизи» отолмиш эди¹.

СОРМОТЛАРНИНГ АҲЛОҚ ВА УРФ ОДАТЛАРИ

Сормотларнинг аҳлоқ ва урф ва одатлари жиҳатлари ҳам искитлардин ва бошқа туркий қавмлардин ойирмалари йўқ эди. Балки, замонларина нисбат, бошқа қавмлар ила муқояса этилганда ҳам назари нафрат ила қорордай бир ишлари йўқ эди. Лекин булар ва булардин сўнғилари аввал кўринишларинда бир сайёҳ ва ё бир зоҳид ва ё бир тожир суратинда эмас, балки жуда шиддатли ва ваҳшатли кўринмас лозим ўлғон ғозий суратинда Оврўпо халқина кўриндиқлариндин, улардин ўзларини мадҳ этдира олмадилар. Сормотлар аввал асри милодий теграсинда қавми ҳоким суратинда майдонға чиқдилар. Қачонки рўмолилар Фракияни олуб, Дунойға келуб йетдилар, ўзларина қўрқинчли қўшниларни кўрдилар. Шул вақтдин сўнг Рўмо муаррихлари тўхтовсиз булар ҳақинда ёздилар. Сормотлар Озоқ денгизиндин Дуной наҳрина қадар йерларға хожа ўлдилар.

¹ Борун Торновунинг 1893 йилда Петербургда таъъ этилмиш «Исторический атлас» хариталариндин 18 рақам харитасина қарангиз.

РУҚУСЛОН ВА Ё РУҚСУЛОН ВА ЁЗИҒИЙ

Сормот турклари икки улуғ фирқадин қўшилмиш эдилар. Бири-Руқуслон (Руқсулон) исмли, улар Озоқ ва Қора денгиз теграсинда қолдилар. Иккинчиси — Ёзиғий исминда эдилар. Улар дуной ёқаларина ўрношдилар. Руқсулонлар Рўмо қуғуртларина (аскар) ғалаба айладиклари каби Ёзиғийлар ҳам Мизияни сўғишуб олдилар. Рўмолилар маданият ва зийнат ила жонлари заифланмиш ўлдиқлариндин, сормотлар дустоқни олтун ила сотуб олур эдилар. Аввалда бутун оламнинг ва улуғ подшоҳларнинг ишина қарор берган Рўмо сеноти улуғ адаб ила кўчмали халқлардин элчи қабул этар эди. Тотсет¹ ёзиғийларни ўз муттафиқлариндин ҳисоб этмишдир.

СОРМОТЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Битмас-туганмас сўғишлар охирда сормотларни ҳам заифлантирди. Гарчи ҳозирги жанубий Русияда, Днестр бўйларинда кўчма тириклик этуб, сормотлар ҳар вақт рўмолиларни ўзларина эътибор этдирдилар. Лекин бир вақт Рўмо императури Моркиён² сормотларга қотти ғалаба этуб, бир қадарисини Эллария ва бошқа Рўмо мамлакатларина келтуруб йерлаштирди. сормотларнинг заифлануви ғутларни қувватлантирди. Рўмо мамлакатиндаги сормотлар ғутлар ила қотишуб ўз исмларини ва қавмиятларини ғойиб этдилар. Ўз йерларинда қолмиш сормотлардин кўписи умр узоқ ўтуви ила ўзлариндин сўнг торих майдонинда бош кўтармас ўлан «Олон», «Хун» каби туркий қавмларга қўшилдилар. Ва бир кесаги — ёзиғийлари қолдиғи «Ёт-воғ»лар орийлар (ислованлар) ичинда қолдиқлариндин исловланлашдилар. 5 асри милодий охирларинда сормотлар ҳақинда торихларда сўз ҳам қолмади.

¹ Тотсет эски Рўмонинг энг машҳур муаррихлариндин, милоднинг 54 санасинда туғилиб, 130 санасинда вафот этмишдир.

² Рўмо шарқи императури 450 дан 475 га қадар ҳукумат сурмиш. Хунлар ила ҳам муҳорабаси ўлмишдир.

ЁТВОҒ ҚАВМИ

Эски замонларда тарихий маълумот жуда оз ўлдиғиндин, кўб халқларни қаерга ва кимга нисбат этарға имкон йўқ эди. Ва ё зан ва тахмин илагина кўб вақт ўғилларни отолариндин ғайрига нисбат этилар эди.

Певсен¹ венедлар ила финларни иккисини бирга тутиб, қайерға қўёрга билмади. Ғирмон уруғинами ва ё сормотларғами нисбат этишға, унга маълум ўлмади. Сўнгиндин масала очилди, венедлар ғирмон уруғиндин, яъни орийлардин, финлар сормот уруғиндин, яъни туронийлардин едуки таҳқиқ этилди. Ўшандоқ, искифларнинг қойси уруғдин эдики билинмадикини эллик йил муқаддам ёзилмиш рус тарихлари искифларни ислован аждоди гумон этдукларини йўқорида кўрмиш эдук. Машҳур рус муаррихи Коромзин² замонинда ислованларнинг қойси уруғдин едуки очиқ маълум эмас эди. Аммо сўнгиндин Соловьёв замонинда³ бу масала ҳам очилди. Искифлар қавми Турониядин турк уруғлариндин ҳозирги Русиянинг эски халқлари эдики, ислованлар эса қавми ориядин ҳозирги Русияга жуда сўнг, Ғолитсиядин муҳожират этмиш қавмлар ўлдиқлари таҳқиқ этилди⁴.

Ўшандоқ Рус солномаларинда руслар ила жуда эрта душманлаша бошламиш Ётвоғ исминда бир халқ зикр этилинадир. Эски рус тарихлари бу ётвоғларни ҳам кимга нисбат этарни билмадилар. Литволарға, прусларғами? Ва ё бошқаларғами? Дин ва урф ва одат жиҳатиндин прусларға мушобиҳ эди, аммо қиёфат ва дисон жиҳатиндин улардин бутунлай ойрим эди. Сўнг замонларда қилинмиш халқларни ҳар жиҳатдин камоли тафтиш бу, ётвоғларнинг

¹ Певсен Румо муаррихин қадиминди, миллоддин бир ёрим аср аввал торухни ёзмиш.

² Коромзин машҳур рус муаррихи. Александр Биринчи замонинда ўн икки улуғ мужаллад Русия тарихини ёзуб, бунинг учун умрининг энг гузал вақтидин ўн икки санасини сарф этдукини баён этадир. 1826 санда 60 ёшинда вафот этди.

³ Соловьёв ушбу сўнги асримиз муаррихи. Йигирма туққиз мужаллад машҳур тарихини ёзмишдир. 1920 санада туғилиб, 1879 да вафот этмишдир.

⁴ Ислованларнинг дунёда борлиқлари энг аввал Висла наҳри теграсинда ҳозирги Пруссияда миллоддин сўнг бешинчи аср охирларинда билинди. Ислованлар, ондин бу кунги Офсетриё ичинда Ғолитсия саҳросина кўчдилар. Баъзилари шул теграда қолди. Баъзилари бугунги Пулава ила Русия ғарбина Днепр суви ва Илмин кўли бўйларина кўчдилар. Тубонда баъни келур. Соловьёв бу икки қавм, яъни искифлар ила ислованлар оросини жуда гузал равишда ичмишдир.

ҳам ким эдукини кашф этди, ётвоғлар бурунги сормот уруғиндин ёзигийлар аҳфоди ўлуб чиқдилар¹.

Ётвоғлар аввалда ғарб тарафинда ўрмонларда Пудлисия теграсинда, сўнгра бутун Пудлошеяда, мозийнинг бир кесокинда Норв наҳрина қуётурғон Волийуши наҳри ила бую наҳри орасинда, сўнгра бурунги Судовияда тириклик этдилар. Маъишат расмлари ёрим кўчмали эди. Жонда таносухга эътиқод этар эдилар. Улар сўғишда ҳеч қочмас эдилар ҳам асирга тушмас эдилар. Балки хотун ва болалари ила ҳалок ўлур эдилар. Узоқ муддат насрониятга берилмай, мажусиятларини муҳофаза этдилар.

Ҳозирда ётвоғларнинг бақиясини Аскедлский укруғда Пилосий ҳам Қутрий наҳрлари шимолинда кўрсатадилар. Ётвоғлар гарчи Литво лисони ила суйлашсалар ҳам, аммо ёнғон қора йўзлари ва қора кийимлари, ўткур кўз қоровлари² ва бошқа урф ва одатлари ила Белийрус ва литвонлардин очуқ ойриладилар эмиш.

МАСОҒЕТ ТУРКЛАРИ

Искиф уруғиндин Масоғет исминда бир турк қабиласи турк қавмининг бешиги ўлан ҳозирги Семиречинский ўбластида, Иссиқул теграсинда тириклик этар эдилар. Булар тарихларда Масоғи, Масожат ва ё ёлғиз Ғет ва ё Жет исмлари ила ҳам зикр қилиндиқлари каби, «Осиё искифлари» ҳам отолинар эди. Хитойлар «Йуйжи» ва ё «Йуйти» отор эдилар.

Масоғетлар сўнгра Орол ва Ҳазар денгизлари шимолинда, ҳозирги Қирғиз саҳроларина кўчиб, унда тириклик этдилар. Уларнинг тириклик равиши, уруф ва одат ва кийимлари искифларники каби эди. Искифлардин ойирмалари шул қадар эрдики, искифлар олтун-кумушга рағбат этмаслар эди. Масоғетлар эса олтун ила зийнатланурни севар эдилар. Бош кийумларини, от асбобини олтун ила зийнатлар эдилар. Ҳерудут ҳам уларни ушбу ойтилмиш ўринларда тободир: «улар темир ва кумушни билмай, қурулларни жездин ва боқрдин ишладилар», дейур.

Масоғетлар Осиё саҳроларинда кезуб, Мидия вилоятлариндин Ҳинд шимолига қадар йетишурлар эди. Хитойлар

¹ Эски муаррихлардин Шофоре (Исловак, 1795) ҳам Тотешев ушбу фикрда эдилар.

² Пудлошеда бир мақол бор эмиш: «Веглодоёқ ёдвинго», яъни «Ётвоғларча қори», демак эмиш.

масоғетларни О-Ло-Ний ҳам отомишдирлар¹. Масоғетлар қувватли ва шавкатли қавмлар эдилар. Форс подшоҳи Кирни ҳам йенгмишдирлар. Ортлариндин Хун қавми та-рафиндин тазийқ этилинуб, масоғетлар ҳам Вулғони кеч-дилар.

Дун ила Вулғо, Қора денгиз ила Ҳазар денгизлари ора-сина Кафқоз теграларина, Гуржистонга, Ороқис наҳри² жанубларина йерлашмишлар эди.

МАСОҒЕТЛАРНИНГ ФОРС ПОДШОҲИ КАЙХИСРАВ ИЛА ҲАЗОЛАРИ

Бобил шаҳрини фатҳ этуб, бани Исроилни асирликдин қутқормиш форс подшоҳи Кайхисрав (ҳижратдин 1181 са-на илгари) Ҳазар денгизиндин Басра кўрфазига қадар, Хо-лес³ наҳриндин Ҳиндистонга қадар йерларга молик ўлмиш эди. Кайхисрав масоғетларни ҳам Ороқис шимолина сур-миш эди. Кайхисрав дунёни қўрқитдиғи ҳолда масоғетлар Эронга ҳужумдин тўхтомайдулар эди. Ул вақт ма-соғетларга Тўмарис исми бир хотун ҳокимлик этар эди. Кайхисрав масоғетларни ўзина бўйин сўнорга ундомиш эди. Тўмарис бунга масхара ила жавоб беруб, элчиларина ҳам лозим ҳурматни қилмамишдир. Тўмариснинг бу қил-ган ишина очувланмиш Кайхисрав улуғ қувват ила Ороқис наҳрини кечуб масоғетларга ҳужум этуб, улуғ сўғиш ўлмишдир. Лекин охирда Эрон аскарлари енгилуб, кўбиси та-лаф ўлмиш. Кайхисрав ўзи ҳам ўлтирулмишдир.

Торихлар ёзувина кўра, Тўмарис қон ила тўла совутга Кайхисравнинг бошини солуб: «Умринг бўйи қон тўкувдин тўймағон эдинг, бор энди, тўйғонча ич», деган эмиш.

Масоғетлар Дун ила Вулғо ороларинда, Кафқоз тегра-ларинда жуда узоқ умр кечурмишдирлар. Лекин милоди Исо алайҳиссалом теграсинда масоғет исмлари қолиб, Олон исми ила зикр этилина бошламишдирлар. Авлод ва аҳфодлариндин баъзилари тубанда баён этилинажак исм-лар ила бу кунга қадар саломатдирлар.

¹ Оқибатда ушбу қавмга Олон исми таъйин этилинуб, «Масоғий» исми қўйилди.

² Ороқис наҳри Русия ва Туркия ва Форс ҳудудларина қариб, Кафқоз жанубинда улуғ наҳрдир. Бошини Туркия вилоятлариндин алуб, Ҳазар денгизина қўйр.

³ Холес наҳри Онутишда ҳозир ҳам Қизил irmoқ отолади.

ОЛОН ҚАВМЛАРИ

Эски масофетлар Олон исми ила Рӯмо халқина, Руқсулон ва Ёзигий ва ғутлар ила бир вақт маълум ўла бошламишдирлар. Олон исмини олмиш масофетлар ҳам Осиёнинг бошқа қавмлари каби эгун экмай, шаҳарларда иқомат этмай, балки хотун ва болаларини ораболарда йўритурлар эди. Асл йерлари кўброқ Қора денгиз ила Ҳазар денгизлари ораси ўлса ҳам, Осиё саҳроларинда, Медея¹ ва Армения, Оврўпо қитъасинда, Озоқ ва Қора денгиз бўйларинда йўрурлар эди. Олонлар ўзлариндин аввал ҳам сўнг тарихга маълум ўлан туркий қавмлар ила ҳар хусусларинда баробар эди. Бошқа туркий қавмлар каби олонлар ҳам сўғишларда ортиқ баҳодирлиқ кўрсатуб, ғўё ўлмакни излаб йўрур каби эдилар. Йўрурган йерларинда турли қавмлар ила ғазолари ҳам кўб ўлмишдир. Морқ Аврел² замонинда олонлар Румо халқи ила ғазо этдилар. Ғурдиён³ учунчи замонинда Мокидуниёга, Оврўпоннинг бошқа вилоятлариға ҳам кирдилар. «Оллия» ҳам (Фронсияда) «Олонсун» исми ушбу олонлардин қолди. Немис вондоллари ва асвёлар ила бирлашуб, олонлар Рейин наҳрини ва Пирна тоғларини⁴ кечуб Испония ва Пуртуголияда ватан этдилар. Ҳар йерда кўрилдиги ҳол бунда ҳам воқеъ ўлди, яъни олонлар қавмиятларини ва тилларини ғойиб этуб, иккинчи қавмлар зумрасина кирдилар. Қора денгиз атрофинда қолганлари 4 асри милодий охирларина қадар мустақил эдилар.

¹ Медея ҳозирги Озарбойжон ила Ироқи Ажам.

² Морқ Аврел Рӯмио импературлариндин. Милоддин сўнг 161 санада.

³ Ғурдиён учунчи ўшандоқ Рӯмо импературлариндин, милоддин сўнг 238 санада императур ўлмишдир.

⁴ Рейн наҳри Шветсориядин бошлаб Фронса, Ғирмониё ва Ғуллондиё оролариндин Шимол денгизина кўёр улуг наҳрдир. Пирна тоғлари Фронсия ила Испониё орасиндадир.

ОЛОНЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВИ

Иккинчи асри милодий ўрталаринда, яъни 150 санаи милодия теграларинда Этил наҳри ғарбина турк уруғлариндин, Осиёдин «Хун» қавми келуб чиқди. Аввал олонларга ҳужум этуб, уларнинг истиқлолларини битуруб, ўз қўл остларина олдилар. Олонлар хунлар заъифи сўнгинда ҳазарлар ила оролашуб, улар итоатинда ўлдилар. Ул вақт Олон мамлакатлари Ҳазар йериндин ҳисоб этилинур эди. Олонлар араблар дунёга келганда ҳам ўз исмлари ила саломат эдилар. Ҳар сўзни ўз қолипларина олувчи араблар «Олон»ни ҳам «Лон» ёсоб чиқордилар. 6 асри милодий теграсинда олонлар ҳамон Дун, Вулғо теграларинда кўринадилар. Рўмо ва араб муаррихлари олонларни урта асрлар¹ бўйинча зикр этадилар. Ҳазарлар шавкати заъифландикидин сўнг олонлар истиқлолларини қойтарадилар. Тоторлар келдикида олонлар қипчоқлар (хунлар, ҳазарлар, қипчоқлар тартибича баён этилинулар) ила иттифоқ этуб, тоторларни мусаҳҳара қилуб, жуда ўнғайсизлиқга тушурмишлар эди. Лекин тотор сараскарининг ҳийласина алданиб қипчоқлар олонларни ёлғиз қолдирдилар. Тоторлар аввал олонларни йенгдилар, сўнгра қипчоқларга ҳужум этуб, уларни ҳам қўл остларина олдилар. Олон қавми форс қавми ила ҳар вақт яқин тириклик этдиклариндин улардин хийли урф ва одат олуб, қиёфатлари ҳам анча орийлашмиш эди.

ОВРАСИ ВА СЕРОҚ

Масоғий — Олон уруғи туркларининг «Овраси» ва «Сероқ» исмли бир шўъбалари бор эди. Асри милодия аввалларинда уларни муаррихлар куб зикр этадилар. Қафқоз ва Дун теграларинда тириклик этуб рўмолиларнинг баъзи вақт дўстлари, баъзи вақт душманлари ўлмишдирлар. Сормот туркларини Вулғо ила Дун орасиндин қувувчилар масоғийлардин ушбу шўъбалар эди. Қрим бўйни жазирасининг бир жузъина ҳам молик ўлмишлар эди.

¹ Итолияда, Рўмо импературлиғи инқирозидин (битувундин) Рум — (Қустантиния) инқирозина қадар вақт, яъни ҳижратдин илгари 146 санадин, ҳижратдин сўнг 831 га қадар вақт — урта асрлар — қурун васатий-средний век отолинадир.

ЁСА ВА ҚОСУҒ

Булар ҳам Олон уруғиндин бирор шўъбадир, тўғриси, уларнинг қолдиқларидир. Қафқоз тоғлари орасинда, Доғистонда, Вулғо тамоғи теграларинда тириклик этар эдилар. Ёса дедугимиз ҳозирги усетинлардир. Қосуғ — черкаслардир¹. Уларнинг вилояти 10-асри милодияда «Қосохия» отолинур эди. Усетинлар черкасларни ҳозирда ҳам «Қосох» тасмия этадилар. Бу қавмлар бу кунда ҳам соғ-саломатдирлар. Лекин сўнгги замонларда истиқлоллари ни ғойиб этуб, Русия тахти тасарруфинда яшомаға мажбур ўлмишдирлар.

ХУН ТУРКЛАРИ

Турк қавминдин бир шўъба, Олтой тоғлариндин бошлаб Тибет ва Чин шимолий ғарб саҳроларина, Тормим наҳри ва Лубнур кўллари теграсина ва ҳозирги Манғулия саҳроларина, Туркистони кабир ва Қирғиз саҳроларина ва Ўрол тоғларина қадар сочилдилар. Хун қавми чинлилар (хитойлар)ға ҳижратдин уч минг йилға қариб илғари маълум эди. Буларни хитойлар аввалда «Хйун-йу», сўнгра «Хйун-ну»² отодилар. Сўнгра тахфиф ила «Хун» ва баъзи вақт «Хен» отодилар.

Хунлар Бухоро ва Қирғиз саҳроларини бирга қўшиб, аввалда бир улуг ва қувватли ҳукумат ташкил этмишлар эди. Лекин замонлар кўп ўзди, аҳволларининг кўб одишинуви ила бўлиндилар, «жануб хунлари» ва ё «оқ хун», «ғарб хунлари», «шимол хунлари» исминда уч тоифаға ойрилдилар.

Оқ хунлар «Тий-ла» исмила Амударё ва онинг жанубина, форсийларнинг Медиё ва йўнонларнинг Отрупотна отомишлар Озарбойжонға қадар сочилдилар. Озарбойжон аввалда ҳам бошқа уруғ³ туркийлар ила ёрим аралаш экан, оқ хунлар келгач бутунлай турклашдилар. Ушбу вақтға қадар шул ҳолда қолдилар. Бу қавмлардин Амударё

¹ Русия жанубинда, Киев теграларинда турклар, уғизлар, қойи, бернди (бариси туркий)лардин жийулмиш халқлар ҳам «черкас» ва «қароқолпоқ» отолинар эди.

² Хйун ва ё хун Ўрхун наҳрина қўйилмоқда ўлан бир сув исми ўлуб, ушбу турклар унга нисбат ила «хйун» ва ё «хун» отолдилар. Турк қабилалари бири иккинчисиндин кўп вақт йерлашдиклари сув ва ё тоғ исми ила ййрилишур эдилар.

³ Искиф ва сормот турклари кабилар ила.

бўйиндагилар форсийлар тарафиндин «Об талет», йўнонийлар бунинг маҳрафи ила «Офтолет», араблар «Ҳаётла» отомишлар эди. Баҳри Ҳазар ва Озарбойжон қитъасиндагилари «масоғет», «олон», «ҳарқон», «ҳазар»¹, «туркмон ва ғайр жуда кўб исмлар ила отолдилар. Арман ва йўнон торихларинда булар умуман «Шарқ турклари» тасмия этилинмишдир.

Шимол хунлари Мангулия саҳролари теграсинда қолуб, сўнгроқ иккинчи исмлар (Қаройит, Ноймон, Мангул ва соира каби) ила отолдилар.

Ғарбий хунлар эса «Уйғур», «Ўн уғир», «Саёнчи» ва ғайр турк қавмларини бир йерга жийуб, Бухородин бошлаб Қирғиз саҳроларинда, Ўрол тоғлариға қадар қувватли бир ҳукумат ташкил этдилар. Сўнгра булардин бир фирқа мағриб тарафина йўналиб, йўлларина тўғри келган туркий қавмларни ўзларина буй сўндирдилар. Иккинчи асри милодий ёримларинда Жойиқ — Этил (Вулго) наҳрларини кечдилар.

ОВРҮПОДА ХУН ТУРКЛАРИ

Тўртинчи асри милодий охири Оврүпо ҳам жуда улуғ воқеъа ила машҳур ўлди. Аввалда Хитой шимоли ғарбинда тириклик этмиш ўлан хунлар ҳисобсиз йироқ саҳролардин кўча-кўча Оврүпоға Дун орқали келуб чиқдилар. Хун турклари ҳар жиҳатларинда ўзлариндин аввалгилар ва сўнғилар ила баробар эдилар, кўчма маъишат этдилар. Уйларни қургилари ҳам келмай, они қабрға ҳисоб этар эдилар. Жуда жанговар ва баҳодир эдилар. Улар (бир) умрга ўзларининг кичик, лекин нақ отлари устинда эдилар. Эгар устинда бор ишларини бошқардилар, едилар, ичдилар, ухладилар, савдо этдилар, кенгаш қилдилар. Хотунлари ораболарда умр этдуклариндин устун, тағин сўғиш вақтларинда эрлари ила баробар сўғиш ҳам қилдилар. Аммо ул вақт воқеъий ишлар ва ҳақиқатлар орасина хаёлий ва уйдирма ишлар ёзув жуда муда ўлдиғиндин булар

¹ Ҳозир ҳам Каспий отолмоқда ўлан Астрахон денгизи ҳарқонларға нисбат ила «Ҳарқон денгизи», сўнгроқ ҳазарларға нисбатан «Ҳазар денгизи» бир вақт холис туркларина нисбат ила «Холис денгизи» эскича бир вақт Техрон шимолинда ўдан Қазвин (Қазбин) шихрина нисбат ила «Наҳри Қазбин» ҳам отолинмиш эди. Оврүпо халқи тарафиндин берилмиш ўлан «Каспий» исми ушбу Қазбиндин муҳрафдир. Турклар «Қузғин денгизи» отомишдирлар.

қақинда аввал ёзувчилар аллақандай ухшомаған хаёллар, хурофотлар ёздилар. Хунларнинг Ўрол ва Вулго теграсинда ўлмиш туркий қавмлар ила не равишда муомала этдиклари тарихларда очиқ забт этилмамиш. Улар хунларга итоат этмиш ўлувлари гумон этилинадир. Этил (Вулго)нинг ғарбинда эса хунларнинг аввал ҳужумлари Вулго ила Дун орасинда тириклик этмакда ўлан Олон туркларина ва Дун ғарбинда ғутларга ўлмишдир. Булар ҳисни ризолари ила итоат этгувлари келмади. Замонларинда энг баҳодир ўлан бу олонларни ҳам хунлар йенгуб ўзларина бўй сўндирдилар. Аввалғи искифлар ва сормот каби туркий қавмларнинг заифланувиндин ва сийракланувиндин фойдалануб, Уст-ғутлар¹ денгиз бўйларина Дун ёқоларина қадар келмишлар эди. Хунлар ғутларга ҳам жуда шиддатли ҳужум этдилар. Умуман халқга даҳшат ва қўрқув тушди. Муқобила ва қоршу турурга ҳеч ким ботинмади. Ғут подшоҳи, йўз йиллик (йўз ўн ёшинда ўлмиш) Армонорех ҳам мавт ихтиёри ила асирликдин қутилди. Уст-ғутларнинг бир қисми хунларга асир ўлдилар. Бир қисми Вест ғутлар тарафина қочдилар. Вест ғутлар эса Рум мамоликина боруб сифиндилар. Оврўпо

¹ Учунчи асри милодияда Болтиқ, Рейн, Висла тегралариндин Искандинов Ғирмон уруғиндин «ғут» ва ё «ғутиф» исминда бир қавм Қора денгиз теграсина яқинлашдилар. Троён (Румода милоднинг 98 йилинда императур ўлмиш) вақтиндин беру Румо малики ўлан Докия (ҳозирги Румоний ила Офстриёда Трансилвония вилоятини) олдилар. Империянинг энг хавфли душмони ўлдилар. Оврўпода Фракия, Мокидуния, Фретсияни денгизга қадар толодилар. Ғутлар Офино шаҳриндаги борча китобларни ўт ила ҳалок этарга қасд этган эдилар. Лекин ороларинда бир ақллиларининг кенгошини тутиб, қолдирдилар. Ул айтди: «Ғариқларга китобларини қолдиройиқ, улар они ўқув ила шуғуллансинларда, бунинг ила ғазо ҳунарини унутуб, бизга ҳар вақт мағлуб уларлар», деди. Кемалар ила Осиёга чиғуб, Вифний, Голоти, Қоподугида куб маъмур шаҳарларни хароб этдилар. Яфисда машҳур Дийна (эски йўнон асотиринда қамардин киноя ўлан илоҳи козба исмина ва бунинг ибодатина махсус жуда улуг ва зийнатланмиш бир маъбуд эди) калисосини ёндирдилар. Ғутлар даҳшатли ваҳшийликлари ва баҳодирликлари соёсинда бир қувватли ҳукумат тоёсис этдилар. Сунгра шарқий ва ғарбий отолмиш иккига бўлиндилар. Шарқийлари «Уст ғут» (шарқий ғут), ғарбдагилари «Вест ғут» (ғарбий ғут) отолдилар. 4 асри милодияда уст (ост П.Р.) ғутлар ҳокимлари Армонорех вақтинда жанубий Русия ҳам Қора денгизга қадар йерларни искифлардин олуб, Болтиқга қадар йерларга тасарруф йўрута бошлагонлар эди. Улғойиб ва беркуб йетмаган ғут ҳукумати хунлар зуҳури ила тез кундин йемирулди. Румо ва Рум халқи каби ул замоннинг маданий қавмлари Ғирмон уруғлари ила ислован уруғи қавмларни, Ғирмон уруғлари ила ислован уруғи қавмлар «шумол ворворлари» отодилар.

халқи хунлардин ва, қолаверса, бири иккинчилариндин қочуб, муҳожирати умумия даврини очдилар. Хунлар Рӯмо мамлакатларина ҳам шиддатли ҳужум этуб, халқларини жуда ўрқитдилар. Ул вақт муаррихлари бўларнинг қайъати ҳужумини тавсифида жуда начор иборалар қўлландилар. Ёзувда ҳам жуда қуйи қора истеъмоли қилдилар.

Бу баҳодир ғозийлар¹ 432 санаи милодияда ҳукмдор ўлмиш машҳур хонлари Отила (Отла ва ё Этил наҳрина нисбат ила «Этилли» муҳрафи ўлуви гумон этилинадир) замонинда Этил (Вулго) наҳриндин Рейн (Оврўпо шимолинда Форс ила Фирмония оросинда) наҳрина қадар, Мокедунийёдин Болтиқ денгизи жазоирини қадар йерларга молик ўлуб, халқларина фармон йўрутиб ўзларина итоат қилдирдилар. Отилахон, шул вақт муаррихлари ёзувина биноан, Дуной ёқосинда ўлан шаҳарларни олуб, баъзисини таҳриб ва баъзисини ўзина тасхир этди. Ўзи Докия ва Поннунияда (ҳозирги Венгрия) эски турклар расминча чодирларда ҳукумат айлади. Қустантиния (Рӯм) импературларини хирожга боғлади. Аммо ўзи олтун ва кумуш ва бошқа зийнатларга рағбат қилмас эди. Бу табиъати ила душманларни буюкрак ҳам қўрқитур эди.

Исловаанларнинг аждодлари ва ё аъмомлари ўлуви гумон этилмиш улар Онт ва Венедларнинг, бу кунги Прусиёда ул вақт бўлинмиш нифс исловаанларнинг ҳам хунлар тахти итоатида ўлувлари шубҳасиздир. Хунларнинг исловаан қавми ила не равишда муомала этувлари торихларда забт этилмашидир. Ёлғиз буларга таъаллуқли ўлгон бир воқеъа ёзилмишдир: Армонорехнинг вориси тахти ўлан Ғут кинози Венишор ўзи хунларга тобеъ ўлса-да, аммо ҳамон бошқа қавмларни тахти итоатинда киритмака ҳавас этуб, исловаан ва венедлар ила бир уруғ ўлан онтларга ҳужум этди. Ғалаба этуб, уларга қўрқув бермоқ учун кинозлари Букисни, болалари ҳам йетмиш буёр — исторшиналари ила

¹ Турк қавминдин, керак хунларнинг, керак аввалги ва сўнгиларининг, сўғишларинда ва бошқа муомалаларинда замонларина нисбатан қувват ва шавкатдин бошқа кўрилажак бир ёт иш йўқ эди. Бошқа қавмларнинг ҳам энг ваҳшийлариндин энг маданияларина қадар, ғазо ва ҳужум вақтинда шиддатлари хунлар ва оворларниҳиндин кам эмас эди. Фирмонларнинг жануб тарафларина, вондолларнинг Рӯмога, исловаанларнинг Рўмга ҳужумлари, сормотлар, хунлар ҳужуминдин раҳимлироқ эмас эди. Коромзиннинг «Исловаанлар империя учун сормотлар, хунлардин ҳам қўрқинчлироқ ўлдилар» дегани беҳуда бир сўз эмасдир. Лекин мағлублар қаламчилар, ғолиблар қаламсизлар ўлдиғиндин ғолиблар ҳоли чамасиз қуйи қора ила ёзилмишдир. Тажриб ва таъдил этилмай, замонамиза қадар китобдин китобга кўчмоқ ила келмишдир.

ваҳшиёна ўлтиртди. Онтлар хун подшоҳи Боломбир хонга сиғинуб, ғутлар асирликидин қутилдилар. Букис ва ат-боёилари интиқоми учун Боломбирхон Венишорни ўз қўли ила ёйдин отди¹.

ҚОТОЛАВУН МУҲОРАБАСИ

Отилахон, хунлардин, ғутлардин, ислованлардин жийуб олти йўз минглик бир аскар ила мағрибга тўғри йўриди. Йўл устиндағи борча шаҳарларни ўз тасарруфина киритиб, Ғоллия (Фронсия)га кируб, Порс ила Труво шаҳринин бошқаларни борчасини олди. Урлийн шаҳри муҳорабаси вақтинда Рўмо қўмондонларинин Оячеиус Рўмо аскарини Вест ғут, Соқсун, Бурғун, Фронқ халқларини бирга қўшуб, жуда улў қувват ила Отилахонга қорши борди. Отилахоннинг аскаринин кўбрағи икки отли ўлдиғинин туз ва текис йер излаб бир оз ортга, Сена наҳри бўйина Қотолуния (Шолун) отолмиш йерга келди. Ушбу ўринда шул равишли сўғиш ўлдики: икки тарафдин йўз олтмиш мингдин ортиқ киши қирилди. Оврўпо халқи ҳам охирги сулулари ўлдиғинин жон оччиғи ила жуда шиддатли муқобила этдилар. Қон тошқин каби оқди. Отилахон ҳам қирув ружуь этарга мажбур ўлди.

ОТИЛАХОННИНГ РЎМОҒА САФАРИ

Қотловун муҳорабасининг иккинчи йилинда Отилахон (балки Оячеиусдин интиқом учундир) Олпа тоғларини кечуб Рўмо — Итолия узрина ҳужум этди. Ҳар йерда ғалаба этуб, Рўмо шаҳрина тўғри бора бошладиғинин, императур Волинтийн учунчи (баъд ал милод 424 санада императур ўлмиш) қийматли бўлақлар ила попо Левнийини биринчи Отилахон қаршусина йўборди. Отилахон ҳам инсоф ва

¹ Туркий қавмларнинг ислован қавми ила ўлмиш энг аввалғи воқеълари ушбуди. Туркийлар ислованларга ёрдам этуб, уларни ғутларга асирликдин қутқордилар. Диққат этилмиш воқеъадир. Ғут қавмининг ислован қавми ила ул торих забт айламини воқеъаси ила муқобила этилмиш, турклар ҳақида Оврўпо ва уларга иғруб рус муаррихларининг ёздиқлари ҳақсиз чиқади.

риоя этуб, бир қавмнинг улуғини улуғлаб, бунинг ҳурмати на сулҳ этуб, ўз ватани, бугунги Мажористонга (Венгрия) қойтуб кетди.¹ Бир Ғирмон шоҳзодаси ила ақди никоҳ этмакда экан, 454 санаи милодияда онгсиздин вафот улди.²

ХУН ТУРКЛАРИНИНГ ЗАИФЛАНУВИ

Ушбу улуг баҳодир ва жаҳонгирнинг умри туганув ила хунларнинг қувват ва тасарруфлари ҳам туғанди. Ҳар йерда кўбрак туркий қавмларда кўражагимиз каби, бунда ҳам Отилахоннинг ўғиллари иттифоқсизлик каби, қавмларни ҳалок этувчи маразга муртало ўлдилар. Мамлакатни ороларинда тақсим этдиклариндин заифландилар. Хунларнинг тахти тобеъатинда ўлғон қавмлар бундин истеъфода этуб, бош кутардилар. Ҳатто хунларга ўзларина ҳам Поннунияда ўрин торайди. Дунойнинг бериги тарафина Днестр наҳри ила икки орога кўчишга мажбур ўлдилар. Ул вақт бу йер (яъни Дуной ила Днестр ороси) Хуннивор отолмиш эди. Хунлардин баъзилари империянинг Дуной бўйларина сочилдилар. Хунлар ўзлариндин сўнг балки бир вақтларда торих майдонина чиқмиш уруғдошлари Булғор, Уғир, Овор туркларина оролашуб, «хун» исмини ғойиб этдилар ва сўнғилари исми ила отолдилар.

¹ Оврупо торихлари хўрлаб битира олмагон эски надон, мажус, хун-рез бир турк подшоҳи, насорий руҳонийсина бу қадар ҳурмат қилуб, бу қадар инсоф ва шафқат этган. Бундай қувватли сўғиш ва ҳужум вақтинда раҳимли, шафқатли, образованний насроний овруполи бир ҳоким, турк руҳонийсина кўбми ҳурмат этуб, кўбми инсоф ва шафқат қилур эди экан?

² Ривоятга кўра, Отилахонни завжаси заҳарламишдир. Отилахоннинг жасадини уч турли маъдандин ёсолмиш уч қон тобут ичина солуб, бир наҳрнинг сувини тўхтотиб туруб, тубина, урта бир йерина дафн этмишлар.

Хунларнинг Оврўпога зуҳури ила бир вақтда турк ҷавмлари устина ёпилмиш билимсизлик пардаси ҳам хийли очилди. Бу вақтга қадар Оврўпога маълум ўлмаган, хунлар ила бир уруғ, балки уларнинг бирор шўъбаси ўлан Уғир-Булғор,¹ бир оз сўнг Овор ва Олтой турклари ва Ҳазар исминда туркий ҷавмлар ҳам торих майдонина бири ортидин бири чиқдилар. Уғир ва Булғор исминдагилари Оврўпога бирга билина бошлаб, ўринлари ҳам бир йерда, ҳижратлари ҳам бирга кўриндилар. Днепр наҳриндин, Қора денгиз ва Озоқ денгизи бўйлари, Қрим бўйни жазираси Қора денгиз ила Ҳазар денгизи оролари, Қафқоз тоғларигача ва Ҳазар ва Орол денгизлари бўйларинда ўғир-булғор, ҳазарлар тириклик этар кўрилдилар.

¹ Уғир-булғор ҷавмлари: айни хунлар ўлуви ҳам гумон этилмишидир. Шу илаки, аввола ғарбий хунларнинг жануб саҳролариндин кечдиклари каби, шимол тарафларина йўналдиқлари ва Урол тоғларина қадар йетишидикларини ҳам эски торихлар забт этилмишидирлар. «Уйғур» исми ила ҳам, филҳақиқат, шулўқ хунлар мазкур тарафларга муҳожират этдиқлари ёзилмишидир. Иккинчи жумҳур муаррихин хунларни «турк» демаклари ила баробар, баъзилари, хусусан немис ўламосиндин машҳур муаррих ва этнограф ва мусташир ҳунари Юлий Клопрут (1783 сана—1835 сана) хунларни «Фан» ҷавминдин сономишидирлар. Уғир-булғорлар ҳақида ҳам муаррихларнинг фикри тамом шул, равишлидир, яъни жумҳур «Турк» дейур. Аммо баъзилар «Фин» дейурлар. Уғир-булғорлар ҳақида (тубонда кўрилажакина биноан) бу икки фикр бирга жиёулдиғи каби, агар булар айни хунлар ўлса, табиғий, улар ҳақида ҳам бирга жиёуладир. Учунчи, хун туркларининг улўғ подшоҳлари Отила вафоти ила ўғир-булғорларнинг хунлар ўрнида Мезен (ҳозирги Булғорияда) ғазо эта бошловлари оросини торихлар жуда яқин — бори йнгирма йилгина кўрсатадилар.

Бу аҳвол эса хунлар ила ўғир-булғорларнинг бир ҷавм эдукина ишорат этарлар. Аммо биз Дуной ёқосина боруб чиқмиш улан хунларнинг сўнггининдин келмиш оворлар ила манғуллар каби жануб тарафдин, яъни Урол тоғлари жануб минтақоси ила Ҳазар денгизи оросиндин янғароқ кечдиқларини, ўғир-булғорлар эса жуда эски замонда Урол тоғлари Булғо бўйларинда таҳсир этимиш халқлар ўлувини эътиборга олўб, жумҳур ҷавмини ихтиёр этимиз.

Хунлар ила ўғир-булғор оросинда умум хусус бор деймиз, яъни ўғир — булғорлар умум хунларнинг бир фирқаси ўлан Уйғурлардин бир тоифасининг «фин» лар ила ихтилотиндин туғмиш жуда эски бир ҷавм ўлувларини таржиҳ этимиз — булар торихда такрор кўрилдиғи каби, сўнграқ улўғ қувват ила келмиш қариндошлари — хунларга бош эгишга мажбур ўлмишлар. Ва маъзалика улар тахт ҳокимиятинда улўғ мавқеъ ихроз этимиш улўғ ва қувватли бир қабила ўлўб, хунлар заифга йўз тутдиғи сўнггинда-ўқ бош кўтармиш ва сидсат майдонинда машҳур ўлмишидирлар.

Уғир-булғорлар 474 санаи милодиядин бошлаб Мезия (ҳозирги Булғория), Фрокия (Рум эли шарқи), ҳатто, Истонбул тарафларина қадар ғазо эта бошладилар. Уғир-булғор қавмлари бу йерларга ўзларининг Вулго, Ўрол тоғлари теграсинда ўлан ватани қадимийлариндин сочилмишлар эди.

УҒИР-БУЛҒОР ВА ФИРҚАЛАРИНИНГ НАСАБИ

Эмди бу қавмларнинг кимлар ва қойси уруғдин эдукларини очиқ билмоқ учун торихларнинг ўртаси илагина қаноат қилмай аввалларини ҳам кўрмак зарур ўладир. Бунинг учун Вулго бўйлари ва Ўрол тоғлари теграларина, балки туркий қавмларнинг, лобуротурияси ўлан Иссикул ва Олтой тоғлари теграсина ҳам қайтмоқлиқимиз лозим ўладир.

Қавми Турониядин борчасининг аввал туғон ўринлари Иссикул ва Олтой тоғлари эдукини, финларнинг ҳам жуда эскида турк шўъбалариндин бири ва сўнггиндин ҳам холис турк шўъбаларина жуда яқин эдукларини билдук. Финларнинг Осиё ғарб-шимолина ва Оврўпо шарқ-шимолина жойилдиқларини ва буларнинг жанубиндин баъзан булар ила оролаш туркий қавмларнинг ҳам ғарбга, тўғри Висла ва Дуной наҳрларина қадар сочилдиқларини ва бу икки қавм (фин ила холис турк)нинг қотишув ва оролашувлариндин финларга ҳам, туркларга ҳам нисбат этиш мумкин кўрилган қавмлар туғилганлигини йўқорида кўрмиш эдик.

Эмди турк ила финнинг қойси шўъбалари оролашдилар ва бу икки қавмнинг оросиндин ҳосил ўлиб, туркка ҳам, финга ҳам нисбат этилиниши мумкин кўрилган қойси қавмлар эдукини ҳозир кўрамиз:

булар ушбу уғир-булғор ва булардин бирор фирқа ўлан Бошғир — Бош уйғур — Бошқурд, Мишор — Мажор қавмларидир. Ушбу бир навъидин турли исмлар ила отолмиш фирқалар, турк ила фин қавмлари оролашувиндин ҳосил ўлмиш қавмлар эдуклари баъзан шаҳодати торихия ила мусбат ва баъзан антрупулугия ва лингвустина ва этнуграфия уламосининг узоқ тафтиш ва тадқиқлари ила ҳам таҳқиқ этил-

мишдир¹ (Фридрих Муллик, Ускор Пешил, Днекр, Ёдринсиф, Кострин, Ёйургий ва ғайрлар). Булар ҳақинда янги тафтиш ва тадқиқлар, эскида араблар, ўзлариндин эшитмиш баёни тоъатийд этарлар. Булғорлар ҳақинда арабларнинг, ўзлариндин эшитмак ила «қавм матулдун бин аттурк ва-с сақолба» дедуклари (бу ҳақда тафсиллироқ маълумот олмоқ учун «Мустафод ал-ахбор»га мурожаат ила тавсия этамиз) атбоълари² «уғир», «бошқирд», «ми-

¹ Торихлари билкўл, ва ё, йетар қадари ва эътиمود қилинур равишда ёзилгон қавмларнинг қойу уруғ ва онинг қойу шўъбасиндин эдукларини маърифат учун уч турли тариқи борди: 1. Одамларнинг тус, чеҳра ва қиёфат, бош ва энгоқ суюклари, кўз ёрилуви, бурун, оғиз, изк ва бошқа аъзолар равишларини, руҳ ва табиъати ила баробар тафтиши ва муқояса этмак ва оролариндағи нисбатни билмак. Бунга онтупулуғия дейилинур, бунинг олимини «онтупулуғ» тасмия этилинур. 2. Қавмлар сўйлаша тургон луғатлар, тиллар, жавҳар калималари ва одатлари ва сураат одолари ва шева равишларини тафтиши ва муқояса этуб, оролариндағи нисбатни билмак, бунга «Лингвистика» дейилинур. Бунинг олимини «Лингвист» отолинур. 3. Қавмларнинг таъбиат, хулқ, урф ва одат, фикр-эътиқод, шғр ва адабиёт, кийум солув, уй асбоблари, сўғиш қуроллари, касб, саноат, тижорат кайфиятларини тафтиши ва муқояса этуб, оролариндағи нисбатни билмак. Бунга «Этнугрофия» дейилинур ва олимини ҳам «Этнугроф» тасмия этилинур. Бу уч тариқ ёки илм бири бирине ёрдамчи ўлдиклари каби, торихнинг ҳам жуда улуг бўлишчиларидир:

торихларнинг узук йерларини тўлдирарлар ва хатоларини тасҳиҳ этарлар.

Масалани изоҳи учун бир-икки мисол кетурайик:

Жануб — шарқда Ҳиндистонда занжилар ва мангуллар ичинда бир тоқим одамларининг, шимол-ғарбда ўлан, калтр-тафетунлар ва ғайрлар ила бир уруғ эдуклари ҳеч бир эски торихда ёзлимиш ўлдиги ҳолда буни исбот этувчи (қолгонлари ёрдами ила) лингвистика улмишдир.

Туронийларининг ҳам бири бирине муносабат ва уруғдош эдукларини кўрсатувчи (қолгонлари ёрдами ила) онтупулуғия ўлдиги каби; финларни бир йерга йиғувчи ўшандоқ (қолгонлари ёрдами ила) этнугрофия улмишдир.

Бу навъ илмлар фалсафа нуқтаи назариндин қороғонда яқин ифода қилмай, балки зан ғолиб ифода этадилар. Лекин зарари йўқ. Чунки, торих илми ўзи ҳам эскидин берли улум заниядин соноладур. Ҳамда энг ишончли санад ила кўчирилмиш, сўз ва ё энг мўтабар китобда кўрилмиш бир баёни «занний»дин йўқори илм ифода қила олмайдир.

Бу уч навъ илм бизга ҳам на равишли бўлишлик этдуклари тубонда, иширолдоқ, кўрилув.

«Уғир», «бошқирд», «мишор» — «мажор»ларни Булғор атбоъи дедук. Шунинг учунки, булар торих майдонина чиқдиқларинда борчаси «Булғор» итотинда ўлуб кўриндилар.

шор»—«мажор»лар ҳақида ҳам жуда тўғри чиқади.¹ Йўноғлар, рўмолилар, форсийлар аввал ва билзот туркларни «искит», сормот, «туроний» отодилар. Ва буларга иёртуб, уруғда қаробатлари ўлдиғичун финларни ва «искитиё» ва «сормотиё» ва «Турон замин» отодиқлари йерларда зуҳур этуб ҳам насаблари очиқ маълум ўлғонга қадари «ислован»ларни ҳам бу исмлар ила отомишлар эди. Ушандоқ, йўнонийлар, рўмолилар, форсийлар расминча араблар ҳам «сақлоб» исмини айтилмиш қавмларнинг (турк, фин, ислован) учусина ҳам таъмин этмишлар эди. Лекин тез кундин туркий қавмларни ўз исмлари ила отоб, сақлобдин ойируб чиқардиқлари каби, узоқ турмай ислованларни ҳам янги ҳокимларни (рус) исми ила ойируб чиқордилар. Сақлоб исми «фин» қавмина ўзиндин-ўзи хосланди. Немислар тарафиндин берилмиш ушбу исмлари шойъи ўлғонга қадар «фин»лар араблар қошинда «сақлоб» исми ила йўрудилар. Буларнинг ҳар уч истеъмолина араб тарих ва жуғрофияларинда исдоқлари бордир. Азжумла, «ал-рус уммат билодхим мутохаммат л-ил саколат ва-л турк ва лихм луғат бар асхо ваҳм йазгун ал-ҳсақолабат» дедикларинда сақолабатдин мурод «фин» эдуки ўз-ўзиндин ҳам маълум ҳам вақоёе тарихия ила ҳам мусбатдир. Араблар тарихинда «сақлоб» ислованга хос исм деб билувчилар улуг ёнглишмишдирлар. Руслардин ҳам бу ёнглишлиқга кўб киши тутулиб, Қомо булғорларини ҳам турк ила исловандин ҳосил (булғон) дейувчилар бўлди. (Дуной теграсиндаги ҳозирги булғорлар ҳақида бу фикрлари тўғри). Усмонли муаллифлардин марҳум Сомийбек ҳам Ибн Фазлоннинг Булғор подшоҳина келган воқеъасини «Ислован подшоҳина» деб таъбир этадир. Энг сўнгги турк муаррихи Нажиб Осим афанди ҳам «сақлоб»ни ислован илагина таржима этадир. Нетонг, «искит» ила кўб халқ ёнглишуб битмишлар эди. Эмди тарихий масалаларга онтрупулугия ва лингвистика ва этнуғрофия уламози ҳам қотишғоч, бу алтибосға (илтимосға) ўрин қолмади. Чунки булар Қомом булғорлари ва атбоғларининг ислованлар ила эмас, балки финлар ила турқлар орасиндин ҳосил ўлмишини таҳқиқ этдилар.

¹ (илова) йўқорудаги сатрлар ёзилғондин сўнг, нашр этилмиш энг сўнгги ва мукамал ва мусаҳҳиҳ Повленкуф энциклупедиясинда Дуной ислованларина қавм ҳоким улуб бормиш булғорлар «турк-фин қавм эди», дейилмишдир.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРТ, МИШОР-МАЖОРАЛАР- НИНГ ВАТАНИ ҚАДИМЛАРИ

Бу қавмлар боши маълум ўлмаган жуда эски замондин берли Ўрол тоғлари теграсинда, Оқ Этил (Белоё Уфо)—Чўлмон—(Қомо, Нақра)—Вётко, Этил (Вулго), Уқо наҳрлари ва буларнинг тормоқлари бўйларинда тириклик этдилар. Уғирлар нифси Ўрол тоғларинда ва атрофинда; Бошқурд-Уғирдин бир фирқа ватанларининг жануб ва ғарбинда, Ўрол тоғлари теграсинда, Оқ Эдил ва Чўлмон бўйларинда; булғорлар бошқирдларнинг ғарбинда, Чўлмон, Нақра, Этил бўйларинда, Мишор-Мажор-булғор ва бошқирдларнинг жануб-ғарбинда Уқо, Сури, Вулго, Зуя теграсинда ва буларнинг ғарбинда тириклик этар эдилар.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚИРД, МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИНИНГ ФИН ВА ТУРК ТАРАФЛАРИ

Гарчи бу қавмларнинг ото ва оно тарафлари, яъни турк ва фин тарафлари қойси шўъбалардин эдуки эски торихларда тасриҳ ва таъйин эдилмамишдир. Шундай бўлса-да, буларни истихроҷ учун ҳам маълум муқаддималар йўқ эмасдир. Маълум муқаддималарни керагинча тартиб этилдиқда аввалда мажҳул ўлан бир нарсанинг маълум ўлдиғи, муқаддимоти фалсафия ўлан, қавонини мантиқиянинг мисдақидир.

Фин қавмларининг Уғир-Олтой қавми отодиқларини йўқорида кўрмиш эдук, шундай бўлса-да, «уғир» исми қавми Турониянинг ҳисобсиз кўб қабила исмлари оросинда йўғолмиш эди¹. Фин қавмлариндин Ўрол тоғлари тарафина сочилмишлари эски ва янги ватанлари исми ила Ўрол-Олтой гуруҳи отолинулар эди. Ўрол-Олтой гуруҳи: Сомуид, Усток, Воғул, Бёрмий, Зерон, Вуток, Чирмиш, Чувош, Мурдво ва буларнинг бирор шўъбаси ўлан «Мишчор» қабилаларидир². Бу исмлар руслар тарафиндин берилмиш янги исмлардир. Аммо улар ўз ороларинда бошқа исмлар ила

¹ Ёдринсуф 1891 санада Петрубургда матбуъи «Сибириё инородислари» ҳақидаги асаринда.

² Бу қавмлардин ўз ороларинда яна хусусий яқинликлар ҳам мушоҳада этилмишдир: шу илаки Орин ила Ор ва чирмишлар, ўсток ила воғуд, бёрмий ила зерон, мурдво ила мишчор қавмлари бири бирини буюкроқ яқин эдуқлари мушоҳада қилинмишдир.

отолинурлар эди. Бизга маълум ўланлари бу иладир: сомуйидлар ўз ороларинда «Осон» ва «Орин» ва ғайр исмлар ила отолмишлар эди. Устоклар ўларин «Исток» ва «Бошқутир», Воғуллар ўзларини «Исток» ва «Монзо» отомишлардир (Биёрмий ва Зеронларнинг бу исмлари эскими, янгими ва туркий қавмлар ила оролашдиларми-йўқми, менга очиқ маълум ўлмади). Вутоклар ўз ороларинда «Ор» (сўнгроқ бир тоифаси «Бсирман»¹), Чирмишлар ўзларини «Мори», мурдволар — «Муқшо», мишчорлар ҳам «Мишпор» ва ё «Мачор» отомишлар эди. Бу қавмлар машриқдин мағрибга, яъни Енисей теграсиядин, Иртиш, Ўб сувлари, Ўрол тоғлари, Қомо, Вётко бўйларина, Этил ва Уқо наҳрлари теграларина ва онинг жануб-ғарбина қадар сочилмишлар эди. Буларнинг шимол тарафинда бошқа исмдаги фин қабиалари ўлдиғи каби, жануб тарафларинда ҳам туркий қавмлар эди. Туркий қавмлар ила оролари шарқдин ғарбга муайян ва хати мустақим узра ўлмай, балки кирарли-чиқарли ва оролаш эди. Шундай бўлса-да, шимол-шарқдин жануб-ғарбга, яъни Енисей шимоллариндин Иртиш ила Ўб сувлари қўшилгон йерлардин Ўрол наҳри ила Ўрол тоғлари бошлари оросиндин Этил ғарбина, Сури, Муқшо; Асно сувлари бошларина қадар бир хати муҳум фарз этилса, бунинг шимолинда туркий ал-асл, аввалда турк қавмлариндин бир фирқа ўлуб, сўнгра оролари очилмиш, хийли бошқалашмиш ўлан ва руслар тарафиндин «Чуд» исми берилган «Фин» қавмлари жанубларинда холис туркий қавмлари кўрилмиш ўлур эди.

Бу икки қавмнинг мусодама ва ё ихтилотлари ўлса, табиғий финлар йеринда ўлур эди². Буларнинг қотишув

¹ 1741 санада Берлинда тугилмиш, Сибириёга саёҳат ва тафтиш учун чокирилмиш ўлан машоҳир табиғийшундин ўлан Поллос Вёткордаги «Вуток», «ор»лар ила Енисей теграсиндаги Сомуйид-Орин уруғлари оросинда машобаҳат кўрмишдир. Сўнғи замонларда Сомуйид — Орин уруғларининг Олтой тормоғи Соён товларинда бу кунда тириклик этмақда ўлан Суйутишлар ила бир уруғ эдуки кашф этилмиш, Суйутишларни Ёдринсуф ва киноз Крупуткин туркий тил ила суйлашувчи туркий қавмлар дейурлар. Олтой менусин турклариндин ойирмалари бори шул қадар: суйутишлар сочларини хитойлар каби тилшмлайдилар ҳам тилларинда бир оз мангул сўзлари қотиш дейурлар. Бу равишдин бизнинг сомуйид ва орларимиз ҳам сўнгроқ финлашмиш турклар бўлиб чиқадилар. Ибн Халдуннинг ва бошқаларнинг финларни туркдин оид этувлари аслсиз ўлмадигини кўрсатадур.

² Чунки йўқоруда фин бобинда кўрилдиги каби, финлар ҳеч қай қавмга ҳужум этмадилар, балки ўзлари ҳар тарафдин қисилдилар.

ва оролашувлари ҳам кўбрак улуг сув бўйларинда ўлмишдир. Фин қавмларина жануб тарафларинда ўлан ҳар турли туркий қавмлар «Искит», «Сормот», «Масоғий», «Олон», «Овор» ва жануб хунлари, Олтой турклариндин оз-оз фирқалар келуб қўшиливи ҳам эҳтимолдир. Шундай бўлса-да, буларнинг фин қавмиятларина тоъсир берур (ярим турклашдириш) қадар қотишувлари баддир. Чунки бу сонолмиш туркий қавмлар маданиятдин буюкроқ бадавиятга ва жантоварликка ортиқ майл этуб, они ҳуррият ва роҳат ва мардлик сонодиқлари каби, маданиятни ҳам ҳибс ва машаққат ва қоровулчилик ва жибунлик ҳисоб қилур эдиларгина эмас (ўзлари томонидан айтув), балки бошқаларда кўрилмиш маданиятни ҳам йер йўзиндин су-пируб, ўл ва саҳро ҳолина дўндирмак ҳавасинда эдилар. Бу сабабдин шимол тарафлари ўзининг совуқлари ва қорлари ила уларни ўркитуб, қиш учун жили ўринлар, ўзлари ва ҳайвонлари учун ризқлар ҳозирлов каби улуг машаққатлар уларни шимол тарафиндин буюкроқ қочирур эди. Ҳамда ғазо ва жанг ва амволи ғанимат олур учун ҳам шимол тарафларинда Хитой, Форс, Рўм, Рўмо каби бой ва зийнатли мамлакатлар йўқ эди. Бу сабабдин улар ғанимат ва ҳайвонларни машаққатсиз тўйдирур учун жануб тарафларина, бой ва маъмур мамлакатлар тегларина бири устина бири таҳолик ила илашур эдилар.

Аммо туркий қавмлар борчаси ҳам бу табиъатда эмас эди, балки келажакда кўрилажаги каби эгун эғишға, қарйалар бино қилурға, савдо ва тижорат этуб, шаҳарлар бино этишға, ҳатто, улум ва маъориф ила шуғулланурға ҳам ҳавас этмишлари ва бу йўлда хийли одимлар отмишлари ҳам бор эди. Булар эса ғарбий хунлардин бир қисми ўлан «Ўн уғир» турклари эди. Булардин ҳам маъишат босқичининг ҳар биринда фирқалар, қабилалар бор эди, ғарбий хунларнинг, ғарб-шимол тарафларина ҳам йўналдиқларини, Ўрол тоғларина қадар йетишдиқларини эски торихлар забт этдиқлари каби, буларнинг «Уйғур» исми ила ҳам шу тарафга муҳожират этдиқларини ёзмишлардир.

Маъишат босқичининг ҳар ўчовининг ҳам афроди ўлан мазкур уйғурлардин бир фирқа Иртиш суви бўйина йўналмиш ва унда маданийлари эгун эгуб, қарйалар ва шаҳарлар бино этмишлар. Бадавийлар ва ваҳшийлари шаҳарлар атрофинда қўниб ва кўчиб тириклик этмишдир ҳам воқеан маданий маъишатда бунӣ, яъни шимол тарафларина йўналувни иқтизо этар эди. Чунки уйғурларнинг

эски ўринлари хитойлар, форсийлар каби маданий қавмлар ила турли қабила туркларнинг жанг ва жадал майдонларина дўнмиш эди. Жанг ва жадал, ўғирламоқ, толамоқ, бошқаларнинг молина, жонина қасд қилмоқ нима эдукини ҳам билмаган ва бошқаларнинг тузон қадар нарсасина қасд этмаган, меҳмондўст, соф дарун ва тинч халқлар — финлар ороси зироъат ва эгунчилик учун ҳам савдо ва тижорат учун ҳам аниқ майдон эди¹. Бу сабабдин ҳам зироъат, савдо ва тижоратга майл ва ундан лаззат олмиш уйғурларнинг бу тарафларга йўналувлари табиъий эди. Ошлиқли ва туришли халққа қиш сувиқлариндин соқланмоқ ҳам зўр қўрқинч эмас эди.

Эмди ушбу қадар баён этилмиш аҳволлардин очиқ онгланадирки, йўқоруда айтилмиш Иртиш, Ўб сувлари, Ўрол тоғлари, Уфо, Қомо, Вётко, Этил, Уқо наҳрлари ва тормоқлари бўйинда тириклик этмакда ўлан «Сомуйид», «Усток», «Воғул», «Вуток», «Чирмиш», «Мурдво», «Мишчор» қавмлариндин бирор фирқага, жуда эски замонда келуб қотишуб ва оролашуб, финларга ҳам нисбат этилинуви мумкин кўрилган, «Ўғир — Булғор», «Бошқурд», «Мишор — Мажор» қавмлари туғилишига сабабчи ўлан турклар албатта ушбу хувлардин бир фирқа ўлан «Уйғур», «Унуғир»лар эди. Буни, яъни бу турк «Уйғур» эдукини (тубонда яна бир оз кўрилажаги каби) онтрupuлуғия ва лингвустика ва этнуғрофия жиҳатлари ҳам тоъйид этадир, эски уйғур ила эски булғор тиллари тамом бир тил ва бир шева каби яқиндирлар.

Туркий тиллар оросинда бу нисбатда бири бирина яқин тиллар йўқ кабидир. Бу икки қавмнинг қиёфат ва маъишат, маданият, зироъат, савдо ва тижорат ва маъориф жиҳатларинда ҳам жуда яқинлик мушоҳада этилмишдир. «Уғир» исмининг «Уйғур»дин ва ё «Ўн уйғур» қисқартилмиши ўлан «Ўн ғир»дин, «Бошқирд»нинг ҳам «Бош уйғур»дин муҳраф бўлуви эскидин берли қуё зан этиладир². Баъзилар, гарчи бу исмда мушобаҳат «Уғир»ларнинг «Уйғур» ўлувларини истидлол учун йетмадигини ихтиёр

¹ Умум Сибирининг йерли халқларинда, Ўрол тоғлари теграларинда устоклардин бошлаб, Ухутский денгизи бўйиндаги қурёқларга қадар борчаларинда сайёҳлар ушбу равишли пок ва соф хулқ топадилар. Турк ва тотор уруғларининг жуда сиёрак баъзиларинда от ўғирлов каби ишлар кўринса-да, ўзинча бир сўғиш каби ҳақ қазонмоқдин иборат этуб қиладилар. Аммо бошқа равишча ўғирламоқ, хиёнат қатъо жазмо хусусан филларда ўлмадигини яқин тафтиш этувчи сайёҳлар борчаси ёзғонлар.

² Машхур мусташирқ Вомбери жаноблари ҳам ушбу фикрдадир.

этмишлар эса-да, аммо бунинг ҳам бошқа далилларга илова ўлуви инкор этилажак иш эмасдир. Бунинг устина рус сайёҳи Путонин Манғулия саҳросинда «Йўғро» исминда «Уйғур»лар бақияси борлиқини кашф этмиш. Ўрол тоғларинда ҳам «Уғир» гуруҳиндин «Йўғро»¹ исминда халқлар бордир. Булар борчаси уғир-булғорларга ото ўлмиш Туркнинг хунлардин бир қисми ўлан «Уйғур» ўлувина муҳбайяддирлар.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРД, МИШОР, МАЖОРЛАРНИНГ ҲАР БИРИНИНГ ОНО ТАРАФЛАРИ

Бу қавмларнинг фин бобинда баёни кечдиги аҳволлардин оно тарафлари кимлар эдукина бир оз ишора билинмиш эди. Тафсили эса бу иладир: — Исток ва булардин бир фирқа ўлан, «Воғул»лар ила «Уйғур»лар оролашувиндин Уғир — унғир, хунгир — венгирлар туғилмишдир. Ўшандоқ Исток ва онинг бир шўбаси ўлан ёқутийлар ила уйғурлар оросиндин «Уғир», «Бошғир — бош уйғур — «бошқурд» қавми туғилмишдир². «Орин» ва

¹ Таҳфиф ила «Йўро» деб ҳам зикр этиладир. Манғулия саҳросиндаги «Йўғро»лар соф «уйғур»лар бақияси ўлиб, Ўролдаги «Йўғро»лар эса мазкур уйғурлар ила финлар ихтилотиндин, финлик тарафлари ғолиб қолмиш қавмлардир. Бир вақтлар Ўрол бошқирдлари ҳам бу исм ила тасмия этилинув, йерлари ҳам «Йўғро йери» отолмишдир.

² «Бошқурд» исми ҳар турли қавмлар тарихларинда, узунқулоқдин эшитилмишина биноан жуда турлича ёзилув, важҳи тасмиясини билгиси келганлар ҳам ҳар турли сарф эҳтимодли сўзлар ёзмишдирлар. Уринбург тарихини ёзмиш машҳур академик Ричкуф ҳам ушбу сарф эҳтимолли сўзлардин йўқори чиқа олмадиш. Биз улар ила тортишувга ҳожат кўрмаймиз. Аммо бизнинг гумонимизча саҳеҳи ушбу «Бош уйғур»дин ва ё «Бошқутир»дин муҳраф ўлувлардир.

«Ор»¹лар ила «Уйғур»лар оросиндин «Булғор» қавми² туғилмишдир. «Мишчор» қавмлари ила уйғурла оросиндин «Мишор — Мажор» қавмлари (Мишор қавми бир оз сўнгроқ баён этиладир) ҳосил ўлмишдир³.

УҒИР-БУЛҒОР, БОШҚУРД, МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИ ОРОСИДА МАЪНАВИЙ МУҚОЯСА

Ушбу қавмларнинг ҳоли, финлардин тўрт хотун олмиш бир туркдин туғилган, ото ва онолариндин нима мерос қолмиш эса, борчасини ороларинда бўлишмиш уғиллари ҳолина жуда ўхшайдир. Шу илаки, «Уғир»лар (Днепр ва Дунойга кўчмишлари) отолари «турк-уйғур»нинг энг улуг жиҳозлари ўлан жанговарлик табиъати ила кўчмалик ода-тини ва «Уйғур» ва ё «Ўн уғир»дин муҳраф ўлан «Уғир» исмини олуб, онолари «Воғул»лардин ҳам тил ила баъзи урф ва одат олмишдирлар.

Булғорлар эса отолари — уйғур меросиндин маданият, эгунчилик, савдогарлик, қунарчилик, илм ва маъориф ва бунга истеъдод, жанговарликдин ҳам озроқ ҳисса ила тил

¹ «Ор» сўзи «Ориндин қисқартилмишми «Бошғир»нинг «Бош уйғур»дин ёки «Бошқурд»нинг «Бошқутир»дин қисқортилдиғи каби, ё эса, «Орин» руслар тарафиндин «Ор»дин узойтилмишми «Тоторин»нинг «То-тор»дин узойтилмишми каби, бу қадарисини била алмадим. Аммо ҳарнечук ўлса ўлсун, иккиси бир аслдин, бир шўъбадин, ўринлари йироқ ойриқдиқи сабабли исмлари бир оз бошқа ўлмиш қавмлардир.

² «Булғор» ваҳҳи тасмияси ҳақида ўшандоқ сўз жуда қўбдир: «Бул-лор» муҳрафи ўлмоқ, «Булғор» исмли кун ишладиклариндин «Булғор» отолмоқ, «Булғомоқ» масдариндин туркийча феъ музореъ ўлмоқ, «Булғонғон» муҳрафи ўлмоқ, «Вулғо одами» маънисиди ўлан ислован сўзи «Вулғор»дин муҳраф ўлмоқ каби турли эҳтимоллар кўрсатилмишдир. Мен ўз тарафимдин яна бир эҳтимол ортдираман: бу қавм аввал ҳам бошқа қариндошлари: бошқурд (бошқутирдин муҳраф тақдиринда), ми-шор, мажорлар каби ёлғиз оно тарафлари фин исми ила «Ор» отолинув, Вулғо теграсиндагилари (сўнгғиндан Вулғо тубониндағи Дун, Дуной булғорлариндин имтиёз учун Қомо булғорлари отолиқлари каби) Қомо, Ветко «ор»лариндин имтиёз учун (табиъий турклар ва финлар «Вулғо» отомишлари) Вулғога нисбат ила «Булғо ори» отолидин сўнг «Булғор»га қолмадими? Қавмлар исмина қўб вақт ёнина ўтирмишлари сув исми қотишдиғи, ҳам Ветко орлари тўғридин тўғри ўзларини «Булғор» ба-кияси сономоқлари, булғорларнинг орлар тарафинда (Қозон суви йўқори-синда) бир шаҳарларини «Ор»нинг туркча масфари ўлан «Орча» исми ила отомоқлари бу сўнгги эҳтимолни муъайяд ўлмайдими? Бу ҳақда фикр ва мулоҳаза ва муҳокамани ўқувчиларга қолдираман.

³ Бу ҳам хотирдин чиқарилмасинки, бу турк ила фин қавмларининг қотишуви ва оролашувлари бу қавмларнинг ҳосил ўлувлари боши маълум ўлмаган эски замонларда ўлмишдир.

олуб, оналари ҳиссасиндин тўғрилиқ, одиллик, соф дурунлик, шафқат, бир оз қиёфат ва урф ва одат (эҳтимолға кўра) исм ҳам олмишдирлар¹.

Бошқирдлар отолари меросиндин жанговарлик, баҳодирлик, соф дурунлик, кучма маъишат, қиёфат ҳам тил (ва бир эҳтимолға кўра исм ҳам) олмишдирлар². Мишор ва мажорлар отолари ҳиссалариндин баҳодирлик, соф дурунлик, ишчанлик, маданият, эгун эгув, савдо ва тижорат қилув ҳам тил олуб оналари ҳиссасиндин ҳам бир оз урф ва одат ва бир оз қиёфат ҳам исм олмишдирлар.

УҒИР-БУЛҒОР ВА ФИРҚАЛАРИНА УМУМАН БИР НАЗАР ВА УЙҒУРЛАР ИЛА МУҚОЯСА

Уйғурлар туркийлик табиъати, урф ва одатларини³ комил соқламоқ ила баробар маданиятдин ҳам катта йўл олмишлар эди. Қарйалар бино этуб, эгун экдилар, шаҳарлар бино этуб, савдо ва тижорат этдилар. Яқинлари ўлан маданий қавмлар, форсий ва хитойлар оросинда воситаи тижорат ва маъориф ўлдилар. Аввалда энг эски турк ёзуви ўлан рўний (ашкол воситаси ила) ёзувлар ила ёздилар. Сўнгра йенгиллик учун сирёний ҳарф ила ёзуб ороларина улуми маъориф сочдилар ва турклар оросинда энг маданий ўлдилар. Иртиш ва Ўрол бўйларина кўчмиш уйғурларда ҳам бу сифатлар ўлдиғи шаҳодати торихия ва осордин истидлол ила мусбатдир. Бу сифатларни уйғурлар авлодлари ўлан Уғир-Булғор-Бошқурд, Мишор-Мажорларға ҳам тобшурдилар. Умум туркларға ўртоқ ўлғон та-

¹ Булғорнинг «булғо ори»дин муҳраф бўлув эҳтималини йўқоруда сўйламиш эдук.

² Бу эҳтимол «бошқирд»нинг «бошқутир»дин муҳраф ўлуви тақдириндадир. Аммо «бош уйғур»дин муҳраф ўлдиғинда бошқирдлар отолари меросиндин қўбрак ҳисса олмишлар уладир, яъни уйғурларға бишикроқ яқиндилар.

³ Туркийлик табиъати ва урф-одатлари: баҳодирлик, жанговарлик (сўғишқа усталиқ) бунинг ила баробар соф дурунлик, мазлумга шафқат, душманга шиддат, ҳайвонларга марҳамат, қўноқга ҳурмат, савдо ва тижоратға ортиқ риоя ва ёрдам этуб, от ҳайвонни жуда севар, онинг ила бор ишни кўрув: қўбрак умрини от устинда ўздирув, бутун дунёни ўзига майдон билув, қойда маъишат учун ўнғайлик ўлса, онда кўчув, бутун йер йўзини умум инсон, балки умум маҳлуқот фойдаланур учун ёротишмиш ўлдиғини ва ҳеч кимнинг они ўзига мулки хос этуриға ҳақи ўлмадиғини эътиқод этув, Сарбастлик ва ҳурриятни севув, шундай бўлса-да, ото-бобонинг фойдали ва зарарсиз ўлан урф ва одатларина риоя ва ҳурмат этув кабилардир.

биъат буларда ҳам очик зуҳур этди. Қотишувдин ҳосил ўлғон финлик сифат ва табиъатлари¹ баъзиларинда жуда оз қолди, баъзиларинда бутунлай йўқолди — турклашдилар, баҳодирландилар. Бутун йер йўзини ўзларина майдон билдилар. Хилқатнинг бердиги бўлақлар, неъматлар ила фойдаланурға керак қоида ўлса ўлсун ўзларини ҳақли кўрдилар. Ўрчидилар, кўпайдилар. Бир кесоки эгун эгуб, савдо ва тижорат ила шуғуллануб мадания йўли ила кетдилар. Қарйалар ва унғайли ўринларға шаҳарлар бино қилдилар. Ва бир кесоки эски турк низоминча ҳайвон осрамоқ ва уларни ўрчитмоқ, кўбойтмоқ ила шуғуллануб, бадавият йўли ила кетдилар.

Табиъий аввалдағи ўринлари буларға тортиқ эта бошлади, баъзиларина унғайли тарафларға кўчмак лозим ўлди.

УҒИР-БУЛҒОР-БОШҚУРД-МИШОР-МАЖОР ҚАВМЛАРИНИНГ ҲАР БИРИСИ ИККИГА БЎЛИНУВЛАРИ

Ушбу қавмлардин ҳар бириси иккига бўлиндилар. Томирларинда турк қони — иссиқ қон кўбрак қойноғонлари бу тарафлар илагина қаноат қилмай, отолари расминча ва улар² йерина майл этдилар, яъни «Уғир»лардин, «Булғор»лардин, «бошқурд»лардин, «мишор», «мажор»лардин бирор гуруҳи жануб тарафина йўналдилар. Аммо солқунроқ — фин қони ғолиброқлари эски ватанларинда қолдилар. «Уғир»лар «Бош уғир — Бошқурд»лардин бир гуруҳ аввола Ўрол тоғлари бўйинча жануб тарафина Ўрол — Жойиқ наҳрлари теграсина сочилдилар. Буржон исмли бир улуг фирқа бошқирдин ҳам жанубгароқ — Хоразм теграсина, сўнггиндан Ҳазария отолмиш йерларға қадар йетдилар¹. Ушбу теграларда уларға Туркистон саҳролариндин

¹ Финлик табиъатли ва одатллари: ортиқ йўвошлиқ, ортиқ қаноатлилик, маъишат учун унғайли ва унғайсизлигига қоромай, ўринларина боғданиб қолув, кўб вақт душманина мағлуб ўлув кабилар.

² Амударё ила Дуной оролари Ҳазар ва Қора денгиз шимоллари туркларға хос каби вилоятлар эди. Чунки тарих ёзула бошлагондин берли бу ўринларда туркий қавмлар эди.

³ Ёқут Ҳамавийнинг Ҳазар навоҳисидин сонодиги, ал-Амрийнинг ҳам Хоразм ёқининда кўрсатдиқлари буржонлар ушбулардир. Буларнинг бир улуг фирқаси уғирлар мажорлар ила жануб-ғарб тарафина Рўм ҳудудина кўчмишлар. Абул Фидо ила Абу Убайд ал-Баҳрий ушбу кўчмишларни сўйлайдилар. Аммо Буржон бошқурдларининг эски ўринлари теграсинда қолдиқлари бу кунда ўринбурғ губерносинда саломатдирлар.

Дунойға йўналмиш «Хун» турклари ҳам келуб қўшилдилар. Бу йерлар Хун-Уйғур-Уғирдин муҳраф «Улуғ Хунгария»¹ отолмиш эди. Сўнгра «ўғир», «бошқурд»лар хунлар ила баробар ғарб тарафина йўналдилар. Бундан сўнғги ҳоллари хунлар, оворлар ила баробар кечликидин, улар заифина қадарғи ҳоллари эски торихларда ойрим забт этилмамишдир. Шундай бўлса-да, янги муаррихлар зан этадилар: бу қавмлар ҳозирги ўринлари Поннунияни хунлар ила баробар шул вақтда — ўқ кўрганлар бўлса керак. Ҳарна эса, торих буларнинг Овруподаги ўзларина ойрим ўринларни Днепр суви ёқоларинда Лебидин саҳроларинда кўра бошлайдилар. Қариндошлари булғорлар тахти итоатинда тобадилар.

«Мишор» ва ё «мажор»ларнинг бир фирқаси ҳам аввалги ўринлари ҳозирги Ризон, Нижгупруд, Симбир, Соротуф, Томбуф губернолариндин Хоркуф, Киев губерноларина келуб чиқуб, Днепр бўйидаги Булғор — Уғир — Бошқурд қариндошларина қўшилмишдирлар².

Тўрт фирқа: булғор-уғир-бошқурд-мишор (мажор) қариндошлар яна бирга қўшилдилар ва оролашдилар. Тўртгаси (булғорлардин бир фирқасини истисно ила) яна бир қавм ўлдилар. Табиъат, ахлоқ, урф ва одат жиҳатидин бошқа турклардин ҳеч хусусда ойирмалари қолмос қадари турклашсаларда, тил жиҳатинда Уғир фирқасина йёруб, финликлари ғолиб кўйи қолди. Рус эски торихларинда булар ҳар вақт ёлғиз «уғир» исминда зикр этилинув, Киев остинда булар бир вақт иқомат этмиш тоғ, Нестур вақтина қадар «Уғир тоғи»³. Булғорлар ҳам ғарб тарафларинда «мажор (мишор)лар ва шарқ тарафларинда уғир ва бошқирдлар ўлдиғи ҳолда, улардин ҳам бирор улуғ фирқа Вулғо, Дун ва Жойиқ наҳрлари бўйинча жануб тараффи-на, Ҳазар денгизи, Қафқос тоғлари шимолина Озоқ, Қрим, Қоро денгиз бўйларина сочилдилар. Булар аввал бир вақт тубонги булғорлар, сўнгра ҳазарлар отолдилар. Муаррихлар гумонича булар ҳам албатта хунларга қўшилуб, улар ила баробар Дуной ёқосини кўрмишдирлар.

¹ Рус торихлари «Великоѣ Венгриѣ» дея забт этмишлардир.

² Ибн Доста «печениглар ила булғор йерлари орасинда мажор йерлари бордирки, бу қавм турк жинсина мансубдир» дейур. Ушбу мажор-мачор-мишорлардин хабар берадир.

³ Табиъийдирки, бир неча турли қавм бир жамъият ва ҳукумат тузиса, уларнинг бириси (кўбрак ғолиблари) исми илагина маъруф уладир. Тил ва шевва ҳам уларники ғолиб уладир.

Хунлар, оворлар зуҳурида, булғорлар уларға итоат этуб, уларнинг заифинда истиқлолларины қойтордилар. Эмди бизнинг Днепр буйларинда Қрим, Қора денгиз, Қафқоз, Ҳазар денгизи ва Жойиқ наҳри теграларинда қолдируб кетдугимиз, Оврүпо эски торихларина аввал мартаба кўринган «уғир-булғор»ларимиз ушбулардир. Эмди биз қавмларнинг асл ватанларинда қолғонларини бир оз баён этажакмизда, муносабати ила яна тубонғи «уғир-булғор»лар ҳақинда бир оз сўйлаяжакмиз.

УҒИР-БУЛҒОР-БОШҚУРД-МИШОР (МАЖОР) ҚАВМЛАРИНДИН ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛҒОНЛАРИ

Бу қавмларнинг ҳар бириндин бирор улуш эски ватанларинда қолмишларини йўқорида кўрмиш эдук. Уғирларнинг эски ватанларинда қолмишлари узоқ вақт бу исмни соқладилар ҳамда Урол тоғлари буларга нисбат ила узоқ вақт «Уғир тоғлари» отолди¹.

Сўнгра жануб тарафинда бошқирдларда кўрилмиш ҳол буларда ҳам кўрилди, яъни жануб тарафина кетмиш бошқирдлар узоқ ўз исмларини соқласалар ҳам, охирда, Ёқут Ҳамавий замонасиндин (626 х.— 1228 м. сана) сўнг узоқ турмай ўз исмларини ғойиб этуб, аввалда умумий «Уғир», сўнгра «Мажор» исми ила қолдилар. Ўшандоқ эски ватанларинда қолмиш уғирлар ҳам боро-боро ўз исмларини ғойиб

¹ Уғир-булғорлар Дуной ёқасина боруб йетдикидин сўнг ул тарафдаги ислованлар ҳам куча-куча Илмин кўлина келиб йетдилар, денгиз ортиндин ворёклар ҳам келуб ислованларга қотишиб дунёга рус қавми тугди. Булардин савдогарлар ҳам бўла бошлаб Урол тоғларина ҳам боруб йетишдилар. Ул вақт Урол тоғлари ҳамонда «Уғир тоғи» ҳам халқи «уғирлар» отолинур эди.

этуб, қариндошлари бошқурдларға қотишуб, оролашдиларда, улар исми ила қолдилар.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ БОШҚИРДЛАР

Эски ватанларинда қолмиш бошқирдлар ҳозиргина айтилмиш уғирлар ила бирлашуб¹ ўз ватанларинда, яъни Ўрол тоғлари бўйинда, Ўрол наҳри бошларинда, Соқмор, Сомор, Уфо, Оқ Эдил, Чўлмон ва буларнинг тормоқлари бўйларинда, ҳозирги Перм, Уфо, Уринбург, Самар губерноларинда тириклик этдилар ва этмакдадирлар. «Буржон» исминдагилари яна жанубдароқ эдилар. Бошқурд қавми ичина эски замонларда жануб-шарқ тарафдин хунлардин бошқа «Қипчоқ» исмли соф турк қавми ҳам кўб келуб қўшилдилар. Булар бошқирдларни бийикроқ турклашдирдилар². Ичларинда «қипчоқ» исми турли суратда «Қипчоқ», «қаро қипчоқ», «қизил қипчоқ» ҳамонда тилларинда йўрийдир. Бошқирд қабилалари бири бириндин туркий қавмлар каби кўброқ сув исми ила ойрилишадилар. Ибн Фазлон Булғорға келганча бошқирдлар тамом турклашуб битмишлар эди. Ондин сўнгги араб муаррих, жуғроф ва сайёҳлари бошқирдлар ва буржонларни эски ватанлариндагиларини ҳам Венгриядагиларини ҳам билоиттифоқ турк қавминдин, тилларини ҳам турк тилиндин сономишдирлар.

Бошқурд-уғирлар (мажорлар ҳам баробар ўлдиғи ҳолда) булғорлар ила баробар туғилдилар. Жуда эски замондин бери бирга тириклик этдилар. Уйғурларнинг маданийлари ила бадавийлари суратина кируб, булғорлар тахти ҳимояти ва итоатинда³ эркин саҳрорларда гузал булунлиқ улуғ сув

¹ Замонамиз аҳли илминдин ёдгор ва бошқа рисоалар соҳиби бошқирд тоифасиндин марҳум Муҳаммад Салим мирзо Умидбоеф, бошқирд ила уғир иккиси бир, Венгриядаги уғирлар ҳам айнан бизнинг бошқирдларимиз, венгрларнинг бош шаҳри ҳам бошқирд тили ила отолмиш: «Будо-Пишт» — «бузо пишти» деган сўз дейур эди. Неча исмда бошқирд тоифалари соноб, буржонларни ҳам шулар жумласидин оид қилур эди. Ушандоқ 1849 санада венгрларни Офстирёға (подшоҳлари Фронс Йусиф Утнуй бўйинча) итоат қилдирурлар учун бормиш аскарлар оросинда мусулмон солдатлари ҳам булганлигини ва бу солдатларнинг венгрларни айнан бизнинг бошқирдлар экан, дея айтганликларини ҳам ҳикоя этар эди.

² Сўнгроқ ичларина Вулго тарафлариндин «таптир» исми ила булғорлар бақияси улан тоторлар ва Томбуф ва бошқа тегралардин нифси мажордин иборат улан мишорлар ҳам келуб оролашдилар.

³ Абу Исҳоқ ал-Истахрий булғор ортинда Озия чекиндаги бошқирдлар булғор итоатинда демишдир. Абу Ҳомид Андолусий ҳам «башқирд фитоат булғор» дейур.

бўйларинда ёрим маданий, ёрим бадавий суратинда тинч, беташвиш тириклик этдилар. Булғорлар ила баробар ва улар воситаси ила ислом дини ила мушарраф ўлдилар. Улар ила баробар аввал муғул-тоторлар қўл остина тушдилар (тоторлар келгач ичларина тоторлар ҳам бир оз қотишди, туркийликлари яна қувватланди), оқибат улар (булғорлар) ила баробар руслар қўл остина тушдилар. Бошқирдларнинг тоторлар келгандин сўнгги аҳволини, булғорларнинг шул вақтдаги аҳволи ила баробар, китобимизнинг сўнгги жузвларинда баён этажамиз. Шундай бўлса-да, сўнгги аҳволлари ҳақида ушбу бир-икки сўз айтмоқни ортиқ кўрмаймиз: шу илаки, бошқирдлар булғор қариндошларина нисбатан баҳодирроқ, жанговарроқ эдилар. Ҳамияти миллияларида қувватли эди. Бу табиъатларини охир вақтларга қадар олиштирмай, руслардин озод ўлмага ҳам бир неча мартаба ҳамла қилмишлар эди. Лекин муваффақ ўла олмадилар. Ҳам русларнинг бошқа қавмлар ила, ишведлар, хусусан, «Ватан муҳорабаси» отомишлари фронсуз — Нополеён сўғишларинда ҳам руслар фойдасина жуда улуғ баҳодирлик кўрсатмишдирлар. Аммо рус ҳимоясина киргандин сўнг йерларина рус, лотиш, хошуллар кўб келуви сабабиндин маъишат жиҳатларина хийли торлиқ келуб, бу тарафлари бир қадар кўнгилсизланди. Замоналар олишинувина ва айлана теградаги аҳволлар бошқарувина илтифот этмай ҳамонда аввалги равишли маъишат — ҳайвон осрамоқ ва булар ҳосилоти илагина кун ўздирув ойрула олмай, эгунчилик ва ҳунар, саноат ва маъорифга ҳам тезгина кўника олмадиқлариндин маъишатлари унғайсизланди. Жонлари ва қувватлари ҳам бир оз тушкунланди. Руслар келтурдиги уммул хабоис улан муҳлик ва муҳраб ичимлик сабабиндин ичларинда соқсизлик ортиқ шойиъ ўлди. Буларнинг натижаси ўлароқ, афрод миллатлари ишлари ҳам бир оз камайди. Бу ҳолларни кўруб, ошиғуб ҳукм этувчилар бу қавмни ўларга, тугарга, яъни бошқирд қавми дунёда битажак дея ҳукм этуб ҳам қўйдилар. Лекин бу ҳукмнинг нақадар ошиғич ва нақадар ҳам қонуни олам ила ошноликсиз эдуки оз ҳисоблагач ҳам маълумдир.¹

¹ Чунки аввола кўзимиз ила кўриб турамизки, бу кун Дуной бошқирдлари — венгрлар нақадар ҳалокликлар ва нақадар қувватли душманлар орасида қолатуруб ҳам, тамдин этуб, бу кун Оврупоининг энг маданиятли халқлари орасида кирдилар. Иккинчи, Ўрол бошқирдлариндин (Дуной бошқирдлариндин имтиёз учун Ўрол бошқирдлари деймиз), ўз ораларинда ва четла эски замондин ушбу кунларимизга қадар нақадар уламо, фузало,

мадрасалар, улуг олимлар, шоирлар, мусаннифлар ола келмишдир. Замоннинг ва айлана теградаги аҳволларнинг олишинуви ва бир оз кўз солуб фикр этсалар, буларга бир илмдин иккинчисина, кераклидин жуда кераклига, қисқаси, дин ва миллатнинг бақо ва ҳаёти сабаб улурдай илмлар ортдирув четан ва огир иш эмасдир. Бу йўлда катта одим ҳам отмишдирлар. Бунинг устидан (Қрим ва Қарқоздин бошқа) Оврупо ва Осиё русияси муфтилариндин бир нечаси, хусусан охириги иккиси бошқирд контунлардин таъйин улинмишдир. Ислом маҳкамаси ҳам бошқирдларнинг урта йеринда, Уфодадир. Учунчи, бошқирдлар орасинда эскидин берли контунлар, ҳокимлар, генераллар каби мансаб ва даражалилари ҳам була келмишдир. Ҳатто, «бошқирдий» нисбатиндин онглашилуви биноан Мисрда гуломони атроқ замонинда бошқирддин ҳам ҳокимлар ўлмишдир. Ҳозирги замонамизда ичларинда земский начальниклар, уездний, губернский, гурудовский упрволарда членлар, председателлар, ҳатто, предводител дуворонстволар ҳам бордир. Бунинг устидан миллат ва уммат учун ҳайрахоҳликлари маълум ўлдиғиндин бошқирд қавмининг таважжуҳини қозониб, гусударственный думоға вакил этилинув неча ўқимиш одамлар ва мирзолар сойландилар. Тўртинчи, бошқирдлар орасинда ўқув ва ўқитувға ҳавас кунба-кун қувватланув бордиги каби ўқиғонлари орасинда ҳамияти миллиялари ҳам шул қадар уйғонмишдир. Дин ва миллат огиринда жонни фидо этар даражасина қадар олимлар, муъаллимлар, мусулмонча ва русча ўқимиш йигитлар ҳам ҳозир оз эмасдир. Ҳатто университет битурмишлари ҳам йўқ эмасдир. Бошқирдлардин ветронорлар, дўқтурлар, одвокатлар ҳам бордир. Бешинчи, ичларинда нифси бошқирдлар келув йерлашмиш Қозон кишилари ва мишорлар ҳам кубдир. Буларнинг ушбу сўнг вақт улум ва маъриф йўлинда улуг ионалар ҳам бўлидиқлари кўриладир. Олтинчи, ташаккур айтсунларки, ҳукуматимиз буларнинг азиз оналари каби ўзларини тўйдирғон ва тарбиялагон йер ва тупроқларининг қадрини билмай, ҳеч йўқ фойдаларга алданиб, талаф этув битирув эҳтимолларина сад чекмоқ учун лозим тадбирлар қилмишдир. Ортиқ йерларини сотувдин манъ қилинмас экан, бунга таажжуб этмоқ тегишли эмасдир. Чунки Русияда ҳеч бир қавмни йерларини сотувдин ҳукумат манъ қилмай, ҳатто, энг олиш синф санолғон зодагонга (дворян) ҳам ўз йерларини сотувдин, ҳатто, сотув битирувдин ҳам ҳукумат манъ қилмайди, таажжуб этилинажаги шулдирки, лотишлар, чухналар, хохуллар ва бошқалар йерга олиш ўлуб, ҳеч ким кучламадиги ҳолда Русиянинг ораги қарйанидин бериги қарбина қадар келдиқларинда, бошқирдлардин баъзиларининг тамом ҳисни ихтиёрлари ила овул қиллариндаги йерлари ҳам сотарга йўрдиқлари эшитилгандир. Бунинг устидан ҳукуматимиз бошқирдларга улум ва маъриф, ҳунар ва санойиш ўргатув ила маъишатларини яхшилатмоқ тадбирларини қилмоқдадир. Еттинчи, бошқирдларнинг истеъдод фитриялари ҳеч қойу қавмдин кам эмас. Ахбор ва тарихға рағбатли, муеққий ат-табъ қавмлардир. Эмди ҳоллари бу ила ўлғон қавмга мавт эмас, балки тез кундин жуда гўзал ҳоёт ила тириклик этарлар дея ҳукм этмак тегишлидир. Дуруст деб сонодигимиз ҳасойи ила мағрур ўлмай, ичлариндаги турли синфлари бири бирини қўл бердиқлари ҳолда илм ва маъриф ва тадбир йўлинда олға отлансалар, хароб этувчи ва ҳалок қилувчи ичимликдин ҳам соқланувға ва соқлорға тирушсалар, одамлари жуда катта ўлуб, мақсудларина жуда тез борув йетажаклар ва ҳеч не монет ўлмаёжакдир.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ МИШОРЛАР

Эски ватанларинда қолмиш мишорлар Уқо бўйлари ва бунинг тормоқлари Сури, Муқшо, Ансо, Зуя сувлари бўйларинда, бу кунги Нижғуруд, Ризон, Симбир, Соротуф, Томбуф, Қозон ғуберноларинда тириклик этмишдирлар. Татуш ва Зуя теграларинда мишорлардин тобеълар бўлувини Ҳисомиддин ал-Булғорий ёзмишдир. Шул-ўқ Татуш ва Зуя ва Севел уёзларинда эски замонларда мишорлар бўлганлигини рус тарихлари ҳам баён этадилар. Мишорлар шимол тарафларинда исмларини сўнгроқ «мишар»га дўндируб, ушбу исм ила қолсалар-да, жанубга майл эта борғон сойин исмлари ҳам бир оз олишина бордигини кўрамиз¹: Пенза теграсинда «мажор» суратина, рус тарихларинда «можор», турк тарихларинда «мажор», «мачор», араб жуғрофия ва тарихларинда (арабда «ч» ҳарфи ўлмадигиндин) «мажъар» ва «можор» суратларина дўндирилдигини кўрамиз².

Нажиб Осим (ҳозир саломат турк муаррихи) ила Абу Али ибн Доса (араб жуғрофия уламосиндин) бу икки фирқа, яъни шимолий мишорлар ила жанубий можорларнинг ойрилуб битмаган вақтларини бизга кўрсатадилар. Аммо Мисрда Ғуламон Атрок (қипчоқлар) ҳукумати вақтинда ҳукумат хизматинда ўлан «мажорий»лар (борун Тезенғовузиннинг Олтун ўрда ҳақидаги асарина боқингиз) албатта махсус ушбу мусулмон мажорлар, яъни мишорлардин эди³.

¹ Тарихий исмлар, тилдан тилга, китобдан китобга кўчурилка-кўчурила тонулмас қадари ўзгарадир. Бунга мисоллар жуда кўб, хусусан, рус халқи мусулмон ва турк исмларини бутунлай бузуб битурдиклариндин Шпелевский шикоят этуб, ориунталистлардин тасҳиҳни ўтичадир.

² Велёменуф — Зернуф «Рус қўл остина кирдиклариндин сўнг мишорлар сорственний дафтарға «можор» равишинда ёзилмишдир», дейур. Ор-тёмуф Пенза ғуберносиди мишорлар «можор» отолинур, дейур. Тотешуф: «Йўрий Долғорукий (1157 сана милодияда вафот) Суздол вилоятини (Влодемир ва Ризон ғуберноларина) бўлғорлар, мурдволар ила венгр — можорларни келтируб йерлаштирдилар», дейур.

Бунда ҳам венгрдин мурод ҳозирги Мажористондаги венгр — мажорлар эмас, албатта, балки булғор ва бартос мурдволар ила яқин ўлан мажор-мажор — мишорлардир.

Москуфнинг эски руслари мишорларни «венгрис» оторлар эди, ҳатто, бу ила отомоқ бу кунларда ҳам эшитиладир.

³ Нажиб Осим афанди хунлар иёртиб кетдиклари мачорларни ёзадир. Абу Али ибн Деса: «билод Мажъария билол Бажнокия ила билод Булғориядин Ашқид («асбил» русчаси «Ошел») орасинда», дейур, яъни бизларға мажъарларнинг билодларини Днепер ила Вулго оросинда кўрсатадир. Дуруст, 9-аср милодияға қадар мишорлар ва мажорлар ва можорларнинг ҳам ўрни ушбу теграларда эди.

Ушбу эски ватанларинда қолмиш мишорлар ўринлари анча шимолда, туркий қавмлардин йироқ, ғарб тарафлариндин ислован, шимол ва шарқлариндин мурдво, чуваш каби финликлари ғолиб қавмлар ила турулмиш ва чурнолмиш ўлдиклариндин, қиёфат ва урф ва одатларинда финликлариндин бир оз асар қолса ҳам, аммо табиъат жиҳатиндин тамом туркийлашмишдирлар. Дин ва тил жиҳатиндин йироққа келмиш мажор қариндошлариндин ойрилдилар-да, яқиндағи булғор қариндошлари ила бирлашдилар. Савдо ва тижоратга табиъий ҳавасли, атрофларини чурногон турли қавмлар ила ихтилот ва муомалага мажбур ўлан мишорлар, жануб тарафлариндин келуб, муҳожир қариндошлари ўринларина йерлашмиш ва узоқ муддат қўшнилик этмиш печениғ, ўғуз, ҳазар, қумон, қипчоқ, холис каби бири ортиндин бири келмиш хос туркман ва туркий қавмлар ила ҳам албатта муомала ва ихтилот этмишдирлар. Тилларинда шева жиҳатиндин булғор туркийларина жуда озгина бошқалик ва жануб туркийларина мушобаҳат албатта ушбу жанубий турклар ила ихтилотдин ҳосил ўлмишдир¹. Ўшандоқ шарқ тарафиндин, сув бўйлариндин булғор қариндошлар ила ҳар вақт ихтилот этуб, бу сабабдин туркийликларини ва туркий тилларини кунба-кун қувватлантира бордиқлари каби дини ислом ила ҳам булғор қариндошлари воситаси ила мушарраф ўлуб, улуми динияларини ҳам кўброқ булғор шаҳарларинда таҳсил эта келмишдирлар².

Мишорлар отолари «уйғур» ва қариндошлари булғорлар каби жуда эскидин ушбу замонамизга қадар

¹ Мишор қариндошларимизнинг сўнграқ ислованлардин ҳам анча шева ва луғат олдикларини кўрамиз, ҳатто Томбуф губерноларинда бутунлай ислован тили ила сўйлашдиқларини маълумосиф эшитамиз. Ҳақиқат тассуфи ва ихтирози лозим ҳол улса ҳам, шундай бўлса-да, оламда мисли кўб кўрилмиш ҳолдир, яъни ҳар вақт муомала ва ихтилот лозим ўлгон қавмларнинг тиллари (агар эҳтиёт этмасалар), албатта бири бирини сироят этадир. Хусусан туркий қавмларда бу ҳол кўб кўрилмишдир. Араб ва форсга яқинлари тилина арабий ва форсий сўзлар кўб қўшилдиғи каби хитойга яқинларина хитой тили сироят этмишдир. «Фомло» дегандағи «до» «бекчантой» ва «бектоз» сўзлариндағи «чантой» ва «бов» калималари хитойчадин кирмишдир.

² Мишор қариндошлар ушбу сўнғи замонларда ҳам илм ва маъорифни ҳамонда шул эски маъданлариндин — Қозон теграсиндин кўбрак оладилар.

зироъат, савдо ва тижоратга ортиқ ҳавасли, қавмиятларинда салаботли, динда ихлосли ва ғайратли, тегралариндаги борча ёт қавмлардин устун ишчан, тиришқоқ, туркий қавмлар каби бутун йер йўзини ўзларина майдон билуб, Бессорабиядин Владивостукга, Қафқоз ортлариндин Орхонгилга қадар, булғор қариндошлари ила баробар касб ва савдо ва тижорат ила шуғулланувчи қавмлардир. Истеъдод фитриялари ҳам гўзал ва илм учун ҳам узоқ сафарлар тахаммул этувчи қавмдирлар. Отобобо суннати ва одати жуда муҳабботли ўлдиқлариндин бу кунга қадар маданият, маъориф хусусинда бир нуктадароқ турувчилари кўб улмиш эсада, сўнги вақт, айлана теградаги ва замон олишинувина ҳам назари илтифот ила боқуб дин ва қавмиятнинг саломат ва бақосина лозим асбобларга ташаббус этувчи олимлар, савдогарлар, мусулмонча ва русча ўқимишли, ҳамияти динина ва қавмиятлари тоғи ҳам қувватланмиш ёшлар ичларинда жуда кўбойиб борадир.

Сиёсат жиҳатиндин эскида буларда табиъий булғор қариндошлари тахти ҳимоясинда ўлмишдирлар. Булғорларнинг ҳудуди Нижнийдин йўқори Вулғо бўйинча ҳам эллик олти чоқирум чамасинда ўлмишдир¹, ҳам Нижний Новғуруд ўрнинда аввалда Булғор шаҳарлариндин бири ўлмишдир². Лекин аҳволи олам бир кўйда турадими? Яқинларингда йўвош ва тинч табиъатли ислованлар устина денгиз ортиндин ворёклар келуб, йерлашдиларда, оролариндин рус қавми, рус ҳукумати туғилди. Булар бутун атрофга ғазо ва ҳужум эта бошладилар. Мишорлар ҳам буларга жуда яқин, балки ичларинда қолдилар. Руслар манғуллар келганга қадар ўнг Булғор йерларина ҳужум этиб турдилар. Манғуллар келгоч, мишорлар ҳам руслар ва булғорлар ила баробар манғуллар тасарруфина тушдилар. Сўнгра қавм ҳокимлари ўлан тоторлар исми ила руслар тарафиндин «тоторлар» отолдилар. Эмди китобимизнинг бу жуъзинда мишорлар ҳақинда ушбу қадар маълумот ила қаноат этуб, қолгон аҳволлари

¹ Болохон уёздинда «Вулжский гурудис» исмли шаҳар (Нижнийдин 56 чоқирум) пугроничний гуруд ўлмиш, Болохона шаҳрини булғорлар бино қилмишлардир.

² Нижний Новғуруд ўрнинда рус муаррихлари шаҳодатина биноан Иброҳим қалъаси ўлмиш, тез кундин тафсилни ва санадларини кўражакмиз.

мангуллар, булғорлар ила баробар зикр этилур, иншо-оллоҳ¹.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ БУЛҒОРЛАР

Эски ватанларинда қолмиш булғорлар Ўрол тоғлари ғарбиндин Қомо наҳри (Перм губерноси) бошлариндин, Қомо, Вётко, Этил ва буларнинг тормақлари теграларинда жуда эски замондин берли тириклик этмишдирлар шу ила-ки: эски булғор шаҳарлари «Белор», «Олабуга»², «Булғор» шаҳарлари теграсинда Одам ўғилларининг энг аввал ясай била бошлағонлари тошдин шумортламай (ишлифовот этмай) ёсолмиш болто, пичоқ, ханжар, қилич, ўқ ва сўнғу бошлари каби жуда кўб осори қадима тобилмишдир. Ўшандоқ ушбу қуролларнинг тошдин шумортлуб ёсоғонлари, сўнгра ушбу қуролларни брунзодин, охирда

¹ Энди ушбу қадар маълумотдин мишорлар ҳақида меним не фикрда ўлдиғим ва не учун халқ оросина сочилмиш турли фикрларга мухолифат этдиғим онглангандир?! Йўқса, халқ оросинда мишорлар асли ва насаби ҳақида турли сўзлар жуда кўб ўлдиғи каби, турли китобларда турли арз ила ёзилмиш, баъзан аслсиз ва санадсиз ва ўхшоқсиз ҳикоялар ҳам кўбдир. Қойулари эски мишчор — фин ила сотошдирулмиш, қойулари турк аскари дея поляклар оросина бир муносабат ила кируб қолғон Қрим аскари аҳволи ила сотошдирмиш, баъзилар мишор қавмини жуда ёш кўрсатуб, шахзода Қосим Мишчор шаҳрина борғочгина жиёулмиш халқ ва ё яратилмиш қавм дейуб, бир хонлик ташикли ила бир халқ — қавм ташиклини сотошдирадилар. Айниддин афанди Аҳмаруфнинг мишорларни Ботухон тотори ҳисоб этдиғини ҳам таажжуб ила ўқидик. Баъзилар ислован қавмина нисбат этарга ҳам азобланмишдирлар. Аммо булар меним гумонимча Имом Ғаззолий раҳматуллоҳнинг, филни кўриб хабар берувчилар қиссаси каби отни мушобаҳат ила ёзилмиш ва сўйланмиш сўзлардир. Улар билан мунозарага ҳожат кўрмайман.

Бизнинг бунда мишчурга мухолифат этдикумизга яна бир модда бордир: бу кун Офстрия, Венгрияда ўлан «мажор»ларни Оврўпо уламиси бир вақт жануб тарафиндин келуб ўзмиш «овор» исмли «уйғур»лар ўлувини гумон этмишлар эди. Аммо сўнғроқ буларнинг Ўрол тоғи финлари, исток, вогуллар, бошқурд ва булғорлар ила ҳам қариндошликлари кашф этилди. Аммо ҳамонда мажорларни уғирларнинг Ўролдағи бир фирқаси ва улар ила баробар тўғри жанубдин кетмиш гумон этарлар эди. Мен эса уларни Ўрол тоғиндин аввал Уқо бўйларина, ондин денгиз бўйларина кетмишлар деб тобман. Мажорнинг «мишор» ўлувини кўрсататурғон осор ва аҳвол кўбдир. Ҳамда бунга ҳеч бир монё ҳам кўрмадиғимдин, мажорларнинг мишорлардин бир фирқа ўлувина қарор бердим, ўшандоқ мажорларнинг уйғур ила ўғир ўлувлари бири бирини мансифий эмас эдиғини баён этаман.

² Олабуга эски туркча «ола ҳўкиз» деган сўз. «Буго» (буқа) лафзи ҳамонда оромизда истилади: жуда семирган кишини семирган ҳўкизга ухшатиб «буго каби» дейдилар.

халқ темир ишлай била бошлағач, темирдин ёсолмишлари ҳам куб тобилмишдир. Бу қуроллар ёсолмиш маъданлари бошқа-бошқа ўлса-да, равишлари, суратлари энг сўнги булғорларники ила тамом бир турли ўлдиғиндин албатта ушбу булғорлар қавми асари бўлуви истидлол қилинадир. Бу ҳоллар эса булғор қавмларининг жуда эски қавмлар эдукини кўрсатмақдадирлар¹.

Булғор қавми маданий маъишатга қарйалар бино этуб, эгун эғишга ҳам жуда эрта тутиндилар. Бутун атрофларинда ҳамонда ваҳшат, бадавият экан, булғорлар эгун эгуб Қомо, Вулғо бўйларини ошлиқ хазинасина дўндирдилар. Бу ошлиқларни булғор савдогарлари Вулғо ва Уқо, Вётко тормоқларинда йўруб соторлар, яқинларидағи қавмларда бирор сабабдин очлик ўлса, булғорлар шафқат йўзиндин уларга ошлиқ беруб, тамоқларини тўйдирурлар эди.

Ислованларга ҳам неча карра ошлиқ беруб, оч вақтларинда тамоқларини тўйдиридилар². Булғорларда савдо ва тижорат ҳаваси ҳам жуда эрта уйғонди. Савдо ва тижорат этар учун жойли ва унғайли ўринларга Қомо, Вётко, Вулғо, Уқо³ ва буларнинг тормоқлари ва тамоқларина жу-

¹ Осор қадимат уламиси оросинда «Тош асри» отолинадир. Одам болалари маъдан ишлай билмай, бор қуролларни кескин тошдин ёсоғонлар. Буни ҳам аввало шуморто билмаганлар, сўнгра шумортиб ёсоғонлар. Бу икки турли қурол «Тош асри»нинг аввалғи ва сўнги вақтлари отолинадир. Сўнгра одамлар маъдандин брунзо ёсой билганлар. Бор керак қуролларни ондин ёсоғонлар, сўнгра темир маъдани ишлай билуб, ондин ёсой бошлаганлар. Булар ҳар қойуси ўзина ойрум асрлар соноладир. Ороларинда неча бор йўз йиллар утуб кетдуги тахмин этилинадир.

² Тотешуф ва Коромзин бу воқеъларни улардин кўчируб, барисини бу ила ҳикоя қилмишлар: «Суздол халқи бу (очлиқ) вақтда бой мамалкатли улан яқинлари булғорлардин ёрдам истоб, куб ошлиқ олуб қойтидилар. Булғор хони Великий киноз Йўрийға булак этуб ўттиз кема ошлиқ йўборди. Великий киноз жуда куб раҳмат ўқиб олуб қолди».

³ Тотешуф (рус эски ва мўътабар муаррихлариндин, 1686 санадин 1750 санага қадар саломат, «Русия тарихи. Энг эски замондин бошлаб» ном асари мўътабараси беш китобдин иборатдир. Русиянинг биринчи тарихлариндин соноладир. Царь Михаилга қадар ёзилмишдир): «Уқонинг ва Вулғога қўйғон йеринда кубдин берли булғорлар шаҳри эди. Они руслар хароб этдилар, сўнгра ўрнина Нижний Новғуруд шаҳрини бино қилдилар», дейур. Молгин (машхур муаррих 1806—1865, асли фронтсуз) Нижний Новғуруд ўрнинда «Иброҳим» қалъаси эди, дейур. Шпелевский (рус муаррихи) «ун учунчи асрнинг йигирманчи йилина (617 санаи ҳиж.—1220 санаи милодияда) қадар булғор йери орасинда чек Уқо тамоғиндин эллик олти (56) чоқирум йўқори, Вулғо бўйинда Болохон ўзинда «гурудес» шаҳри эди, дейур. Пруфессур Лихочуф: «осордин билинувина қороғонда, булғорларнинг худуди Перм губернолари ва Урал тоғлариндин эди», дейур.

да кўб шаҳарлар бино қилдилар. Ўзлариндин шимолдаги бадавий ва ёрим маданий қавмлар ила, ўшандоқ жануб тарафиндаги қавмлар: йўнонлар¹ (ғариқ) рўмолулар, форсийлар, сўнгра араблар (маданият оламина туғдиқдин сўнгра улар) ила жуда улуг ва бутун оламга машхур савдо ва тижорат қилдилар.

Булғорларнинг ижтиҳод ва финларнинг тўғрилиқлари орқасинда тилларини билмадиклари қавмлар ила бутун оламни ажойибга қолдирмиш «тилсиз» савдолар ҳам қилдилар. Тилсиз савдо бу ила ўлмиш: фин қавмлариндин «вест» ва ғайрлар ила булғор савдогарлари бу равишча савдо қилурлар эди: булғор савдогарлари бир белгили ўринга келуб молларини бўлак-бўлак этуб қўёрларда, шул ўринда қолдируб, нима бўлса ҳам бир аломат қўйиб, ўзлари иккинчи йерларга кеторлар эди. Финлар ҳам ўз молларини булғор савдогарлари қолдиргон моллар ёнина келтуруб қўёрлар эди. Булғор савдогарлари келуб қороғонда финларнинг моли йетарлик, фойда кўрарлик бўлса, финлар молини олурлар эди. Булғор савдогарлари финлар молини олғоч, савдо бўлгонга ҳисоб ўлур эдида, финлар ҳам булғор савдогарлари молини олурлар эди. Агар финлар қўйгон мол булғор савдогарлари қоромақинда йетарлик кўринмаса, булғор савдогари финлар молини олмай яна қолдируб кетор эрди. Финлар моллари оз бўлдиғини билуб, яна ортдиурлар эди, тоинки булғор савдогари олгонча. Булғорларнинг бу савдосини араб муаррихлари ёзмишдирлар. Новғуруд купеси Ғуроти Ругвичнинг солномасинда ҳам бу хабар ёзилмиш эдукини машхур рус муаррихи Соловьёв ҳам нақл этадир. Мен торихларда бу воқеъани (тилсиз савдо) ўқиғондин сўнг, бу ила адолатли бир замон бўлинувина, финлар ила бўлғорларнинг ҳам бу қадар ҳусни ахлоқли, одил халқлар ўлувина ишонғим келмаган эди. Кўрган бир аҳли ҳисоб этдиғим кишига бу воқеъани сўйлаб, бу ҳақда фикрларини сўрар эдим. Турк, фин қавмини яхши тониғонлар бунда таажжуб этилинажак ва ишонилмаяжак бир иш ўлмадиғини, хусу-

¹ Булғорларга отолари «уйғур» турклариндин кўчмиш улан савдо ва тижорат ҳавасини йўнон (ғариқ) муҳожирлари ҳам кўб зурайтдилар. Чунки Ҳерудут замониндин берли йўнон муҳожирлари Қора денгиздин Ўрол тоғларина келуб йўрурлар эди. Қора денгиз ила тоғлари орасинда нақадар бадавий халқлар олишинсалар ҳам, аммо савдо ва тижоратни туркий қавмлар ҳар қойуси муқаддас билурлар, асло зарар еткурмаслар эди. Йўнон оқчалари булғор харобасинда кўб тобилмишдир.

сан, бошқа қавмлар ила қотишмағон ва улардин бир иш ўрганмаганларинда бундай хулқ ва адолат бу кунда ҳам ҳамон кўриладир, дейурлар эди. Хусусан, машхур туманлик Неъматуллоҳ ҳожи марҳум Қормишоқуф мени бу хусусда кўб мисолларини кўрсатмак ила тамом қаноатлантирди. Ва иловасина Тори шаҳринда эски ва эътиборли савдогар Раҳматуллоҳ қортдин санад ила онинг ўзи кўрдик ва такрор тажриба этдики фин (устоклар) адолати ва ҳусни аҳлоқи ҳақинда хабарлар сўйлади: шу илаки мазкур Раҳматуллоҳ оғонинг ёшроқ замонларина қадар ул ва бошқалар Березуфский устоклар оросина тундраларға улғу онборлар бино этар ўлмишлар. Қиш кунларинда мазкур онборларға ошлиқ келтуруб тўлдирмишлар. Онборнинг ичина неча турли миқдорда соват қўймишлар ва ҳар қойусина зўрлиқина нисбат ила бир турли ваҳший жонивор терисин қадоқламишлар. Бу эса «шул навх жонивор териси келтурғувчи ушбу соват ила бир соват ошлиқ олсун», демак ўлмиш. Онбор ҳеч йўзоқсиз ва соқчисиз ҳолда давом этмиш. Устоклар онборнинг вужудиндин хабардор ўлурлар. Ва онинг тилсиз каломини ва ҳарфсиз ёзувини онгларлар. Олуб келдиғи териси баробарина тегিশли миқдорина ошлиқ олурлар. Зарра қадар ўлсун ортиқ олмаслар. Терисини шунда қўйиб кетар, ҳеч ким олмас ва хиёнат этмас. Неча вақтлардин сўнг ошлиқ соҳиби савдогарлар келуб териларни олуб кетарлар. Ўшандоқ савдогарлар ва ошлиқ келтирувчилар йўлда истонсалар (муқаф) бўлмадиғиндин уйлариндин жуда кўб этуб ризқ ҳозирлаб чиқмишлар. Йўлда истонса, истонса миқдоринда ўринларға қойтувда ҳозир ўлсун учун бирор миқдор озуқни қорға кўмарларда, устина бир аломат қодаб кетарлар. Овчи устоклар шул аломат остинда тотли неъматлар борини билурлар. Лекин ҳеч тегмаслар ва зарра қадарисини камутмаслар. Онинг устина, баногоҳ, аломатлари ё қор кўб ёғувдин ва ё ваҳший ҳайвонлар ошқинудин билинмаслик ҳолина келсалар, устоклар ул аломатларни яна қолқитуб, ислоҳ этуб кетар ўлмишлар. Кўрингиз нақадар адолат! Нақадар ҳусни аҳлоқ!¹

¹ Раҳматуллоҳ қортнинг охир умрларинда бу аҳвол олишмишидир: Русия ичкарусиндин нафий этилмишлар кўб кела бошлагач ризқлар ҳам ва онборлар ҳам саломат турмай бошламишидирлар.

Булғорлар йўнонлардин, форсийлардин сўнг рўмолилар ила вақтдароқ оламнинг энг маданий қавмлари сирасина кирдилар¹. Савдо ва тижорат ва саноъат орқасинда Искондиновия ёрим оролидин, Фирот наҳрларина, Хитой ва Тибетдин Рўмога қадар қавмларга ўзларини тонитуб, ороларинда воситаи тижорат ўлдилар¹. Ва бу сояда атроф давлатни ўзларина жийдилар, халқ кўбайди, шаҳарлар зўрайди. Вилоятларини олтун, кумуш ила тўлдирдилар. Бой мамлакат отолдилар. Олтун ва кумуш кўбликидин киноя, Булғор шаҳри: «Кумуш булғорларининг улуғ шаҳри» ва «Олтун тахт» отолди³.

БУЛҒОРЛАРДА ҲУНАР ВА САНОЪАТ

Ҳунар ва саноъат булғорларда жуда қувватланмиш эди. Қатот, нонка, бўз тўқимоқ, жундин пўстов (сўқно) сўқмоқ,

¹ «Булғор» шаҳри милоди Исодин икки асрдин зиёда олдин бино этулдики ривоят этилинадир.

² Искондиновия меҳлари Бағдодда кийўлдиғи каби, Бағдод (араб) дирҳамлари Искондиновияга жуда кўб келур эди. Болтиқ бўйларинда ва Искондиновияда араб дирҳамларининг хазиналари ушбу сўнги замонга қадар тобиладир. Булғорда йўнон ашғи нафисасидин олтун ила зийнатлаб ёсоғон қиличлар ва пилла, маржонлар, Хитой ёзувлари ила зийнатланмиш маъданий кўзгулар, совутлар, Рўмо, Форс, ҳатто, Афғон ва Ҳиндистон оқчалари тобилмишидир. Маашхур пруфессур Лихачуф Булғорда ва теграсинда тобилмиш ушбу каби осори қадимиядин улуғ музахона тартиб айламишидир. Булғор шаҳарлари ва осори қадимаси ҳақиқда китобимизда махсус бир жузъ улажақдир.

³ Всеулул Учунчининг етти киноз иттифоқи ила Булғорга сафари рус эски ториҳларинда «Кумуш булғорларнинг улуғ шаҳрина» ибораси ила ҳикоя қилинмишидир. Булғор шаҳрининг «Олтун тахт» отолдиғини «Фарҳангнома» соҳиби ва Ардмон (немис уламо ва файласуфлариндин, 1805 санадин 1892 га қадар) ҳикоя қиладилар.

собун, шам қўймак, йўрт ва улуг иморатлар бино қилмоқ¹, этук тикмак (ич этук, тиш этук), тери йиламак, мих тир-камак, олтунчи ва кумушчилик² ва бошқа ҳунарлар, ху-сусан, кўн ишламоқ ҳунарлари жуда ривожда эди. Оно-тули мамлакатларинда «булғор» отолмиш табончалик яхши ва қолун сағри кўни бир вақт ушбу булғорлардин келту-рулдиқи ривоят этилинадир. Булғор йўрти улуг ва бара-катли, халқи бой, ҳайвон кўб эди. Подшоҳларина нолуг мақоминда сағри ва ҳўкиз териси берурлар эди. Бу терилар жуда кўб жийилдигиндин жуда яхши кўн этилинуб, ош-лануб бутун атрофга сотилур эди. «Булғорий» исминда машҳур ўлуб, жуда йироқ йерларга қадар кетар эди. Бу-нинг учун баъзилар бу қавмларнинг «булғор» отоливуна сабаб ул замон «булғор» отолмиш сағри ва ҳўкиз териси ишловлари ўлувини гумон этмишдирлар.

Савдо ва тижорат ва ҳунар ва санъат ҳаваси булғорларнинг руҳ ва табиъатларина қадар сингишди, Оврўпо халқи таъбиринча, инстинкт бўлиб эврулди. Булғорлар отолари — уйғур турклариндин олдиқлари бу савдо ва тижорат ва ҳунар ва санойиъ руҳини ўғилларина ва қариндошлари ўғилларина (букунда Қозон тоторлари ва мишорлар отолмишларга) топширдилар. Булар бу кун-ларга қадар Влодивостукдин Киевга, Орхонгилдин Бокуга қадар сочилуб, таълим воситаси ва ё бошқалардин ўргануб эмас, балки отолари ва оғолари булғорийлардин қолма руҳ ва инстинкт (табиъат) қуввати ила савдо ва тижорат эта-дилар. Ўшандоқ, қозон ва атрофина аввалда ҳисобсиз кўб ўлан кўн ва собун, шам зовудлари, қатот, нонка, бўз фаб-рикалари ҳам торихларда Булғор шаҳри ила баробар зикр этилмиш «Суор» ва ё «Санғор» шаҳри бўлуви мазмун «Санбар» шаҳри атрофинда жун материя фабрикалари, отолари ва оғолари булғорлардин қолма руҳ ва табиъат

¹ Ондрий Буголубуф, Суздол кинози замонинда булғор метморлари киноз даъвати ила келуб Влодимир шаҳринда При Асвоти буғурудетса отолмиш улуг калисони бино айламишлар.

² Влодимир эски губерноларда ва фин қавми мақбараларинда то-билмиш осори қадимга олқаларнинг қолиби булғор харобасинда тобил-мишдир. Иккинчи ёғина хатти куфий ила дуолар ёзилгон кўзгилар олтун ва кумуш нарса ва оқчалар Булғорда ҳисобсиз кўб топилуб, кўписа ху-сусий кишилар қўлина қирмиш, баъзилари кумушчи ва олтунчилар қўлина кируб бошқа ашёлар ёсолмиш. Бир олтунчи умринда 8 пут булғор кумуш оқчасини бузуб бошқа нарса ёсоғонини сўйламиш, Шаҳри Булғорда бир қабр тошига ҳам «Олтунчи Шаҳидуллоҳ Мусо ўғли» деб езилмишдир.

самараларидир. Тажириба ва таҳқиқ аҳллари ўлан муарихлар, аз жумла, руслар ҳам баён этмишдирлар¹.

БУЛҒОРЛАРДА ОҚЧА

Савдо ва тижорат ишинда, маъдан — метол оқчаларнинг зарур эдукини билуб, булғорлар жуда эскидин, ҳатто, ёзув билмаганлари замонлардан — ўқ оқча зарб эта бошладилар. Шаҳри Булғор харобаларинда, бирда ёзувсиз, айланасина нуқталар тизилган, ўртасина йўлдиз равишлари қўйилгон, иккинчи тарафина ҳам ёзув бўлмаган, бошқирд тамғаларина ўхшовли тамғалар қўйилгон оқчалар тобиладир. Сўнгра исломиятлари баъдинда, туркий тили, араб ҳарфи ила ёзилмиш оқчалар ҳам жуда кўб топиладир.

Ҳижратнинг уч йўз (300 санаи х.— 912 м.) тегралариндин бошлаб, 338 санаи ҳ.— 949 м., 366 санаи ҳ.— 976 м., 585 санаи ҳиж. 1180 м., 610 санаи ҳ.— 1210 м., 617 санаи ҳ.— 1220 м., 617 санаи ҳ.— 1221 м., 628 санаи ҳ.— 1225 м.ларда тоторлар келганча Булғор ва Суор шаҳринда ясалмиш оқчалар кўб топилди. Тоторлар (манғуллар) келгач ҳам шаҳри Булғорда оқча зарб этиш тўхтамади. Булғор турклари жуда кўбтан мусулмон ўлсалар ҳам, аммо тотор (манғул)лар ўл вақт мусулмон эмас эди. Шундай бўлсада, на дин ва на хилофат хусусинда таассублари ўлмади. Булғорлар исломиятлари сўнгинда умур идораларинда истиқлол узра ўлсаларда, аммо Бағдод халифалари тобеиндин ўзларини соноб оқчаларинда ҳам ўз хонларини «Амир» лақаби ила исмини ва Бағдод халифаларининг ҳам исмини бирга ёзорлар эди. Тоторлар келуб булғорлар тоторлар тахти тасарруфина тушгач ҳам Бағдод халифалари исмина оқчалар зарб қилдилар. Тоторлар бунга таоарруз этмадилар. Манғуллар келувиндин олтмиш йиллар сўнг

¹ Замоналар жуда олишиндиғи сабабиндин тижорат тариқлари, сан-оат олатлари ҳам жуда олишинди. Эски тариқлар, эски маълумотлар, эски олат (қурол)лар бу замона учун йетмадиғи очиқ билинди. Бу сабаблардин савдо ва тижорат, ҳунар ва сановат бобинда бошқалардин ортда қола бормоқимиз, баъзи савдо ва баъзи сановатларнинг бутқул қўлларимиздин чиқдиғи таассуф ила кўринадир. Агар ота-бобо инстинктини бутунлай йўқотмасдин илк маълумотимизни, қуролларимизни ҳам замонага мувофиқ этсак, иншооллоҳ, биринчиликимизни яна қўйторурмиз.

(692 санаи ҳ.— 1293 м.) ҳам халифа Ал-Носириддин Аллоҳ исмина шаҳри Булғорда зарб этилган оқчалар тобилди¹. Тотор (манғул) хонлариндин аввалги тўртиси замонинда Қароқуримда ўлан ҳоқонлари исмина оқча зарб этдирдилар². Бешинчиси Мангу Темур ўз исмина зарб этдира бошлади. Ўн бешинчи асри милодий ўрталарина (854 санаи ҳ.— 1450 м.ларга) қадар шаҳри Булғорда зарб этилган оқчалар топиладир³.

БУЛҒОРЛАРДА УЛУМ ВА МАҶОРИФ

Уйғурлар каби булғорларда улум ва маъориф ҳам анча йўл олмишлар эди. Ҳиммат ва ғайратларининг улуғроқини савдо ва тижоратга боғладиқлариндин улум ва маъорифда гарчи йўнонлар даражасинда ўлмадилар, шундай бўлсада, кўб уламо йетиштирдилар. Кўплаб асарлар ҳам қолдирдилар. Маржоний ҳазратлари «Мустафод ал ахбор» ном китобинда буларни тафсили ила баён этадир. Булғор қозиси Ёъқуб бин Нуъмон каби муаррихлари ҳам ўлмишдир. Абу Абдуллоҳ Маҳмуд Булғор шаҳринда бу қози ила тонишуб, булғор қавми исломияти ҳақинда ундан анчагина сўз кечирадир. Булғор хонлари ўзларида илмга нисбатни борча мадҳаллардин ортиқ кўриб, «олим» маънисинда ўлан туркийча «билиқвор» исми ила отолинурлар эди⁴.

БУЛҒОРЛАРДА ЖАНГОВАРЛИК

Уйғурлар каби булғорларда маданият ҳам шул даражаларга йстушсаларда туркийлик сифатлариндин улуғроқи ўлан жанговарликларини ҳам бутунлай ғойиб этмадилар. Зироят, тижорат, санъатлари сабабиндин атрофинда ўлан

¹ Булғор оқчалари ҳақинда тафсилли маълумот китобимизнинг бундин сўнгги жузвинда кўрилу.

² Чингизхон ва авлодлари торихларда манғул исми ила ҳам, тотор исми ила ҳам йўритиладилар. Руслар кўброқ «тотор» исми ила йўритадилар. Лекин саҳеҳ «манғул» отомоқ, чунки Чингизхон манғул қавмидин эди. Тоторлар онга тобег фирқалар эди.

³ Ушбу хусусларни зътиборга олиб, машҳур орийунтолист (улум Шарқия олими) ва нумизмот (оқчалар илмина моҳир) Фрин оятадир: «савдо ва тижорат бобинда маъдан оқчанинг керакли ва зарур эдукини билуб, бошқалар зарб этган илагина қаноат қилмай, ўзлари ҳам оқча зарб этган қавм маданият даражасинда албатта тубон ўлмамишдирлар. Ўзларинда зарб этилмиш оқчалари бўлуви булғорларни атрофинда ўлан борча халқлардин йўқори даъижга кўёдир».

⁴ Уйғурлар каби булғорларда «илм» ни ўз тилларинча (туркийча) «билиқ» отомишдирлар. «Билиқвор» ҳам «илми бор» демақдир.

борча халқлардин ортиқ мустағний ва давлатли эдилар. Исломият нашрини ҳам сўғиш воситаси ила эмас, балки уламодин доийлар йўбурув тариқи ила қилурлар эди. Бу сабабдин сўғиш кўб қилмайдурлар эди. Аммо баъзи бир зарурат вақтда сўғиш, балки ҳужумлар ҳам этарлар эди. Замон ва ҳолнинг тилови бўйинча Мурам шаҳрини, Устуг ила Унжо шаҳарларини ҳам сўғишиб олмишлар эди¹.

Булғорлар подшоҳлари Зиберхон тахт қўмондасинда жуда улуғ қувват ила Этил ёқосиндин қўзғолиб улуғ шавкат ила турли тоифа халқларни қўл остина олуб, Рўм вилоятини ғазо қилмишдир. Дунойни муз устиндин кечуб, Қўстантиниядин ўттиз чоқирум йерга йетушмишдир. Рўм Қайсари жуда улуғ хавф ва ваҳшат ичинда куч ҳол ила Қўстантинияни қутқора олмишдир².

Имом ал-муаррихин Масъудий раҳматуллоҳ³ булғор халқини тавсиф мақоминда айтадир: «булғор халқи улуғ жамоага жуда маҳкам, шадид-улбоис ғайратлидирлар. Уларга қўшни ўлғон халқлар ҳаммаси уларга мутеъ ва мунқоддир. Бир отли мусулмон йўз, икки йўз олти кофирга қорши туруб сўғишадир. Қўстантиния аҳли ҳам уларга муқовамат қила олмади».

Тоторлар аввал келувларинда ўзини Искандари соний отомиш улуғ қувват ва шавкат соҳиби ўлан Хоразмшоҳга, Озарбойжон, Олон, Қипчоқ туркийларина, гуржилар, русларга, борчасина ғалаба этуб, буларни ёмон суратда буз-

¹ .Мурам шаҳринда рус разбуйниклари жийўлуб ётуб, суъ йўзинда йўрмиш булғор савдогарларини талаб, тинкаларина тияр эдилар. Булғорлар кинозлардин буларни таъдиб ва манъ этувларини такрор сурадилар. Лекин кинозлар эътибор ва илтифот этмадилар. Бас, булғорлар ўзлари боруб таъдиб этарга мажбур ўлдилар.

² Бу воқеъани араб муаррихлариндин баъзиси ҳижрий 163—779 санага нисбат этуб, Рўм Қайсари Иустинён асринда эди демишлар. Бу иккиннинг бири албатта хато: Йўстинён, иккинчи 86 ҳ.—705 м. санадин 92—711 санага қадар императур ўлмиш, аммо 163 ҳ.—779 м. санада Қўстантин Бешинчи пурфир важной (бугро нуруднуй) эди. Бу воқеъанинг ё санаги ва ё импературнинг исми ёнглиштирилмишдир. Рус торихлари эса бу воқеъани асл ислованларга нисбат этуб, «булғорлар ила баробар» иборасинигина қўлланадилар.

³ Имом ал-муаррихин Абу ал-Ҳасан Али бин ал-Ҳусайн Али ал-Масъудий ал Бағдодий раҳматуллоҳ Бағдод уламои мутақаддимнинг энг зўрлариндин, ақобир асҳоби расулуллоҳдин ўлан Абдулла бин Масъуд разиоллоҳ айна авлодидиндир. 332 ҳ.—943 м. санада машҳур торихини ёзмишдир. Торихи муаррихин исломиёга моҳаз ўлдиги каби, Оврупо тилларина ҳам таржима этилмишдир. Бизнинг рус торихлари ҳам ондин сўз кўчирадилар. Энг қийматли асари исломиядин соноладир.

мишлар эди. Аммо булғорлар ила муҳораба эддикларинда булар тоторларга шул қадар очиқ галаба этдиларки, улардин жуда озигина саломат қолуб Чингиз ёнина қойтуб кетдилар. Ҳам узоқ муддат янадан қойтиб кела олмай турдилар (Ибн ал-Асир раҳматуллоҳ). Бу воқеъа ҳам булғорларнинг жанговарлик даражасини кўрсатадир.

БУЛҒОРЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИҲАТЛАРИ

Булғорлар теграларинда ўлан борча қавмларга нисбатан маданиятли, маъорифли ўлдиғиндин борчасина қавм ҳоким ўлмишлар эди. «Улуғ Булғория» (Великий Булғория) отолмиш мамлакатнинг ҳудуди: Ўрол — Жойиқ наҳриндин, Ўрол тоғлариндин Перм губернолари, Қомо, Вётко бўйлариндин Этил ва Уқо тормоқлари бўйларина ва ондин жануб — ғарб тарафина, Днепр, Қора денгиз, Қрим, Қафқоз, Астрахон денгизи бўйларина қадар. Ҳатто Орол денгизи бўйлари ҳам Булғориядин сонолур эди. Бу доира ичинда ўлан мишор, бошқурд, холис каби туркий қавмлар ҳам, воғул, вуток, чирмиш, чуваш, арабларнинг «бартос» отомишлари мурдволар каби фин қавмлари ҳам борчаси «булғор» табааси ҳисобланур эдилар. Табаалиқда оз бериши (ҳайвон териси) бермоқдин иборат ўлдиғиндин ҳеч кимни кучондрмас эди. Айтилмиш қавмларнинг ҳар қойусининг, руслар «киноз», Ибн Фазлон «подшоҳ» таъбир этмиш ҳокимлари ўлур эди¹.

Зарур ва ҳожат вақтинда Булғор хони Биликвор даъвати ила ёнина жийуларлар эди. Оворларнинг жануб тарафиндаги уғир, булғор, мажор тоифаларини ўзларина тобеъ этувлари улуғ Булғориянинг иккига бўлинувина сабаб ўлмишдир. Чунки оворлар заифиндин сўнг, Озоқ денгизи бўйинда ҳам бир булғор ҳукумати зоҳир ўлди.

Сўнгра бу Озоқ — Булғор ҳукумати шимолий Қафқоз теграсина, сўнгра Ҳазар денгизи бўйина кўчди, Йўқориғи, ё эса, Қомо бўйиндаги Булғор ҳукумати бир неча вақт «Тубонғи Булғор», ё эса, Ҳазар ҳукумати тобеъ ўлмоға мажбур ўлди. Ҳазар хони ҳам «улуғ хон» маънисинда ўлан «хоқон» отолди. Йўқориғи булғорлар йерлари, вилоятлари ҳам бир неча вақт Ҳазар мамла-

¹ Булғор хонлари тахти тобеълиғинда ўлан фин қавми ҳокимлариндин баъзиларининг хусусий исмлари ҳам (Йуришо ва Йургос каби) торихларда маҳфуздир.

катиндин ҳисоблануб, «Ҳазария» отолди¹. Лекин бир тарафдин бу икки булғор ҳукумати оросина Астрахон ила Соротоғ саҳролари оросина печениғ, ўз, қипчоқ каби туркий қавмлар келуб оролашувлари, иккинчи тарафдин исломият зуҳури бу икки ҳукумат оросини бутунлай ойирди. Эски ватанлариндағи, ё эса, Қомо ёниндағи булғорлар «йўқориғи», ё эса, «Қомо булғорлари», Ҳазар денгизи ёниндағилари «Тубонғи булғорлар», ё эса, «Ҳазар» отолдилар. Йўқориғи Булғор ҳукумати, тубонғи Булғор ҳукумати ила алоқасини узгач ҳам атрофиндағи, йўқорида айтилмиш қавмлар ила аввалғи нисбатинда қолди. Ибн Фазлон келганда жийулғон булғор хони қўл остинда ўлан подшоҳлар, шул қавмлар ҳокимлари эди. Бу нисбат узоқ муддат, яъни манғуллар келганчаға қадар давом этди.

БУЛҒОРЛАРНИНГ МАНҒУЛЛАР ТАСАРРУФИНА ТУШУБ, СЎНГРА ТОТОР ОТОЛИНУВЛАРИ

Манғуллар, йўқориғи булғорларни ҳам, қипчоқлар тахти ҳокимиятина тушмиш ўлан тубонғи булғор ёки ҳазарларни ҳам қўл остларина кирутдилар. Ҳокимиятни исмлари ила баробар қипчоқлардин олдилар. Манғул ҳукумати «Қипчоқ ҳукумати» отолди. Манғуллар ўзларини «мўғул», «Жўжи эли», сўнгра «Ўзбек» отодилар. Аммо ҳеч вақт «тотор» отомадилар. Чунки хонлар ва қавми ғолиб манғуллар эди. Тоторлар эса мағлуб қавмлар эди. Бу ҳукуматга тотор ҳукумати, халқига ҳам умуман тотор исми бошқалар, хусусан, руслар тарафиндин берилди.

Манғул ҳукумати йемирулғандин сўнг улар тахти ҳукуматына кируб чиқмиш йўқориғи, тубонғи, борча булғорларни руслар, қонуни олам иқтисосинча ва

¹ Йўқориғи булғорлар шахриндин бири ўлан «Эски Қозон» шахри ҳам Ҳазар шаҳарлариндин сонолди. Ҳазария мамлакати Уқо бўйиндин кўрсатилди.

ўзлари равишинча қавм ҳокимларина нисбат ила¹ «то-тор» отодилар. Бир манғул ҳукумати беш ҳукуматга бўлинмиш ўлдиғиндин, ҳукумат ўринларина нисбат ила Қомо булғорларини «Қозон тоторлари», мишорларни «Қосим тоторлари», Қрим булғор-қазарларини «Қрим то-торлари», Астрахон теграсиндағиларни «Астрахон тотор-лари», Сибириёдағи туркий қавмларни «Сибириё тотор-лари» отодилар².

Исломиятлари баъдинда булғор хонлари Бағдод хали-фаи исломиясина интисоб этилинуб, хутбаларда, оқча-ларда аввола Бағдод халифаларининг, сунгра булғор хонлари исмларини зикр этар эдилар. Аммо идораи мамлакатда бутунлай мустақил эдилар. Еттинчи асри ҳижрий ўрталарина (ўн учунчи асри милодий ўрталарина) келганчага қадар, балки тоторлар келганча ҳам ушбу ҳол мудовамат этди. Ушбу қадар маълумот «уғир-булғор-бошқирд-мишор» исмли қавмларнинг ким-лар эдукини очиқ кўрсатса керак: «уйғур» турклари ила «фин»лардин ҳосил ўлмиш қавмлар ўлсаларда финларга эмас, балки туркларга нисбат этилинувлари лозим эду-кина ҳар ким қаноат қилса керак. Буларнинг бир ё бир неча тарафларини кўрув илагина ким эдукларини таъйин этишга ошиқмиш муъаллифларнинг ва ё ўз қав-мина ортиқ муҳаббатли (ултро потрийут) муаррихлар бу қавмларни ё финга ва ё ислованга нисбат этувлари

¹ Ҳукуматлари йемирулғач мўғул-тоторларнинг қўбраги «ўзбек» ис-минда Туркистон саҳроларина чекилдилар. Бир қадариси булғорлар, қазарларга ҳам қўшилуб қолдилар. Лекин улар бир жиҳатдин булғорларга нисбатан ададлари жуда оз эди. Иккинчи жиҳатдин тоторлар булғорлашдилар, яъни ўз тиллари (мўғул тилини) қўйдиларда, булғор тили ила сўйлашдилар ва ўз урф-одат (кўчма маъишатни)ларини қўйиб, булғорлар каби маданий маъишат этуб, уларнинг табиъат ва ахлоқла-рини ҳам олдилар. Ҳеч бир қавм — бадавий бўлсин, маданий бўлсин, ўз қавмиятининг нафрат этмадиғи ҳолда, бизнинг аслофимиз бу-рунчилигимизнинг тоторликдин нафратлари имзоларини ҳам «булғорий» ила қайдламакларни ушбу сабабдин улмишидир. Бизнинг исло-ванлар ила ворёк — руслар ҳам бу ила ўлдилар, ҳам дуной ислованлари ила булғорлар ҳам бу ила ўлдилар. Ёлғиз фарқ шул хусусдаки, ислованлар ила ворёк — руслар ҳам, ислованлар ила булғорлар ҳам қавмий ҳоким ила маҳқум бутунлай бошқа-бошқа уруғлардин эди. Аммо булғорлар ила то-торлар ҳар иккиси бир уруғ — турк қавмларининг улмишидирлар. Таф-силу тоторлар бағнинда яна кўрилуру.

² Бошқирдлар ичина, тотор хонлари ойрум ҳукумат қадар мавқлари ва йерлашдиклари сабабиндин, булар (бошқирдлар) «тотор» отолмай, ўз исмлари ила қолдилар.

нақадар ҳақсиз ва ёнглиш эдуки шубҳасиз маълум улса керак¹.

«Йўқориғи булғорлар» отолмиш Қомо булғорлари ҳақинда, фирқалари ўлғон «бошқирдлар» (ўғирлар), «мишар»лар (мажорлар) ила баробар бу ўринда ушбу қадар маълумотни йетажак кўрамиз. Бошқа аҳволларини тафсиллироқ этуб, бу китобнинг сўнгги жузвларинда баён этажамиз, иншооллоҳ. Ёлғиз «Йўқориғи булғорлар»нинг исломиятлари ҳақинда бир-икки сўз айтуб, сўнгра «тубонғи булғорлар» — уғирлар, мажорлар аҳволини баёнига кируширимиз.

ЙЎҚОРИҒИ БУЛҒОРЛАРНИНГ ДИНИ ИСЛОМ ИЛА МУШАРРАФ ЎЛУВЛАРИ

Қомо булғорлари, савдогарлар воситаси ила туркий қавмлардин энг аввал ислом дини ила мушарраф ўлмишлар зумрасина кечмишдирлар. Ҳисомиддин бин Шарафиддин ал-Муслимий ал-Булғорий ва «Фарҳаннома» баёнинча¹ асҳоби ризвоноллоҳ алайҳим келдукларина қаноат этарлик далиллар ўлмаса тек ўлмасун, аммо ҳарна ўлса Ибн Фазлоннинг Булғорға келувиндин балки Булғор қозиси, Абу Ҳомид Андалусийға баён этган вақтдин куб олдин, ҳалифои бинни Умия замонинда мусулмон ўлмишдирлар. Чунки булғорлар иккига бўлинмаган вақтда, ҳалифа Рошдин раз. замонинда араблар ила булғорлар тонишдилар. Умавийлар тез кундин булғорға қадар йўл очдилар. Умавийларнинг савдогарлиқға бўлсун, исломияни нашриға бўлсун ортиқ ижтиҳодларина булғорларнинг ҳам эскидин савдо ва тижоратға ҳаваслари истиқбол этуб, исломиятиға замин ҳозирладилар³.

Булғор малики Олмосхоннинг: «Меним отом кофир эди, меним исмим ҳам кофир. вақтимда қўйилғон» демаги биз-

¹ Йўнон, форс ва араб муаррих ва жуғрофийлари бу қавмларни болиттифоқ «туркий» демишлар. Канстантин бугро нурудний (Пурфиржинит) можор-венгларни ҳар вақт «турк» деб тасмия қилмишдир. Рус этнуғрофи Ратих 14 асри милодийға қадар венгларнинг ибодатхонларида уқилмоқда улан дуолар турк тилинча эди, дейур.

² Сайфуллоҳ Қози Муртазин 19-асри милодий аввалинда келмиш Қозон олими Фуксға кичикрак бир ёзма нусха берган, ул нусхада булғорнинг мусулмон бўлув кайфияти харф-боҳарф «Фарҳаннома» дағича баён этилган.

³ Савдогар қавмға махсус улан «мол тонумоқ» қуввати дин тонумоқға ҳам ёрдам этди.

нинг сўзимизга хилоф келмайдур. Онинг учун оламда жуда кўб таржриба этилган масала: ҳар қавм янги динга кирганда, аввал фақир-фуқаролари, сўнгра оддий одамлари кирадилар. Қавмнинг улуғлари ва ҳокимлари энг сўнг кирадилар. Рўмо импературлари ва Ҳазар ҳоқонлари ва рус кинозларида¹ ҳам бу ҳол кўрилди. Ибн Фазлон ўзи ҳам айтади: «Биз келувдин илгари хутбада дуо қилғонда «аллаҳим ас-сулх ал малик Биликвор мулки Булғор» дейдилар эди, мен ўзгартдум», дейур. Муаззиннинг неча ойлар эрта намозина азон ўқур учун ухламай тун ўздирдиқини сўйлайди.

БУЛҒОРЛАРНИНГ БОШҚА ҚАВМЛАРНИ ИСЛОМ ДИНИНА ДАЪВАТЛАРИ

Булғорлар ўзлари мусулмон ўлув илагина қаноат қилмадилар, балки яқин ва йироқ қариндошларини ва қўшниларини ҳам ислом динина кирутурға ижтиҳод этдилар. Ўзлари ила бирга Қомо, Вулғо бўйларинда қолмиш яқин қариндошлари бошқирд, мишарларни дини ислом ила мушарраф этдилар. Йироқроқ қариндошлари ўлан финларни: Оз, Чирмиш, Чуваш, Мурдво бартосларни ҳам мусулмон этмишлар эди. Жуда йироқ кетмиш яқин қариндошларини ҳам унутмадилар. Венгрияга муҳожират этмиш уғир-мажор-модёр-хунгар-венгир каби турли вақтда турли исм ила отолмиш, филҳақиқат, булғорлар, бошқирдлар ила мишарлардин бошқа ҳеч ким ўлмаган қариндошларина ҳам уламодин етти киши йўбордилар. Булар Венгриянинг Рўмо тарафинда ўттиз улуғ овул бошқирдларини мусулмон этишға муваффақ ўлдилар. Ёқут Ҳамавийнинг Ҳалаб шаҳринда кўриб сўйлашмиш, муаррихларни ҳайратға қолдирмиш бошқирд шогирдлари ушбу бошқирдлардин эди.

Йўқориғи булғорлар, қўшнилари ислованларни тахти тобёятина олмиш ворёк — рус кинози Владимирни ҳам дини исломға даъват этуб, унга уламо йибормишлар эди.

¹ Рўмо импературлари халқининг Исо а.с.динина кируб битаъздиқини кўргачгина насрониятға кирдилар. Ҳазар хоқони исломиятдан бош олиб, кирмай қолди. Киноз Владимир ҳам Киевға насроният кира бошлағонина йўз йилдин сўнг шул динга кирди.

Владимирнинг динга кирмаги бошқа бир сабабдин ўлдиғиндин уламои ислом муваффақ ўлмадилар¹.

ТУБОНҒИ УҒИР-БУЛҒОР-МАЖОРЛАРНИНГ ИККИГА БЎЛИНУВЛАРИ

Днепр бўйларинда Қора денгиз, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимоллари, баҳри Ҳазар бўйларинда уғир-булғор, мажорлар тириклик этдукини йўқоруда кўрмиш эдук. Булардин уғирлар — мажорлар ҳозирги Ҳаркуф губернолари ила² Днепр оросинда Лебедий саҳроларинда тириклик этар эдилар. Булғорлар эса шарқ-жануб тарафларинда, Қора де-

¹ Коромзин бу воқеъани бу ила баён қилади: Владимир, Оностос исмли бир хоин ғариқ хиёнатни ила Қримда Херсунес шаҳрини ғариқлардин олди. Бунинг ила зиёда такаббурланди. Рўм импературлари восила ила Қўстантинға элчи йўборуб, айтди: «ёш қиз қариндошингиз Оннани хотунлиқға олурға тилайман. Агар манъ этсангиз Қўстантинияни олурман», деди. Империяда Эсклер ва Вфуки исминда икки зот тахт даъвий этуб, улугъ фасод чиқормишлар эди. Ҳақиқий қёсараға итоат этмайур эдилар. Бу ҳол импературларға мажусларнинг ғариқларға кафу эмас эдикини унутдирди. Қувватли рус кинози ёрдами ила тож-тохтларини қутқармоқ умиди ила айтдилар: «Қариндошимизни никоҳлануви Владимирнинг узина боғлу, агар насорий динина кирса синглимизни берамиз», дедилар. Шаҳзода Онна зиёда хавф айлади. Ваҳший ва хунрез қавм кинозани никоҳланув онинг қошинда ўлимдин ортиқ ҳасрат ва улугъ асирлик эди. Лекин аҳвол, вақт бун иқтизо этдукидин бечора Оннани Владимирға йўбордилар. Онна тақлифи ила Владимир насроний динина кирди. Владимирға атбоъа ва ё онинг амрина инкиёда борча рус қавми насроний ўлдилар. Владимир била тахайир Восилий ва Қўстантинға аска қўндируб фасодчиларни ҳазм этуб, Қўстантинияни тинчлантирдилар. Ҳам сингилларини берган шукронаси учун Владимир Херсунес шаҳрини импературларға қўйтарди.

² Уғир-мажорларнинг ушбу сўнгги ўринларининг шимол тарафи қойси ўриндин ўлдиғи тарихларда тасриҳ этилмаса ҳам, Ризон, Томбуф, Соротуф саҳролари орқали мажорларнинг эски ўринларина — Уқо бўйларина тўтош ўлдиғини истихроҷ этмак четан эмасдир.

нгиз, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимолларинда, Ҳазар денгизи буйларинда эдилар.

УҒИР-МАЖОРЛАР

Уғир-мажорлар 9-асри милодий аввалларина қадар айтилмиш ўринларда тириклик этдилар. Бу ўрин уларнинг бирини нисбат ила «уғир йери» отолди¹. Улар ҳарна қадар ойрим исмлар ила зикр этилсаларда, филҳақиқат, булғорлардин бир фирқа ўлдиқлариндин, сиёсий жиҳатлари ҳамонда булғорлардин ойрим эмас эди. Булғорлар ила баробар туғилдилар, булғорлар ила баробар асл ватанларинда қолғонлари қолди. Булғорлар ила баробар муҳожирлари ҳижрат этди. Булғорлар ила баробар бир неча вақт хунлар ва оворларга итоат этмака мажбур ўлдилар. Булғорлар ила баробар оворлар итоатиндин чиқдилар. Булғор хонлари ҳимоясинда булғорлар ила баробар ёшодилар. Булғор хонлари тахти пойларини кўчируб, исмларини булғордин «ҳазар»га олишдириқидин сўнг, уғирлар, мажорлар ҳамонда «Ҳазар ҳоқони» отолмиш булғор хони тахти ҳимоясинда тириклик этдилар. Қачонки Ҳазар булғорларининг, Қора денгиз шимоли ва Днепр буйлариндаги йерларина туркийдин иккинчи шўба «Беженок» туркманлари (русча «Печениг») келди, уғир мажорларининг тинчликлари битди. Ҳоллари мушкуллашди. Неча асрлардин бери тириклик этмиш ўринлариндин кўчишга мажбур ўлдилар. Уғир, бошқирд, буржон, мажорлар иккига бўлинув, бир бўлаги шарқ тарафина, Дун наҳрини кечуб ҳамон-ўқда булғорлар ёнина Қафқоз шимолларина, Форс ҳудудина кетдилар². Иккинчи бўлаги ғарб тарафина, Днепр наҳрини кечуб, аввалда Дуной булғорлари тириклик этмиш ўринга: Бесоробиё, Мулдовия, Влоҳия (ҳозирги Румониё)га йерлашдилар. Печениглар уғирларнинг аввалги ўринларина маликланув илагина қаноат этмадилар. Бир неча йилдин сўнг иккинчи ўринларина ҳам ҳужум этдуклариндин, иккинчи тарафдин Олмония корули Орнулф Муровия давлатини йемирур

¹ Киев яқинида бир тоғ сўнгги замонларга қадар «Уғир тоғи» отолмишини Нестур ҳикоя қиладир.

² Ёҳут Ҳамавий, ҳазрат Усмон замонинда буржонларга газо этилди дея ҳикоят этдиги буржонлар ушбу фирқалар оросинда бўлса керак.

учун даъват этдукидин уғир-мажорлар ондин яна кўчдилар. Уғир-мажорлар ҳамон-ўқда оворлар заифландиқиндин сўнг булғор хони маликланмиш ўлан Поннунияга қариндошлари ёнина кетдилар. Ул тарафларда эски-эскидин қавм ҳоким ўла келмиш, сўнгра тегралариндаги ёт уруғ халқлар тарафиндин заифлантирулмиш туркий қавмлар бақияси ўлан «искиф», «сормот», «хун», «овор», «булғор» туркларина қотишуб, оролашдилар. Борчаси бирга қувватли бир ҳукумат ташкил этдилар. Бу ҳукумат, қонуни олам иқтисосинча¹ уғир-мажор-хунгар-хунгир-(модёр) венгр ҳукумати отолди. Араб саёҳатномаларинда бир вақт булар ва ё булардин бир фирқа азима «буржон» отолмишдир².

Хун қавмининг улуғ хони Отила наслидин Истир Ғози ва булғор хони Қоротнинг бир уғли ҳокимлари ўлмиш эди.

УҒИР-МАЖОРЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ ВА ДИН

Уғир — мажорлар аввалда бошқа туркий қавмлар каби узоқ муддат бадавий — кўчма маъишат этгувчи халқ ўлсаларда, замон ва аҳвол тилави бўйинча маъишат равишини ўзгартдилар. Маданий — ўтирма маъишатли халқлар зумрасина кирдилар. Кўб қарйалар ва шаҳарлар бино қилдилар. Турли вақтда «уғир-мажор-хунгор-модёр-хунгир ва хунгро-венгр» отолдилар. Ичларинда бошқирд халқи кўб ўлдиғиндин (филҳақиқат, уғир-мажор дедуки-миз, йўқоруда кўрилдигинча айнан булғор ва бошқирд ила мишарлардир) бош шаҳарларида «бошғирд» (араблар «бош-жирд» дейдилар) исминда эди. Ўринлари тарафиндин насроният олами ўртасинда қолуб, насрониятнинг марказлари (Рўмо ва Қустантиния) жуда яқин ўлдиғиндин 362 санаи ҳ.— 973 м.да насоро динина кирмишлари кўб бўлди. Булар «бошқирд» исмини йўқотдилар. Аммо ичларинда му-сулмонлари ҳам йўқ эмас эди. Қомо булғорлариндин бор-

¹ Эскидаги халқга янги келган халқ ўз исмини тоғади, эски қавмларнинг ўз исми қолдирулади-да, янги қавм исмлари ила оталанадилар. Истовропул губерносинда туркийларнинг «можор» исминда савдо ва тижорат шаҳарлари ўлмишдир. Они 1400 санада руслар таҳриб этмиш. Харобаси бугунга қадар маълумдир. Қафқозда бир навъ орабо ҳам «можоро» отолинадир. Булар ҳам мажорларнинг бу тарафларга келдикина навъи аломатдир.

² Абдулфидо ва Абу Убайд ал Бакрий ва Қазвиний.

миш етти мусулмон олимлари даъвати ила ўттиз улуғ қарйа бошқирд 359 санаи ҳ—970 м. ҳудудинда мусулмон ўлмишлар эди. Булар мусулмон дини бор муддатда «бошқирд» исмини соқладилар. Абдулфидо ва Қазвиний баён этган мусулмон бошқирдлар ва Ёқут Ҳамавий Ҳалаб шаҳринда кўрмиш бошқирд шогирдлари ушбу «венгр» бошқурдлариндин эди.

Венгр уламосиндин Ярний (Йарнай) 359 ҳ.—970 м. санадин 629—1231 санагача Венгрия тарихларинда мусулмонлар зикр этиладилар, дейур. Араб жуғрофийун ва муаррихлариндин машҳур Абдулфидо ва Қазвиний ва Ҳамавийларнинг «Қустантиния ортинда, Бобо Румия» қарибинда, олмонлар яқинида «бошжирд» исминда бир улуғ шаҳар бор, халқи турк қавминдин бир шўъбадир, насорий ва мусулмонлари ҳам бор», дедиклари ушбу венгирлардир¹. Абу Исҳоқ ал-Истахрий: бошжирд икки синф, бир синфи Охир ал Ғазияда, Булғор ортинда ва уларнинг итоатинда, иккинчи синфи Беженокга чегарадош, деган сўзи ила бизнинг Ўрол бошқирдларимизни ҳам, Венгриядаги бошқирдларимизни ҳам баён этадир ҳам «Беженок» деб Венгрия, Дуной теграсина қадар бормиш Печениғлардин ҳам озроқ хабар бермишдир (баёни келур). Лекин «Печениғ» китобдин китобга кўча-кўча, билинмас суратда «Бехток»га дўндирилимиш.

ВЕНГРЛАРДА ҚАВМИЯТ МУҲОФАЗАСИ

Венгр-мажорларнинг кўписи ислом ила мушарраф ўла олмай, баъзилари сўнгроқ ғойиб этсаларда, Дуной булғорларинда кўрилмиш тоассуфли ҳол буларда кўрилмамишдир, яъни қавмиятларини ва тилларини ғойиб этмамишлар. Балки бу кунларга қадар муҳофаза этуб, ҳалок ўлув хотирасиндин қутқармишдирлар. Ҳар тарафларини чулғоб олган, яхши ниятда ўлмағон қўшнилари муқовамат этмоқа ғайрат кўрсатмишдирлар. Ҳар тарафдин қавми Ориёния чулғоб олмиш экан, турк-фин ўғли уғир — мажор-венгир ўлдиклари ҳолда бу кун саломатдирлар. Жуда простуй ҳақиқат, лекин жуда кўбларнинг эътибор этмаклари

¹ Мажористон (Венгрия)да соф туркий исмли шаҳарлар, вилоятлар бу кунда ҳам кўбдир. «Тўқтой», «Тимашвор», «Ўнқвор», «Уғич», «Сотмор», «Турунтолтимаш», «Болатун кўли», «Нойзо», «Орва», «Тўлна», «Сакизорт», «Қаро сув» — эски туркча сўзлардир. Араблар «бошқирд» эшитмишларини «бошжирд» ёзмишлар. Араблар кўб вақт «жим» ҳарфини «ғайн» маъжмаъила олмишдирлар.

ҳақиқат¹га жуда эрта қулоқ турғизуб, қавмиятларини ҳалокликдин ғоронтирувот (тоъмин) этмишдирлар.

УҒИР-МАЖОРЛАРДА МАДАНИЯТ ВА ТАРАҚҚИЙ

Мажорларнинг Ғолич муҳорабасина йибормиш ўлдиқларни аскарларининг раиси (қўмондири) Фелни: «бир тош болчиқдин ёсоғон кўб чўлмакни вотадир. Ўткур қилич, бурзи от, рус маним оёқ остимда», деса ҳам, мажорлар бу каби тез овушуб эътимоли ўлғон баҳодирлик ва қувват илагина мағрур ўлмадилар. Қавмларини олддаги ҳалокликлардин соқлар учун бу қуроолларгина йетмадикини сезиндилар. Булар ила баробар булардин ҳам ўткурроқ қурол: замонина мувофиқ улум ва маъориф, ҳунар ва санойиъ ва тадбир (тадбир-ишнинг охири гўзал ўлуви учун саъй этув) эдукини очиқ билдилар. Билув ила илагина қолмадилар, балки ортиқ ижтиҳод ва ғайрат ила кирушдилар. Бу соҳада оламнинг энг маданий қавмлари даражасина йетушдилар. Буни ҳам илова этайликки, мажорлар-венгрлар табиъат ва урф-одат жиҳатиндин ото тарафлари — туркларга жуда яқин ўлдиқлари каби, тил жиҳатиндин оно тарафлари — фин — воғулларга яқин қолмишлар. Шу илаки, тилларинда туркчага нисбатан финча сўзлар кўбрақдир. Ороларинда ўзини бутун оламга тонутқон ва бизлара қариндошлик ҳиссини билдируб, янги тараққийимизни табрик этмиш ўлан Вомбери каби олимлар ҳам йетишмишдир². Бу сана (яъни 1907 сана) шогирдлариндин ўлан Месоруш афанди бу тарафда қолан қариндошлари тоторлар ва мишарлар ва баъзи фин қабиалари аҳволина яқин матлаъ ўлмак ва қариндошлик ҳиссини изҳор этмак учун Қозонга келмишдир³.

¹ Бу ҳақиқат ва ҳикмат ушбулардир: «дунё тирикликнингнн ото-бодин кўрдикларинга эмас, балки замонанг тиладиқларина мувофиқ эт», «Замонангнн тонуб, онинг буйруқларина буй сунсанг, ул санга ёрдам этар. Агар они тонурга тиламасанг, ул сани эзуб, ҳалок этар», «душманларинг бирла дўстларингнн жуда диққат бирла ойир», «душманларингнн қусур ва айбларини эмас, балки қўллариндағи қурооллари ила қўнғиллариндағи қасдларини тафтиши эт», «аҳволи замон санга душман ўлувларини иқтизо этмишларингнн кўрсатмиш дўстликларина инонма», «энг ночор қариндошинг энг яхши дўстингдан фойдалироқ эдукини унутма».

² Вомберининг номаси «Қозон мухбири» жаридасинда нашр этилмиш эди.

³ Месоруш афанди ила мажолиса бизга ҳам муяссар ўлди. Уғир-булғор қавмлари насаби ҳақинда таъотиш афкор этдук. Афкорларимиз мувофиқ чиқдиғиндин ҳақиқат ҳар икковимиз масрур ўлдик. Месоруш афанди чехра ва қиёфат жиҳатиндин бир гўзал Қозон йигитина тамом мушобих одамдир. Мўйин боғина, қодомиш булофкасининг қошина бриллот ўрнича эски булғор кумуш оқчасини беркитмишдир.

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАР

Тубонғи булғорларнинг Қора денгиз буйлари, Қрим, Озоқ, Қафқоз шимоллари, Баҳри Ҳазар буйларинда тириклик этмиш ўлдиқларини 474 санаи милодиядин бошлаб Мезия, Фиракия мамлакатларина ғазо этдукларини йўқоруда кўрмиш эдук. Аввал зуҳур этмиш туркий қавмларнинг борчасинда кўрилдиғи каби, булғорлар ҳам улуғ қувват ва шавкат соҳиби ўлароқ майдонға чиқдилар. Қафқоз шимолинда Олон уруғлари каби эскидин қолма ва эгаклама турли турк ва ғайр уруғларини қўл остина кирутмиш эдилар. Рўм қайсарлари булғорлардин ёрдам ўтиндилар. Уст Ғутлар хилофина ўзина ёрдам учун Рўм императури Зенун (475 санаи милодиядин 491 санаға қадар ҳукумат қилмиш), 482 санада булғорларни даъват этди. Булғорлар ушбу вақтдин Дуной ёқаларинда тириклик эта бошладилар. Ўзи қувват ҳосил этмаган ва ё ҳосил ўлмиш қувватни ҳифз этмаган ва бошқаларнинг ёрдамина кўз тутқон қавмларнинг ҳоли ҳар вақт йахшилиқға боруб чиқмайдир. Туркий қавмлардин хунларнинг, ислован қавмларини Ғут қавмларина асирликдин ва бунинг оқибатиндин қутқордикларини йўқоруда кўрмиш эдук. Ҳозирда шул-ўқ туркий қавмлардин, балки шул-ўқ хунлардин бир фирқа ўлан булғорларнинг Рўм — Ғариқ Визонтийларни Уст-Ғутлардин қутқордигини кўрамиз. Булғорлар ҳам Рўм-Визонтияни Уст-Ғутлардин қутқордилар. Лекин Қустантиния учун ўзлари ҳам бегук кўнгилли қўшни бўлмадилар. Сўнгроқ қўшнилари ўлан онтлар, венедлар каби ислован халқлар ила бирлашуб, баъзи вақт империя хилофина ҳам ҳаракатда ўлурлар эди.

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАРНИНГ ОВОРЛАРГА ТОБЕЪИЯТ ВА ИСТИҚЛОЛЛАРИ

Хун, Овор ва ғайр туркий қавмларнинг Осиёдин Оврўпо қитъасина йўллари Баҳри Ҳазар ила Ўрол тоғларининг жануб тарафиндағи мунтахийси эди. Шул сабабдин йўқориги булғорлар бу қавмларнинг ҳужуминдин саломат қолурлар эди. Аммо тубонғи булғорлар буларнинг йўл устина рост келурлар эди. Тубонғи булғорлар ғарб-жанубий хунларга, сўнгра Овор (уйғур) туркларина итоатға мажбур ўлдилар. Кўп вақт бу қувватли ва шавкатли қавмлар тобеъиятинда ўлдилар. Аммо 14 ҳ.— 635 м. Булғор подшоҳи

Қоротхон оворлар тобъиятиндин чиқди. Мустақил хон ўлди. Ўз қувватини низомга келтурди. Туққиз улуг фирқага тартиб этуб, қувватли бир ҳукумат тузди. Булғорлар кўб вақт Докия ва Поннунияга (оворлар йерлари, бугунги Венгрияда) молик ўлдилар. Бугимиё теграсинда боворлар, ислованлар (тез кундин баёни келур) ила улуг мухорабалар қилдилар. Қоротхон румолуларнинг дўсти ва мутаффиқи ўлдиғи ҳолда ўзи Озоқ денгизи теграсинда йерлашуб ҳукумат айлади. (Кўбму миқдор ҳукумат қилди — бу қадариси торихларда маълум эмас. Шундай бўлса-да, хусусий исми ила маълум ўлуб, торихнинг анча саҳифаларини ишғол этуви, унинг узун умр этдикина ишорадир).

ТУБОНҒИ БУЛҒОРЛАРДА ШАҲАРЛАР

Қора денгиз ва Дун бўйларинда тубонғи булғорларнинг анчагина шаҳарлари ҳам ўлмишдир. Имом ал-муаррихин Масъудий раҳматуллоҳнинг: «Булғор шаҳри Қора денгиз ёқосинда, Булғор подшоҳи эллик мингдин зиёда отли аскар ила Қустантиния атрофини ғазо қилди. Билод Румия (Рўмо) ва Андалусга ва Фаранг мамлакатларина қадар борди», демаки шаксиз ушбу тубонғи булғор шаҳрини ва тубонғи булғорларнинг баёнидир. Тубонғи булғорларнинг борлиқиндин хабари ўлмаган муаррихлар Масъудий раҳматуллоҳнинг «Булғор шаҳри Қора денгиз бўйинда», дедукини ёнглишга чиқармоқчи бўладилар. Масъудий раҳматуллоҳнинг ёнглишлиқи ўлса булғорларнинг Қустантиния сафарининг вақтини кўрсатувиндагина ўлур. Бу воқеа вақтиндин бир оз сўнгроқ кўрсатилмиш каби кўринадир. Бу ёнглишлиқ эса сўнгдин носихлар тарафиндин вуқуъ бўлуви эҳтимоли бирда баъйад эмас.

Дун ва Озоқ теграсинда, биноси ҳазарларга нисбат этилмиш шаҳарлар ҳам албатта ушбу булғорлар биносидир. Чунки араблар булғорларни ўзлари дунёга келгачгина «Ҳазар» деб отосаларда, ўзлари дунёга келганча булғорлар, «ҳазар» исмини эшитдиғи вақтдағи воқеъларни ҳам ҳазарга нисбат ила ҳикоя қиладилар. Ўшандоқ ҳазар исми ила ҳеч вақт муносабатлари ўлмағон, ушбу тубонғи булғордин Дуной ёқосина кўчмиш булғорларни ҳам араб муаррихлари «ҳазарлардин бир фирқа» деб тасмия этадилар. Йўнон ва араб муаррихлари Уқо тамоғиндин Қафқоз шимолина қадар йерларни «Ҳазар йери» ва унда ўлан

шаҳарларни ҳам, масалан, «Эски Қозон», «Шаҳри Булғор», «Суор» (Сор), «Этил» ва ғайрларни Ҳазар шаҳарлари отомишдирлар. Булар эса йўқориғи булғорлар шаҳарлари эди. Ўшандоқ Қафқоз ва Дарбанд шимолинда, арабларнинг бир вақт булғорларга иккинчи вақт ҳазарларга нисбат этдуклари шаҳарлар, масалан, «Билинжор», «Ҳамлиж», «Безо» ва ғайрлар шаксиз ушбу тубонғи булғорлар шаҳарларидир (тубонда яна бир оз баёни келур).

ҚОРОТХОННИНГ ЎФИЛЛАРИНА ВАСИЯТИ

Қоротхоннинг беш ўғли бўлмишдир. Учусининг исми торихларда маълум, иккисининг исми маълум эмас. Улуғ ўғли Вотбой, иккинчиси Қотроғ, учунчиси Оспорух.

Қоротхон буларга мамлакатни бўлмов, яъни тақсим қилмов ила (муаррихлар таъбиринча) жуда ҳикматли васият айтмиш эди. Лекин булар отоларининг ҳикматли васиятини тутмадилар. Ўз вақтлариндағи қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлдилар. Ишнинг оқибати (охириси) нимага боруб чиқор, они ўйламадилар. Мамлакатларини бўлдилар. Улуғлари Вотбой Дун теграсинда қолди. Қотроғ Дуннинг иккинчи тарафина кечди. Тўртинчиси Поннунияга, оворлар йерина ва улар бақияси устина кетди. Бешинчиси отолари дўстларина Рим (Рўмо)га кетди (албатта римларнинг олтун ила қизиқтирувларина олдануб, ишнинг охирини ўйламай, Рўмо ҳукуматини шимол ворворлариндин соқлов учун кетмиш ўлмоли), учунчиси Оспорух Дуёйга кетди. Булғорлар ила баробар ислованларга ҳам ҳокимлик этди.

ДУНОЙ БУЛҒОРЛАРИ

Қоротхоннинг учунчи ўғли Оспорух ва ё Аспирек ўз улушина теккан қавм ва қабиласи ила ғарб тарафина йўнолди. Аввалда Днестр ила Дуной оросинда бир оз тириклик этди. Сўнгра 679 сана милодия, 59 сана ҳижрияда Мезияга кўчди. Илгари императур Зенун даъвати ила бормиш булғорларни тазйиқ этуб, онда келуб йерлашмиш ўлан ислованлар ила муҳораба қилди ва ғалаба этди. Дуной ёқоларина қувватли бир Булғор ҳукумати тоъсис айлади. Тартиб бўйинча учунчи Булғор ҳукуматидир. Биринчиси Қомо, Вулго ёки йўқориғи Булғор ҳукумати, иккинчиси Озоқ — Дун ёки Тубонғи Булғор ҳукумати. Учунчиси ушбу Дуной ёки Кичик Булғор ва ё Ташқи Булғор ҳукумати¹.

Эмди кўрингиз, бугунги Дуной ёқосинда ўлан Булғория бизнинг Ўрол — Вулгодин чиқуб, Қрим ва Қора денгиз бўйларинда тириклик этмиш ўлан булғор қариндошларимиздин бир тоифа ташкил этдуки бир ҳукуматдир.

ДУНОЙ БУЛҒОРЛАРИНИНГ ҚАВМИЯТЛАРИНИ ҒОЙИБ ЭТУВЛАРИ

Ҳар тарафдин ёт қавм чулғаб олғон ва ё маданияти, давлати, нуфузи ортиғроқ қавмлар ёнинда тириклик этишга мажбур ўлғон қавмларга ўз қавмиятини, ўз тилини соқламоқ учун жуда улуг ўёнқоқ ва жуда зўр ғайрат ва ҳамият ва тадбир керак ўладир. Йўз йилдин сўнг келуви жуда заиф эҳтимол тутқон қўрқинчлар ва фалокатлар учун шул вақтдан-ўқ жуда қувватли тадбирлар қилурға керак бўладир. Қонуни оламдин кўз йўмуб, ҳозирги ҳоли ила мағрур ўлиб, келажакда ўзлари ва ё авлодлари саломатлиғи учун тадбирда ўлмай, «эртаси учун эшак қойғурғон», деганлар, эртаси учун ўзлари ва ё эрталардин бир эрта авлодлари эшак даражасина индирилмай қолмаишлардир. Торих бундай воқеаъалар ила тўладир. Торих ёзувдин мақсуд ибрат олдирувдир. Бундай воқеада албатта (эл) аҳлини ибрат улугдир.

¹ Араблар Дуной булғорларини «Булғор хорижа» ва «Ҳазар хорижа» ва «Кичик Булғор» ва «Қора булғор» отомишдирлар Ҳар қойси тасмийасининг мутаввал китобларда ваҳҳияси баён қилинмишдир.

Бизнинг Дуной булғор қариндошларимиз ҳам вақтли қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлуб, олддаги кунларни бирда ўйламамишлар. Қавмиятларини соқлов хусусинда фурсат узмасдин аввал лозим тадбирларни қила олмамишлар. Қавм ғолиб ўлдиқлари ҳолда мағлублариндин мағлуб ўлмишлар, яъни билпарво мағлуб ўлан қавмлар ила оролашдилар. Урф ва одатларини олдилар. Ўз тилларина эътино этмай, қавми мағлуб тили ила сўйлаша бошладилар ва бу соҳада оз-оз ислованлаша боруб, оқибат тўққизинчи асри милодияда (250 ҳижр. сана — 864 мил. сана) ислованларнинг динини олмоқ ила бутунлай ислованлашдилар. Эски қавмият — туркликлариндин ёлғиз томирларинда аралаш қон ила, бутун кўйи саломат исмлари қолмишдир. Дин ва тил жиҳатиндин бизнинг ила ҳам муносабатлари тамом кесилсада, аммо мазкур қон ила исм жиҳатлариндин ҳамон ҳам бизга муносабатлари саломатдир¹. Урф ва одат ва маъишат жиҳатларида ҳам турклик асарлари боқий эмиш, хусусан, ҳайвон осорорға ҳаваслилар эмиш. Шунинг учун баъзи вақт буларни оврўполулар «кетувчи булғорлар», дейдилар.

ҲАЗАР ХАЛҚЛАРИ ЁКИ БУЛҒОРЛАРНИНГ «ҲАЗАР» ОТОЛИНУВЛАРИ

Қора денгиз ила, аввалда Харкон денгизи, сўнгра бир вақт Холис денгизи отолмиш ўлан Ҳазар денгизи оросинда эскидин берли туркий қавмлар, масоғий ва олонлар бақиялари, Озарбойжон, Хоразм ва Хуросон тарафиндин келуб қўшилмиш оз-оз фирқа туркий қавмлар тириклик этар эдилар. Бу қавмларнинг борлиқи Оврўпоға тўртинчи асри милодияда хунлар ила бир вақт билинди. Сўнгра буларнинг шимолиндин булғор қавмлари, уғир ва овор тоифалари ҳам келуб қўшилдилар. Булғорлар қавм ҳоким ва ғолиб ўлдиғиндин бу қавмлар борчаси «Булғор қавми» отолмиш эдилар. Аммо Рўм ва Ғариқ торихларинда еттин-

¹ Илм, маърифат қавмларнинг айни басиратини ҳам очадир. Сўнғи йилларға қадар Дуной булғорлари турклар ила сидсий душманликда ўлдиқлариндин ўзларини соф ислован сонаб, булғор-турклик тарафларини кўнгилларина ҳам келтуруб қорамас эдилар. Эмди илм ва маърифлари ортув муносабатинча ўзларининг аслларини ҳам дуруст тоний бошладилар. «Бизлар Ўрол ва Вулго ёқосиндин келмиш булғор туркийлари аجدодимиз», дея эътироф эта бошладилар. Жаридалар воситаси ила ҳам эълон қилдилар.

чи асри милодияга қадар «Шарқ турклари» исминда ёд этилдилар. Арабларга аввал маълум ўлувлари била «Турк» исминдагина маълум ўлдилар. Сўнгра араблар бу туркийларнинг кўзлари қисқа ва тор ўлдиғини (қавми туркийнинг араб ва эронийларга нисбатан борчасинда кўз тор ва қисқароқ бўладир) кўрдиларда, бу маънида ўлан «ҳазар» лафзи арабийси ила тасмия айладилар. Шул вақтдин сўнг ушбу тубонғи булғорлар ва тахти тобеъятларинда ўлан бошқа туркийлар борчаси «ҳазар» исми ила шоеъ ўлдилар. Оврўполулар ва руслар «Қозон» дея таҳриф этмишлар. Ҳазар исми ила отолиқлариндин сўнг ёзилмиш торих ва жуғрофиялар буларнинг бу исм ила отолувиндин муқаддам ва ё сўнг ўлғон ва ул вақт бошқа исм ила отолгон воқеъаларни ҳам «ҳазар» исми ила ҳикоя этдилар. Шу илаки, (йўқоруда кўрилдиғинча) баъзи торихларда борча булғор шаҳарлари ҳазар шаҳарлариндин сонолмишдир.

Қора денгиз ила Ҳазар денгизи ороларина булғорлар сочилдиғини ва тубонғи булғорларнинг 635 санаи милодияда (14 санаи ҳ.) истиқлол касб этдукларини ҳам йўқоруда кўрмиш эдук. Ғарбдаги булғорларнинг Рўм мамлакатларина ҳужум этдиклари каби Шарқдагилар ҳам Осиё жанубига ҳужум этарлар эди. Форс шоҳи Ҳисрав (Нўширвони одил бунинг замонинда набимиз Муҳаммад саллоллоҳ алайҳи вассалим туғилмишдир) буларнинг ҳужуминдин соқланув учун харобаси оламни ажойибга қолдирмоқда ўлан Қафқоз девори ва темур қапу (Дарбанд) қалъасини бино қилмиш эди.

Еттинчи асри милодияда тубонғи булғор-ҳазарлар турк қавминдин жуда улуғ қувватли ва шавкатли халқ ўлиб, машҳур ўлдилар. Ақрабо эҳтимолина кўра, Қоротхон ўғиллариндин ва ё аҳфодиндин бириси ўлан¹ хонларини «улуғ хон» маънисида ўлан «ҳоқон» тасмия этдилар. Ул вақтларда ҳамонда Киев теграсинда тириклик этмоқда ўлан уғир-мажорлар Қоротхоннинг бошқа ўғиллари тасаруфина тушмиш ўлан булғорлар Днепр ва Уқо бўйларина келуб йерлашмиш ислованлар², Қримда Бусфур ва Фоноғурияда Ғарик қулуниелари, йўқориғи булғорлар ва ат-

¹ Ибн ал-Асир раҳматуллоҳнинг: «Ҳазар хоқонлари бир аҳли байтга махсус, бошқа киши хоқон бўла олмайди», демаги бу хоқоннинг Қоротхон наслиндин ўлмакини муайядидир.

² Ислованлар Ҳазар хоқонларина «Дон тўлар эдилар. Тутун (уй) бошиндин бир қилич ва бир ҳайвон териси берурлар эди (Нестур).»

боъилари, ҳатто, Хоразм тарафинда Шош¹ ва Сигноқ тегралари борчаси Ҳазар хоқонлари тахти ҳимоясинда эдилар. Булғор-Ҳазар хоқонлари Дарбанд (Боб ал-Боб) дин саккиз кунлик масофада, торихларда баъзи вақт «Ҳазар» ва баъзи вақт булғорлар шаҳарларидин сонолмиш улан Самандар² шаҳрини пойтахт этинмишлар эди. Бу ҳоллар ва бу воқеъалар филҳақиқат Озоқ денгизи теграсиндин Торх теграсина пойтахт кўчирув, «булғор» исмини «ҳазар» исмина олиштирувдин бошқа бир иш эмас эди.

БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАРДА МАДАНИЯТ

Ҳазар-булғорлар маданиятдин ҳам анча ҳаз олмиш эдилар. Қарйаларда ва шаҳарларда тириклик этар эдилар. Рўм импературлариндин устоз меъморлар келтуруб турли ўринға шаҳарлар бино қилдилар. Дун, Хоркуф, Воруниж ва бошқа ўринларда «Хазароский» отолғон ғариқ — йўнон усули меъморчилигига ўхшаган шаҳар харобалари сўнгги замонларға қадар маълум эди³ (йўқориги булғорлар иморатлари ҳам шул-ўқ тарзда бино этилмишдилар) ва, маъзалика, туркийлик васфини бутунлай қўйиб битурмай, хоқонлари ила баробар жой кунларинда саҳроларда қўниб, кўчиб ҳам йўрур эдилар.

ҚУСТАНТИНИЯ ҚАЙСАРЛАРИНИНГ ҲАЗАР-БУЛҒОРЛАРИДИН ЁРДАМ КЎРУВЛАРИ

Хориждин ҳар тарафдин ҳужум этилмак устина, дохили битмас-туганмас эътиқод ва мазҳаб ихтилоф ва низолари

¹ Сирдарё (Сайхун) шимол тарафинда, Орол денгизи бўйларинда ушбу, исмда маъмур бир вилоят марказий шаҳри эди. Истахрий бу вилоятнинг ичинда Шош исминда бир наҳр оқуб, Баҳри Хоразм (Орол денгизи)ға қўйдуқини ва Ёқут Ҳамавий ўз замонасина қадар бу вилоят Хоразмшоҳ Тегиш тарафиндин таҳриб этилмиш улдиғини ёзмишдир.

² Самандар шаҳри Дарбанд ила Вулғо оросинда, ҳозирги Торх теграсинда эди. Этил (Астрахон) шаҳриндин кичик эмас эди. Атрофи боқчалар ила чўлгонган эди. Шаҳарда мусулмонлар учун масжид, насорий учун калисо ва яҳуд учун синоғуғ бор эди.

³ Рўм, араб, рус торихларинда булғор ва ҳазарларнинг жуда қўб шаҳарлари зикр этилади. Буларни ўринлари ила сўнгги жузларда баён этурмиз.

ила буюкроқ заифланмиш рўмлар ҳар вақт ҳазарлардин ёрдам умид этуб, уларнинг дўстлиқларини кўзлар эдилар. Ҳазарларни таъзим этдукларини кўрсатур учун импературлар баъзи байрамларинда ҳазар кийумлари ила зийнатланур эдилар. Ишончли соқчиларни ҳам ҳазар турклариндин қўёр эдилар.

Ҳазарлар Рўм импературина иона этуб кўб аскар берур эдилар. Рўмларга ёрдамчи ўлиб икки мартаба форс вилоятини ҳам кирдилар. Буларнинг шукронаси учун императур ўз дёдемусини (Рўм қайсарларина махсус бош кийуми) ҳазар хоқонина кийдурди, они «ўғлим» ибораси ила талтиф этди.

ҲАЗАРЛАР ҚУВВАТ ВА ШАВКАТИНИНГ ОХИРГИ ВАҚТЛАРИ

Қувват ва шавкатда тубонғи булғорлардин иборат ўлан ҳазарлар шул даражага эришмишлар эдики, Форснинг энг улуғ шаҳарларини баъзан қўрқитуб, Рўм импературларина ҳам фармон йўритурлар эди. (Булғор) ҳазарлар муҳожир рўмлар ва қулунес херсунислар ила кўб ихтилот этуб, зийнат (рускаш)га ва роҳатликка ортиқ рағбат этмиш эдилар. Товрид (Қрим) бойликлари ва қувват ва шавкатлари ила мағрур ўлмиш эдилар. Аммо бу аҳвол уларнинг аввалги улуғ қувват ва шавкатларина заифлик келтурур эди, яъни жанговарликлари камайур, йимшор ва қўрқоқланур эдилар. Ўзларининг бу ишидан хабарлари йўқ эди¹. Арабистон жазирасиндин бир уч араб чиғуб, ҳазарларнинг бошина йетар қадари қувват ва шавкат ҳосил этажак эҳтимоллари кўнгилларина ҳам кируб, чиқмос эди.

АРАБЛАРНИНГ БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАР ИЛА МУҲОРАБАЛАРИ

Ҳазарларнинг илк қувватли ва шавкатли вақтларинда, 608 санада уфқи саъодатдин шамси исломият тулуъ этди: бир тарафдин таассуб ва батолат ила қопланмиш қоронғи оламни ёрута бошлади; асл маданият ва ҳақиқий саъодатнинг

¹ Тоассуф этилинажак ҳолдирки, туркий қавмлар эски-эскидин тутдиқлари йўлнинг оқибатини, ва нага боруб чиқажақина жиддий суратда эътибор қилмадилар. Ва алҳол қавмларининг саломати ва саъодати учун бу иш лозим ва лобудминадир. Тадбирда (Дабир аш шай, не фикр ва мулоҳаза) шўлдир.

нсгизини қурди; олам болаларининг умуман саъодат ва роҳатина зарур ўлар қонунлар ва улуғ ҳикматли низомлар келтурди. Исломиятга даъват бошланди, хатлар ёзилди. Доъийлар кўндирулди. Қабул ва ё сулҳ этилинарға ҳар турли ҳимоя ва рийоя кўрсатилди: осий ўланларға ғозийлар йиборилди. Рўм Қайсарина ҳам исломиятга даъват ила хат ёзилди. Ушбу Ҳазар туркийларина бўлуви эҳтимоли қавий ўлғон туркийча ҳам мактуб ёзилди (Амир бин Афсийға туркийча хат ёзилуб берилдигини Ибр ал-Асир ривоят қилади), аммо Рўм қайсарлари ўзлари исломиятни қабул этмадиклариндин устун, бор қувватларини тубон булғор (Ҳазар)ларға ҳам исломиятни қабул этдирмаслиқға сарф этдилар. Рўмлар интригосиндин озода ўлмиш йўқори булғорлар қабули исломият этдуклари ҳолда, улардин на қадар жанубда ўлан тубонғи булғор — ҳазарлар аввалги ҳолларинда қолдилар. Бунинг ҳам жазосини тез кундин кўрдилар. Араблар инод этуб, ҳақлиқни тонурни тиламаган рўмларнинг тез кундин кўб йерларини олуб, кўб аскарларини ҳам ҳалок этдилар. Бунинг илагина қолмадилар, тез кундин Қафқоз тоғлариндин ҳам бош кўрсатдилар. Ҳазрат Умар разиоллоҳ инна зилофотинда Абдулрахмон бир Рабиъат ал-Бохлий раз. турк (булғор, ҳазар ғазоси ила бўйурилди¹.) 190 санаи ҳижрияда Абдул-

¹ Ибн ал-Асир раҳматуллоҳ «Китоб алкомил»инда ва Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжам ал билдон»инда ҳазрат Умар разиоллоҳ инна замонинда Рабиъат ал Бохлий раҳ. турк ва билинжирға ғазо қилдиқи ва ҳижратнинг III санасинда Шарроҳ бин Абдуллоҳ ал Ҳакимий раҳнинг Билоди Ҳазарға кируб, «Мадина ал Безо» ва «Дарбанд» ва «Билинжир» ва ғай шаҳарларни фатҳ этдиги, «Муслимат бин Абдулмаликнинг 114 сана ҳларда Билинжир тоғлари ортиндаги (шимолиндағи) тоифаларни итоат қилдирдиғи ривоят этилинадир. Мазкур китоблардаги «Билинжир» суратиндаги сўзларни баъзилар «Балхир» равишинда ҳам ёзмишдирлар. Ториҳий исмлар тилдан тилга, китобдан китобга кўчар ила — кўчар ила билинмас қадари ўзгара ва аслиндин йироқ кетадир. Оврўпо ва рус тилина кўчирилмиш арабий ва форсий ва туркий сўзлар тонулмас қадари ўзгарагини такрор кўраимиз. Ўшандоқ бошқа тилдаги, шул жумладин, туркий сўзлар ҳам араб тилина кўчирилса, баъзи вақт ҳарф йетишмадикидин, баъзи вақт бир ҳарф ўрнина иккинчи ҳарф: масалан «жим» ўрнина «ғайн», маъжама ва ё «коф» форсий ва билъакс истеъмол этдиклариндин исмлар бишкроқ ҳам ўзгарадир. «Мишчор» ва ё «мачор»нинг «мажор» ва «мажъар», бошғирдининг «босижирд», «булғор»нинг ҳам «биргар» ёзилдиқларини кўраимиз. Туркий исмларни араблар аввал ва ҳали ҳам албатта туркча ёзилғон китоблардин кўчирмадилар, ё форсий ва йўноний китоблардин кўчирдилар ва ё оғиздин эшитилмишинча ёздилар. «Билинжир» ва ёинки «балхир» деб ёзилишинин қатъий назар, шаксиз улар «булғор» сўзиндин ўзгартилмишдир.

раҳмон ал-Бохлий ҳазратлари ҳазарлар ёки булғорлардин Билинжир (Билинғир) шаҳрини олуб, ондин икки йўз фарсах шимол тарафина ҳам келди. Жарроҳ бир Абдуллоҳ ал Ҳақимий ҳам Безо, Дарбанд, Балхир шаҳарларини забт этди. Сулаймон бин Рабиъа Ҳазардин (булғорлар) пойтахтлари Самандар шаҳрини ҳам олди. Ҳазар хоқони пойтахтни Этил шаҳрина кўчирурға мажбур ўлди. Араблар ҳазарларға айтилмиш вақтлардин бошлаб 115 саналар теграсина қадар ўн мартаба ҳужум этдилар. Арабларнинг еттинчи мартаба ҳужуминдин сўнг ҳазарлар ўзлари ҳам бир мартаба арабларға жуда шиддатли ҳужум этуб Мавсилға қадар бордилар. Лекин ул вақтги ишликли, саботли, олдиларина олғон ишнинг охирина боруб чиқорға тиришувчи араблар бунинг сабабиндин умидсизланмадилар. Тез кундин яна ҳам ҳужумға яроқландилар. Марвон бин Муҳаммад бин Марвон йўз йигирма минг аскар ила ҳазарларға жуда шиддат ила ҳужум этуб, ҳазар хоқонини Этил (Астрахон)дин ҳам қочишға мажбур қилди. Ҳазар хоқони Қрим бўйни жазирасина кируб қочди. Марвон бин Муҳаммад Ақсо билод Ҳазарға қадар йетушди. Ақсо билод Ҳазар эса йўқориғи булғорлар шаҳарлари эди. Йўқориғи булғорларға Рўм қайсарлари иғвоси йетушмадикиндан, улар албатта Марвон бин Муҳаммадға бўй сўндиладар. Ҳам эскидин савдогарлар воситаси ила маълум ўлан ва кела бошлагон исломиятни осон қабул этдилар.

Вулғо теграсиндин Ҳазар хоқони қочди. Сув йўллари арабларға очиқ қолди. Умавийлар одатларича албатта ушбу вақтлардан-ўқ, ҳар йерда ислом даъватчилари хизматини кўргон араб савдогарларини булғорларға ҳам йубормишдилар¹.

**АВВАЛДА «БУЛҒОР» ҲАМ, «ҲАЗАР» ҲАМ ОТОЛМИШ УШБУ ҚАВМНИНГ ИККИГА ОЙРИЛУВИ ВА
БУ ИККИ УМУМИЙ ИСМНИНГ ИККИ
ФИРҚАНИНГ БИР-БИРИНА ТАХСУС ЭТУВИ**

Аммо тез кундин арабларнинг ўзларинда ҳам аҳвол жу-да улуғ равишда олишинди. Хулофат умавийлардин аббосийларға кўчди. Арабларнинг тактика (усули ҳаракат)лари бошқаланди. Халифа бинни Умия бор ҳимматларини ислом

¹ Араб савдогарлари кўргон хизматни бизнинг булғор ва Қозон савдогарлари ҳам кўрдилар. Булғор ва Қозон савдогарлари оёқ босқон уринларда исломият болқиди. Маҳаллалар, масжидлар, мадрасалар майдонға чиқди. Умумият ила дин ва қавмият йўқотилув каби офатдин туркийлар қутилдилар, арвоҳларина минг раҳмат ўлсун!

мамлакатларини кенгайтурга, мусулмонларни улум, ша-риъат ва маъориф, дунёвият (ҳисоб, хандаса, табиъат, тиб, техникo кабилар) ҳунар ва санойиъ савдо ва тижорат ила яроқлантирурга, ислом динини бошқа қавмлар оросина уламо ва савдогарлар орқали, жуда ҳожат кўрилдиқда, ас-кар қуввати ҳам қизғонмай сочарға сарф этилмишлар эди. Бунинг учун қарйалар ғрунтовой йўллар, кўприклар, усул-ли карвонлар, истонсалар тоъсис этуб, сув устларинда ти-жорий улуғ кемалар (турговий флут) бино этмишлар эди. Ва бу мақсад ила дунёнинг ҳар тарафина йўллар очуб ва бунинг учун аскар қувватини ҳам истеъмол этар эдилар. Машриқ тарафина Ҳиндға қадар, мағриб тарафина Анда-лусға қадар йўллар очмиш эдилар. Ҳазарлар ила бу қадар шиддатли ва бири ортиндин бири тутош сўғишлар қилув-ларида, Булғo тарнқи ила аввалдин машҳур ўлан савдо ва тижорат йўлини қўлға туширув, ўзларина ақсо шимолға қадар савдо ва тижорат ва нашри исломият учун йўл очув эди. Бу мақсудларини ҳосил ҳам этмиш эдилар. Лекин бошлағон ишларини охирина йеткурурга тақдир мусоида қилмади.

Аббосийлар эса кўбрак умрларини эътиқод ва мазҳаб низолари, йўнонлардин келтурулмиш улум назария ва фалсафа ва бошқа кўнгилли — кўнгилсиз ички ишлар ила ўздирдилар. Ислom мамлакатлари бир қориш ўлсун кен-гаймади. Балки ҳар тарафдин қисилди. Хорижий ва дохи-лий душманлар бундин истифода этдилар. Мамлакат ичин-да Бош-бадоқ ҳукуматлар зуҳур ўлди. Хорижий душман-лар қўллариндин чиқмиш вилоятларни қойтаруб олмақа бошладилар. Бу фурсатдин истифода ила бизнинг Ҳазар ёки Булғор хоқони ҳам Қрим бўйни жазирасиндин Этил шаҳрина қойтди. Савдо ва тижоратга ҳеч важҳ ила маъ-монат этмамоқ туркий қавмларнинг борчасинда муқаддас қонун ўлдиғиндин, булғорларнинг араблар ила савдо ва тижоратина манъ ўлмади. Лекин араблардин жуда кўбини кўрмиш тубонғи булғор-ҳазарлар, йўқориғи булғорларнинг исломият қабули ила арабларға хисн таважжуҳлари учун интиқом этмоқа қасд этдилар¹. Йўқориғи булғорлар ҳам

¹ Ўшандоқ Булғор-Ҳазар хоқонлари пойтахтларини Этил (Астрахон) шаҳрина кўчиргач ҳам шул-уқ мусоидада ўлдилар. Астрахонда мусулмон, яҳуд, насроний, ҳатто, мажуслар ҳам бор эди. Уламо Масъудий раҳматуллоҳ замонида хоқон яҳуд динина кирмиш эсада, халқининг кўбраги ҳам аскари мусулмон эди. Вазири ҳам Аҳмад бин Кўба исмли мусулмон эди.

улардин соқланур учун қалъалар бино этмоқа ва бунинг учун Бағдод халифалариндин муҳандис сўрамаға мажбур ўлдилар. Ушбу вақтда исломиятни қабул этган ила этмаган булғор-ҳазарлар ороси тамом очилди. Аввалда умуман «булғор», сўнгра умуман «ҳазар» отолғон исмларини бўлишдилар. Тубонғилари — мусулмон эмасларина «ҳазар» исми махсус ўлдиғи каби, йўқоригилари — мусулмонларина «булғор» исми махсус ўлуб қолди. Тубонғиларини «булғор», йўқоригиларини «ҳазар» отомоқ бутунлай тўхтамаса ҳам, лекин сийрокланди.

ҲАЗАРЛАРНИНГ ДИНДИН ДИНГА КЎЧУВЛАРИ

Ҳазарлар саккизинчи асри милодия бошларинда Рўмдин сурилмиш яҳудлар ташвиқи ила яҳуд динина кирдилар. Аммо тез кундин (244 сана ҳ.— 858 м.) насорий динина кирдилар (магар подшоҳлари кирмай қолди). Кўб ҳам турмай (251 сана з. — 868 м) яна ислом динина кирдилар. Ислон динина кирувлари ислом уламوسي даъватлари, мусулмон халифалари иждиҳоди ила эмас эди. Ул вақтларда ислом уламосининг ҳимматлари, Бағдод халифаларининг ҳисни тадбирлари бошқа ишларға йўналмиш эди. Балки бу ҳазарларға иккинчи турк тоифаси (билинувина қороганда печенеғлар) ҳужум этдилар. Ҳазарлар аввалда ислом хилофина рўмларға нусрат берсаларда иш навбати ўзларина йетгач, рўмлардин нусрат кўра олмадилар. Биль-акс рўмлар ҳазарларнинг ҳалок ўлувини тиладилар.¹ Ҳазарлар қон-қариндошлари Хоразм мусулмонлариндин ёрдам сўрарға мажбур ўлдилар. Хоразм турклари айтдилар: «сиз кофирсиз, биз кофирға нусрат этмаймиз. Агар мусулмон ўлсангиз сизга нусрат қилур эдук», дедилар. Ҳазарларнинг ҳам кўбиси ислом динини қабул этуб, мусулмон ўлдилар. Хоразм мусулмонлари ҳам ҳазарларға ёрдам этуб, душманларини дафъ этдилар. Магар яҳуд дининда подшоҳлари — хоқон қолди. Ул вақт исломият марказиндин ва йўлиндин йироқ турғон Қрим бўйни жазирасиндағи бир тоқим булғор-ҳазарлар яҳуд дининда қолуб, «Қаройм» ва «Қороймн» отолдилар.

¹ Коромзин айтади: «ғариқлар (рўмлар) ҳазарларнинг қувватли вақтларинда мажус ўлсаларда дўстликларини кузатмишлар эди. Аммо, заифлангач насроний ўлсаларда ҳалок бўлувларини тиладилар», дейур. Кўрингиз, қандай яхши насроний дўстлар?!

ҚОРОЙМ ЁКИ ҚОРОЙМН ТУРКЛАРИ ЁКИ ЯХУД ДИНИНДАГИ БУЛҒОР-ҲАЗАРЛАР

Қрим бўйни жазирасинда бу кун саломат, яҳуд дининда «қаройим», «қороймн» исмли туркий халқлар ёшомоқдадир. Булар бурунги Қрим бўйни жазирасиндаги булғор-ҳазар туркларининг бақияларидир. Яҳуд дини ила баробар яҳуд ҳарфини ҳам олмишдирлар. Таврот қутуби хамсасини яҳудий (иброний) ҳарфи ила, лекин турк тили узра ёзмишлар ҳам ўқурлар. Мазкур турк — булғор — ҳазар яҳудийлар ушбу замонамиза қадар гарчи яҳуд ҳисобини олуб, истёмола этсаларда, аммо баъзи ойларни, масалан, «чирук ой», «куз ой», «сукун ой», дея туркча отомоқдирлар.

ҲАЗАР ХОҚОНИНИНГ ЗАИФЛАНУВИ

Ҳазар хоқони ҳамонда мусулмон ўлмай қолди, лекин жуда заиф қолди. Мусулмонлар хоқонни, сарой ёнина масжид солув, мактаб ва мадрасалар бино қилув, вазири лоршия (мусулмон)дин ўлув, аҳли ислом ила муҳорабаси ўлажак эса мусулмонлар қотишмай турув каби шартлар ила боғладилар. Араб жуғрофийун ва муаррихиндин Масъудий, Истахрий, Дамашқийларнинг ҳазарлар ҳақинда ёздиқлари ушбу вақт аҳволидир. Исломият ҳазарлар орасинда кунба кун қувватланмоқда, сочилмоқда, хоқоннинг ҳам нуфузи ва эътибори кун-бакун озоймоқда эди. Хоқон охирда, балки ундаги яҳудий, ҳазар, булғорлар ила ва Рўм қулунислари ёрдами ила қувватланмоқни қасд этибдур, ўз вилоятиндин ўлан Қрим бўйни жазирасина кирув, йерлашди.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ХОҚОН ТАСАРРУФИНДИН ЧИҒУВИ ВА ХОҚОННИНГ ОХИРГИ УМРИ

Келуб йерлашмишларина кўб ўлмагон ислованлар устина узоқламай ворёклар ҳам келуб хожа бўла бошладилар (баёни тез кундин келур). Рурек ила келган ворёклардин иккиси Оскулд ила Дер ворёкдин ғариқга борурга маълумлари ўлан йўл ила чиқдилар. Йўлда Киев шаҳрини кўрдилар. Ул вақт Киев Ҳазар хоқонлари тасарруфинда эди. Оскулд ила Дер бу шаҳарга молик ўлуб, Ҳазар хоқонларина бера тургон донни (тутун бошиндин бир қилич ила

бир тин териси эди) бердирмас ўлдилар. Узоқда турмай ортилариндин Рурек иниси Улег келуб, хиёнат ила Оскулд ила Дерни ўлтируб, Киев кинози ўлди. Ҳазарлар тасарруфинда ўлуб, уларга дон тўламоқда ўлан родимчиларни ҳозирги Витебский, Чернигфский губерноларини Ҳазар хоқонлариндин чиқорти.

Рурек ҳафиди Свотаслав уйғур ўғли Уқо бошлариндағи ислованларни, вотичиларни ҳам Ҳазар хоқонларини тасарруфиндин чиқорди. Сўнгра Ҳазар хоқонининг ўзина ҳужум этди. Хоқон ўзи сараскарлик этмиш эди. Лекин мағлуб ўлди. Свотаслав ҳазарларнинг бир шаҳрини олди.

ҲАЗАР ХОҚОНИНИНГ РЎМ ДЎСТЛАРИ

Маданий ва христиён Рўм қайсарлари булғор-ҳазарлар қувватли вақтда мажус ўлсалар ҳам уларни дўст кўриб, уларни таъзими учун кийумларини кийуб, «ўғлим» ибораси ила талтиф этмишлар эди. Аммо заифланғач насорий ўлсалар¹ ҳам ҳалок бўлувларини охирларина қадар тиладилар: Рўм қайсари рус кинози Мистислов Влодимирувичдин Ҳазар хоқонининг Қримда тасарруфини битурурға ўтинди. Кўрингиз! Қандай оброзованний, яхши христиён дўстлар! Мистислов албатта мамнуният ила қабул этди. Рўм сараскари Ондируник Қрим ёқосина чиқуб, Мистислов аскари ила бирлашуб, хоқонга ҳужум этдилар. Аввал сўғишларинда — ўқ Ҳазар хоқони Геурғий Тисулони асир этдилар².

Қримда Ҳазар хоқони битсада, ҳазарлар битмади. Чунки тез кундин иккинчи уруғ турклар, қипчоқлар Қримни забт ва истило этуб рус ва рўм тасарруфларина хотима чекдилар. Қримда Ҳазар исми торихларда жуда сўнгга қадар зикр этилади. Аммо Қримнинг шарқ тарафинда Қора

¹ Охирги Ҳазар хоқони Рўм — Ғариқ Византийлардин ёрдам хўрмак умиди ила тансир этуб, Геурғий Тисуло отолмиш эди. Лекин насроният ул вақтда-ўқ сиёсий мақсадларга қуролгина иттиҳоз этилдикиндан онинг хилофина келдикда ҳукмсиз қолур эди. Бу сабабдин хоқоннинг қувват ва шавкати ўлмағоч, насронияти фойда бермади. Рўм қайсарлари аввалги муҳаббатларини қайтаро олди.

² Бизнинг бурунқиларимизнинг: «... дўстинг бўлса, пичоқ ёнингда бўлсун» деган мақолларина ушбундай воқеаларнинг кўб тақрори сабаб ўлмишдир. Лекин сўнқилари аввалқиларининг бошина келган ҳоллардин хабардор ўлмадиклариндин Геурғий Тисуло воқеъаси ҳамон тақрор этар эди.

денгиз ила Баҳри Ҳазар ороларинда Ҳазар денгизи бўйларинда Ҳазар ҳукумати руслар истилосина қадар қолди. Тубонғи булғор-ҳазарлар эса бу кунда ҳам соғ-саломатдирлар.

ХОЛИС ВА Ё ХОЛИН БУЛҒОРЛАРИ

Коспий денгизи ила Қора денгиз оросиндағи ва Озоқ, Дун, Қрим теграсиндағи тубонғи булғорларнинг, сўнгроқ «Ҳазар турклари» отолдиқларини йўқорида кўрмиш эдук. Эмди Вулғо, Ёйиқ наҳрлари орасинда Коспий денгизи бўйлариндағи тубонғи булғорларнинг яна бошқа бир исм ила отолдиқларини кўрамиз. Йўқориги (Қомо) булғорлари ила тамом бир уруғ бир динда ўлан тубонғи булғорлар «Холис» турклари отолинурлар эди. Сўнгдин Ҳазар денгизи отолмиш ўлан Каспий денгизи эски замонда «Холис» ва ё «Холин» денгизи отолинур эди. Русларнинг бош муаррихи Нестур замонинда ҳам Ҳазар денгизи бу исм ила отолмишдирки, Нестур они, яъни Ҳазар денгизини «Холис» денгизи дея ёд этадир. Ҳатто Узертскуфскийнинг Александр биринчига ёзғон номасинда ҳам Астрахон денгизи «Холин» денгизи отолмишдир¹.

Холис «Хоразмнинг» мухраф ўлуви эҳтимола қарибдир. Ҳарна ўлса ўлсун, бу кунги «Холин мишар» лари отолмиш турклар ушбу Холис, Холин ва ё Хоразм теграсиндағи булғорлар ва мажорлар наслиндин қотиш ўлувлари мазнундир. Бир вақт кўчмали қувватли турк ўрдалари Осиёдин Оврўпоға Холис ва ё Холин булғорлари йерлари орқали ўта бошлағач, булар аввалги ўринлариндин бир оз йўқориқроқ ҳамда мағрибғароқ, тинч ўринларға кўчконлар бўлса керак.

¹ Никула Ёқуф Узертскуфский Александр биринчи замониндағи машҳур сайёҳ (1750 санадин 1827 га қадар умр этмиш).

ИСЛОВАНЛАР

Ислованлар умуман қавми ориёниядин (қисқаси «орий») ўлдиқлариндин, насл-насаб ва ё тил жиҳатиндин туркий қавмлара муносабатлари йўқдир. Лекин торих майдонина чиқо бошлагандин, яъни 6-асри милодий авваллариндин бери туркий қавмлар ила қўшниликлари ва турли муносабатлари, воқеалари ўла келмиш¹. Узий наҳри (Днепр) бўйларина муҳожират этмиш ислованларнинг кела келмишлариндин бизга қўшниликлари ва ҳар турли муносабатлари ўлмишдир. Торихий воқеаларимизнинг ҳам кўбиси улар ила муштаракдир. Ислованлар аввалда туркий қавмлардин «хун»лар, «овор»лар, «булғор-ҳазар»лар, сўнгра манғуллар — тоторлар каби туркий қавмлар тахти тобеятинда ўлдилар. Аммо ҳозирда, билъакс, қавми туркийнинг кўписи билвосита ва ё бевосита (Хива ва Бухоро туркийлари каби) ислованлардин бир фирқанинг тахти ҳимоясиндадирлар. Бундин устун, бу кун Великий Рус отолмиш ислован шўъбасина турли сабаблар ила туркий қавмлардин жуда кўписи қўшилуб, оролашуб, ислованлашдилар. Демак, қонларинда туркий қавм қонлариндин ҳам анча просент бордир. Ушбу муносабат учун ҳамда бизлара қавм ҳоким ўлдиқлари учун уларни ҳам ижмола баён қилмоқни тегишли кўрамиз. Туркий қавмларни Оврўпо торихларинда аввал зуҳурлари тартиби ила (фақат ёқутларни истисно ила) зикр этдукимиз каби ислованларни ҳам шул тартиб узра, яъни торихда аввал зуҳурлари вақти-ла зикр этамиз.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ТОРИХ МАЙДОНИНА АВВАЛ ЗУҲУРЛАРИ

Милоддин сўнг, бешинчи аср охирларинда (495 сана) шимол тарафлариндин торих тётрусина (Коромзин таъбиринчи) ислован қавми чиқадир. Ислованлар аввалда шимолда, Висла наҳри теграсинда, ҳозирги Офстриё ичинда Голитса саҳросина келдилар. Соловьёв: «ҳеч шубҳасиз ислованлар хунларга дон (хирож) тўламишдирлар. Наток сўнгра ҳазарларга тўладилар» дейди. Энг аввалги муаррихлар ислованларни ушбу ўринда тобдилар. Сўнгра ис-

¹ Йўқоруда кўрилмишдирки, бу йерлар аввалда искиф, сормот, хун, овор, угир, булғор, ҳазар каби туркий қавмларники эди.

лованлар Дуной бўйларина шимолида Қияга (ҳозирги Румоние) қадар сочилдилар.

Қаламли қавмлар ислован қавмининг тарих майдонина зуҳурини ҳам мадҳ ила қорши олмадилар (истикбол этмадилар). Йунон муаррихлари, хусусан, Моврикий ила Прукупий¹ ислованларни жуда қўйи қора ила ёзадилар. Рум қайсари Йустинён асринда 527 санада ислованлар ҳам Кияда тириклик эта бошлаб, онтлар ҳам уғир уруғлари ила баробар империяга хужум эта бошладилар. Рус муаррихи Коромзин ҳам «ислованлар империя учун сормотлар, гутлар, хунлардин ҳам қўрқинчлироқ ўлдилар. Эллария, Фракия, Ғаритсия, (Йунон), Херсунес, Ййун кўрфазиндин Қўстантининияга қадар борча атроф ислованларга қўрбон ўлдилар. Дуной жанубларини ҳисобсиз халқ қонина мустағрақ этдилар. қарйалар, шаҳарларни ёндируб, кулини учирдилар. Ўринлари бўш саҳро бўлиб қолди. Ислованлар Оврўпода ўттиз сана хунрезлик ва ваҳшийлик этдилар», демишдир.

Ғариқларнинг ислованлар ҳақида ёздиқлари ҳам албатта муболиғадин холи ўлмаса керак. Ҳамда умум ислованлар ҳақида тўғри ҳам эмас. Коромзин ҳам албатта ислованлардин кўчируб ёзадир. Чунки оворлар подшоҳи Баёнзонга, даъвати буйинча келмиш ва ондин Румга чиқмиш Болтиқ ислованлари жуда соф дарун кўринмишлар эди. Ўзлари ҳам: «Биз сўғиш қуроли истеъмол эта билмаймиз. Бори тек биз гусла (муסיқа қуроли) ўйнабгина тинч ва роҳат умр кечурамиз» демишлар эди.

ЎЗИЙ (ДНЕПР) БЎЙИНИНГ АВВАЛГИ ҲОҚОНЛАРИ

Ўзий наҳрининг (Днепр) Рус наҳри (Киевдин бир озғина тубон, Днепрнинг ўнг ёғиндин қўшилур) тамоғиндин йўқориги тарафлари саҳро табиятинда эмас эди. Балки ўрмонлик, созлиқлардин иборат эди. Бу сабабдин ҳайвон асрамоқ ила кўчма маъишат этувчи туркий қавмларни ўзина жалб этмиш эди. Бу ўринларда ёлғиз туркий

¹ Прукупий йунон муаррихлариндин 565 м.да вафот этган. Бир аҳвол ва бир вақога ҳақида икки турли тарих ёзув ила машҳурдир. Йустинён мусоти ҳақида бир асар ёзмиш. Аммо вафоти сўнгида яна бир асари топилмишдирки, онда аввалда мадҳ этмишларининг ёвузларини ҳам (тўғриси, ҳақиқат ҳолни) баён қилмиш.

қавмлардин сормот — ёзиғийлар бақиялари оз халқли ўрдолар овчилик ила маъишат этар эдилар. Ислован гуруҳи ҳам жанговар туркий қавмлар ҳужуминдин қутилмоқ учун бу ўринларга кўз этмишлар ўлмоқ керакдир. Ҳамда оз ўрдоли овчилик ила тириклик этмоқда ўлан ўрдоларни кўб фирқали ислованларга қорши тура олмаёжоқларини ўйлаб, ислованлар бу тарафга йўналмишдирлар. Ёзиғийлар ҳам ўз ҳолларини ўзлари чомалаб, Днепр, Ноймон, Висло наҳрлари бошлари орасина, ўтиб бўлмаслик созлиқлар, ботқоқликлар ороларина ёширинмишдирлар. Шундай ўлса ҳам тез замон рус торихларинда Ётвоғ исми ила зуҳур этуб, жуда эрта русларга душманлик кўрсата бошламишдирлар.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ ҲОЗИРГИ РУСИЯГА МУҲОЖИРАТЛАРИ

Ислованлар ҳам бошқа қавмлар каби ўзора жуда кўб шўъбаларга бўлиниб, турли исмлар ила отолдилар. Ислованлар ҳозирги Русияга бизнинг булғорларимиз Дуной ёқаларина йерлашдикидин сўнг келдилар. Русияга келувчилар Ғолетсия саҳроларинда, Дуной бўйларинда «Шарк ислованлари отолмиш» оқ серб, харвот, хорутонлар эди. Ислованларнинг ҳозирги Русия Ўзий суви (Днепр) бўйларина кучувларини русларнинг бош муаррихи Нестур бу ила баён этадир «ислованлар аввалда Дуной теграларинда эдилар. Онда бир тарафдин Мезеядин булғорлар, иккинчи тарафдин Поннуниядин влохийлар¹ тарафдин торлиқга тушурилдиқлариндин ислованлар шимол-шарқга кўчишга мажбур ўлдилар. Бир кесоки Пулшага ва бир кесоки эса ҳозирги Русияга келдилар». Кучув кайфияти бу ила ўлмиш.

Ислованнинг баъзилари ҳозирги Киеф губерноси теграсина Ўзий суви (Днепр)га келдилар. Йерлашмиш ўлан ўринлари соф саҳро ўлдиғиндин «Пулоний» отолдилар. Баъзилари ҳозирги Вуленский губернога, ўрмонлар оросина келдилар, «Деревлоний» отолдилар.

¹ Араб ва Усмонли торихларинда «Уфлок» отолмишдир. Румо, Италия жинсиндин, ҳозирги Румония халқининг бир кесокидир. Сағдон дедуклари Мулдовия халқи бори бир ушбу жинсдин Румониянинг бир жузидир. Бизнинг туркий ҳам «урис, улоқ» дедукларинда улоқдин мурод ушбу Влохийга ёки Улох (Уфлок) муроддир.

Баъзилари Двинога қўғурғон Пулут наҳри бўйина йерлашдилар, «Пулучоний» отолдилар. Баъзилари Сужо наҳри (Муғилефский губернода) бўйина ўлтирдилар, «Родимичи» отолдилар. Баъзилари Уқо наҳри бошларина, Колуга ва Тул (а) губерносина йерлашдилар, «Вотичи» отолдилар. Баъзилари Висла наҳрина қўғурғон Буго наҳрина ўлтирдилар, «Бужоний», «Дулибий» отолдилар. Баъзилари Десна, Семей, Сули наҳрлари бўйина йерлашдилар (Днепрга қўядилар), ҳозирги Чернигифский, Полтовоский губерноларда, «Североний» отолдилар. Припити ва ғарбий Двино наҳрлари оросина, Минский ва Витебский губерноларда йерлашдиклари «Дрефувичий» отолдилар. Днепр, Двино, Вулго бошлари оросинда Витебский, Пскуфский, Твероский, Исмудинский губернолардағилари «Кривичий» отолдилар. Днестр бўйларинда, Муғилефский, Пудулский губернолардағилари «Лутичий», «Теверсий» отолдилар. Илмин кўли ёқосиндағилари, Новғуруд губерносинда, айланасиндаги ислован ўлмаган халқлардин имтиёз учун нифси «ислован» отолдилар.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ

Рус бош муаррихи Нестур ислованлардин ёлғиз пулонийларни бир оз мадҳ этадир. Аммо Древлоний, Родимичи, Вотичи. Северонийларни жуда қуйи қора ила ёзадир: «Ўрмонларда ваҳший ҳайвон каби маъишат этдилар. Бири бирини ўлтирдилар. Борча қабоҳатни ошодилар. Ўғиллари отолари ва келинлари ҳақинда ҳақорат сўзладилар, никоҳ бўлмади, икки-учтадин хотун тутор эрдилар», дейур. Рўм муаррихлари янада буйикроқ қораладилар.

Ислован қавми Осиёдин Оврўпога келмиш ориёни-яларнинг энг сўнгғилари ўлдиқлари гумон этилинадир. Ўшандоқ, торих майдонина ҳам Оврўпо ақвомининг борчасидин сўнг чиқдилар. Маданият, маъориф, сиёсат босқичларинда ҳам ислованлар, хусусан, русиялилар. Оврўпо ақвомининг энг сўнгғиларини ташкил этадир.

ИСЛОВАНЛАРНИНГ СИЁСАТ ЖИҲАТЛАРИ

Ислова́нлар аввалда туркий қавмлардин «хун»лар, оворлар қўл остинда ўлиб, уларға аскар бердилар ҳам дон тўладилар¹. Сунгра Уқо наҳрининг шимол тарафлари бир оз вақт ҳур ва озод қолдилар. Аммо, Уқо ва Днепр наҳрлари бўйлариндағилари «Североний», «Вотичи», «Родимиячи», «Пулоний»лар, Киев халқи ҳазарларға дон тўладилар. Уй бошиндин бир қилич ва бир ҳайвон териси берур эдилар. Коромзин, муаррих Нестур ислова́нларнинг оворлардин кўрмиш жафоларини тасвир этдиги қолда ҳазарлардин жабр кўрдикларини бир бора ёзмай, бу қоллари ҳазарларнинг анча маданий ўлдиқларини исбот этадир.

ВОРЁКЛАР ЗУҲУРИ

Уқо наҳрининг шимол тарафиндағи ислова́нларнинг ҳур ва озодликларина тез кундин хотима чекилди. 244 санаи ҳ.— 859 м.да, денгиз ортиндин ворёклар келдилар. Чуд(фин) халқи Илмин, Кривичий ислова́нларини, мирияларни хирожга боғладилар, яъни оғир тўлов (дон) йўқлатдилар.

«Ворёк» дегани, қавми ориёниядин, Тафтун шўъбасиндин, Искондинов — фирмонский уруғ халқлар эди. Исми умумиялари «Нурмон» эди. Болтиқ денгизи ортинда ул вақт Искондиновия отолмиш ҳозирги Шветсия, Норвегия, Дония ҳам тириклик этар эдилар. Булар кўб вақт бутун Оврўпони кўрқув ва хавфда тутдилар. Оврўпонинг денгиз бўйларини, Онглиё, Шотландиё, Фронсия, Ондолузия, Итолиёға қадар келуб, наҳб, ғорат этар ва толар эдилар. Ислова́нлар гарчи икки йилдин сўнг ворёкларни қувдилар, ўзларина ўзлари хожа бўлдилар, Лекин узоқ турмади, шул-ўқ ворёклар Донук, Рус наслиндин уч қариндош: «Рурек, Сеневус, Труворларнинг жуда улуг дружина (аскар) ила 237 санаи ҳ.— 862 м.да келдикларини

¹ Ислова́н қавми торих майдонина жуда сўнг чиқдиқлариндин, хунлардин аввалғи туркий қавмларға нисбатлари забт этилмашишдир. Ёлғиз шул қадар бордики, ислова́нларнинг аввалғи ўринлари ҳам Искифиё ва Сормотсий отолинуру эди. Болтиқ денгизи ҳам бир вақт «Сормотский муре» отолдиғини йўқорида кўрдик.

кўрдилар.¹ Русия тарихи ушбу йилдин бошланадир. Ушбу рус «ворёклар» исми ила боро-боро ислованлар ҳам «рус» отолдилар.

ВОРЁКЛАРНИНГ ИСЛОВАНЛАР ОРОСИНДА ЙЕРЛАШУВЛАРИ

Рурек Лодуғага, Сенебус Белий узираға, Трувор Избурскийға ҳоким ўлуб йерлашдилар, «Ислован кинозлари» отолдилар. Иккиси сўнг — Сенебус, Трувор вафот ўлдилар. Рурек 243 санаи ҳиж.— 864 мл.да бу уч вилоятға мустақил ҳоким ўлди. Новғурудда, Рурекдин рози ўлмағон Водим ила кенгашчилари ўлан кўб новғурудлуларни Рурек ўлтиртди (қатл). Қариндошлари ўлгач Лодуғани тошлаб Вулхуво суви бўйина, Илминға келуб шаҳар солуб «Новғуруд» отоди². Рурек дружиналариға упрвления учун вулистлар бўлиб берди. Новғурудға Рурек келган сўнгда фитна ҳамон босилмади. Новғуруддин кўб кишилар қочдилар.

КИЕВ ШАҲРИНИНГ ТОРИХ МАЙДОНИНА АВВАЛ ЗУҲУРИ

Рурекнинг қариндоши ўлмағон икки муж Оскулд ила Дер Румга (Кустантиния) борурға чиқдилар. Йўл устинда Киев³ шаҳрини кўриб, унда қолуб кинозлик эта бошладилар. Оскулд ва Дер ёнина кўб ворёклар ҳам

¹ Ворёкларнинг келувини рус бош летуписи ислованлар ўзлари чоқирдишлар. «Йўртимиз улуғ ҳам беркитували, лекин тартиб ва низом йўқ, келингиз, бизға молик ўлингиз», дедилар, дейур. Лекин бу келганлар аввалда қувилмиш халқлар оросиндин ўлуви ва улуғ аскар ила келувлари, сўнгра ислованлар ила чоқирилуб келмишлари каби эмас, балки ғазо этуб олмишлари халқлар каби шиддатли — муомалалари эътиборға олинуб, чоқирув ҳикояси сунъий ўлуви гумон этилмишидир. Бош летуписисда кинозлар йўртинда, улар диктуфқоси ила ёзилмишидир дейурлар. (Поғудин тарихина боқингиз).

² Соловьёв.

³ Киев шаҳри биноси ҳақинда ривоят икки турли, бир ривоятға қараганда, Пулоний ислованлариндин Кий, Шчук, Хориф исми уч қариндош бино этдилар. Бир ривоятға қараганда, Киевни аввал бино этувчилар Новғуруд розбуйниклари эди. Сингиллари Лебед ҳам йигирма етти йўлдошларида ҳибс этилинув, осилурға ўлғонда киноз қизғаниб йўборган эди. (Соловьёв). Сўнги эҳтимол, бизнингча, баъйад эмас, эски искифларнинг хонлар мазорина бино қилғон крепустларни тинч ўрим кўриб, розбуйниклар ғанимат билув, ўтирувлари баъйад эмас.

Новғуруддин, Рурекка рози ўлмай қочқонлар жийулдилар. Киев шаҳри, Румни толар учун жийулғон ворёкларга мажмуъа ўлди. Пулонийлар буларга итоатга мажбур ўлдилар. Оскулд ва Дер 245 сана ҳ.— 866 м.да икки йўз кема ила Рўмга ҳужум этдилар. Ворёкларнинг Рўмга ҳужумлари ушбу вақтлардин бошланадир. Оскулд ва Дер Киев вилоятларини ва бошқа баъзи ислованларни ҳазарлар тахти тобёятиндин ҳам чиқордилар. Тарихларда забт этилган ворёклар ила туркий қавм — булғор-ҳазарларнинг аввалги воқеъалари ушбудар. Бундин сўнг туркий қавмлар ҳам ворёклардин жуда кўпини кўрадилар.

РУРЕК ВАФОТИ

Рурек Новғурудда қариндошлари вафотиндин сўнг беш сана ҳукумат этуб, 257 сана ҳ.— 879 м. тарихинда вафот этмишдир. Ҳукумати ва ёш ўғли Игурни иниси Улеғга тобшируб қолдирмишдир. Рурек ислован йеринда энг аввалги мустақил ҳоким эди.

ВОРЁК ҲУКУМАТИ ШИМОЛДИН ЖАНУБГА КУЧАДИР

Рурек ва қариндошларининг ишлари олға кетуви, уларнинг газоватларина қотишуб, ганимат молларини ўртоқлашуб бойумоқ ҳаваси Русияга жуда кўб ворёкларни жалб этди. Кинозлар ҳам ворёкларнинг келувларини хуш кўрдилар. Чунки булар кинозларга ишончли ва қувватли аскар ўлиб, ортдилар. Улеғ булар ёрдами ила ворёкларга бу вақтга қадар итоат этмаган борча ислованларни итоат қилдирди.

281 сана ҳ.— 882 м.да Улеғ Днепр тарафина йўнолиб, Киевга ҳам келуб йетди. Оскулд ва Дер ила сўғишдин қўрқиб, зулм ва хиёнат ила уларни ўлтиртди¹. Улеғ Киевнинг гуноҳсиз кинозлари қони ила бўёлдиғи ҳолда гуё ғолиб келмиш каби ифтихор этуб, атрофинда бойлиқ ила

¹ Улеғ аскарини кемаларина ёшурди. Оскулд ила Дерга хабар йуборди «ватандошларингиз савдогарлар келғон, Киев кинозларини кўрмак истайдилар», деб. Оскулд ила Дер бунинг сўзина ишониб, Днепр бўйида келдикларинда Улеғ аскарни кенотдин кемалариндин чигуб, бечора гуноҳсизларни ўлтирмишдилар (Коромзин).

машҳур ўлан йўнон Херсунни ва ҳазарлар Товрудини, булғорларни, рўмларни толамоқ қасди ила Киевда қолди. Шимол тарафинда йироқ қолмиш шаҳарларни ватандошлари ворёкларга тобширди. Новғурудлуларга ҳар йил йўз эллик қадоқ кумуш «дон» солди. Нестур қавлинча, новғурудлулар Ёраслав ўлганча бердилар. Шу илаки, Улеғ Новғуруд ила Киевни туташириб, қувватли бир рус ҳукумати ташкил этди. Булғор-ҳазар хоқонлари тахти тобеъятинда ўлан ислованлардин яна бир қадарини чиғорди ва ўзина қоротди.

УЛЕҒНИНГ РЎМГА ҲУЖУМИ

Улеғ 285 сана ҳ.— 906 м.да Рўм вилоятларина жуда шиддатли ҳужум этди. Днепр бўйинча икки минг сафина (кема) ила денгизга кирдилар. Отли аскар ёқодин борди. Бесорабия халқи ва қувватли булғорлар буларни ҳисни ихтиёрлари илами, қандай йибордиклари маълум эмас. Императур Леун¹ бўғозни занжир ила бўғдирсада, фойда этмади. Нестур бу ҳужумларни жуда қуйи қора ила ёзади. Нурмонлар Рўм вилоятини жуда ваҳшиёна хароб этдилар, толадилар, калисоларни ёндирдилар, тамоми қонга мустағроқ ўлдилар. Асирларни азоб этдилар, қилич ила чобдилар. Тирик одамларни дарёга ташладилар. Пойтахт ўзи ҳам жуда хавфда қолди. Ал-ҳосил рўмлар Улеғ аскарини одам бошина ўн ғиревин бермоқчи бўлиб, сулҳ этдилар. Улеғ сулҳ учун ўн тўрт вакил йибормиш, лекин ўн тўрти ҳам ворёклардин, ислованлардин бир фард йўқ. Ушбу воқеани ҳикоя баъдинда Коромзин: «Бизнинг кинозлар ёлғиз атрофинда ёлғиз ворёкларгина ўлмиш. Ўтимод ва амният қозониб ҳар ишда ва ғазода улар ширкат этмишлар» демишдир. Соловьёв: «Йуоқим солнамасина биноан Улеғ Ўрмон-Нурвеж кинози тасмия этилмиш эди. Искондиновия соғоларинда Улеғ ислованларга кинозлик этуб, шарқ тарафларина ҳужуми ила мамдуҳ «нурвежский витез» отолмишдир», дейур.

Айнан ушбу вақтда Улеғнинг ватандошлари нурмонлар Оврўпо ғарбинда свериштоват (наҳб, ғорат) этдилар. Улеғ 299 сана ҳ.— 912 м.да вафот этди. Рурекдин Ёрославга

¹ Императур Леун файласуф отолинур эди (886 санадин 911 санага қадар) Бу вақтларда мамлакатни муҳофазадin ортиғроқ острлуғия (нужум) ҳисоблари ила машғул эди.

қадар, яъни 247 сана ҳ. 862 м.дин 446 сана ҳ. 1054 м.ларға қадар ислован кинозлари холис нурмон ворёклар эди¹. Сўнгра ворёклар ислованларға қотишуб, оролашуб қавмиятларини ғойиб этдилар. Лекин исмларини қолдирдилар². Ислован йери рус йери отолди. Боротурғоч, ислованлар ўзлари ҳам рус отолдилар. Ислован русларнинг бундан сўнги ҳоллари ҳар вақт бизнинг туркий қавмларға муносабатли ўлдиғиндин, тарихимизнинг сўнги жузваринда улар ҳақинда яна маълумот берилажакдир. Бу ўринда ушбу қадар ила қаноат этиладир.

ОВОР (УЙҒУР) ТУРКЛАРИ

Оворлар уйғурлардин бир шўба ўлдиқлари учун уйғурларни аввал баён этиш лозим эди. Лекин биз, туркий қавмларнинг Оврўпода зуҳурлари тартибини бузмослик учун аввал оворлар зикрини муносиб кўрдик.

Ислованлар Оврўпода ўттиз йил наҳб ва ғозат ва хунрезликлар (Коромзин таъбиринча) айладиқлариндин сўнг Йустинён асринда (527 дин 565 га қадар) Оврўпода Дуной бўйларинда яна бир янги қавм зоҳир ўлди. Рўмлар ва ғариқларға бу вақтға қадар маълум ўлмаган Осиёдин янги келмиш «овор» исминда бир халқ пайдо ўлди. Бутун бу тараф халқина қўрқув тушди. Оворлар Рўм императури Йўстинёнга иттифоқ тақдим этдилар. Ғариқлар буларға таажжуб ва хавф ила қорадилар. Чунки кийум ва ҳайбатлари уларға жуда қўрқинчли ва даҳшатли кўринди. Хун ва Отилани хотираларина туширар эди. Фақат хунлар сочларини кестирмиш ўлдиқлари ҳолда, оворлар кестирмай, хитойлар каби узун ўрам этуб, ленталар ила зийнатламишлар эди. Буларнинг бош элчилари Йўстинёнга айтди: «Овор халқи баҳодир ва ҳеч мағлуб ўлмағон бир

¹ Поғудин (рум муаррихи): «Бизнинг тафтиш этдукимиза кўра, ворёклар 247 сана ҳ. 862 м.дин 446 сана ҳ.— 1054 м. уларға қадар вақтларда исловандин тажом ойрим уруғ бир халқ эдилар. Улар гарчи бирга тириклик этдилар, аммо наслларини, суварини қотишидирмадилар. Бизнинг рус тарихини раъсо улар ташкил этдилар», дейур.

² Сўнграқ тоторлар ила булғорларда ҳам ушбу ҳолни кўрамиз. Тоторлар 634 сана ҳ.— 1237 м.ларда куб халқли улуг ва бой мамлакат этдилар, сўнгра бир ози булғорлар оросинда қолуб қавмиятларини ғойиб этуб, булғорлашдилар, лекин исмларини қолдирдилар. Тотор истилосиндин сўнг булғорлар чет халқлар оросинда «тотор» оталина бошладилар. Асл тоторларнинг бир кесоқи ҳам «ўзбек» исминда Туркистон саҳроларина боруб чиқдилар (баъни қуйида ҳам келур).

халқдир. Йустинённинг дўстлиқини ва бўлақларини, маъишат учун фойдали ўрин истайдилар», деди.

Йустинён буларнинг ким эдуқларини муайян билмаса-да, ҳеч бир мақсадларина муҳолиф этишга журъат этмади. Уғирлар, булғорлар, оворларга итоат этди. Онтлар (ислован уруғ) муҳолифат этуб, сўғишуб қоросалар ҳам, жуда қаттиқ йенгилдилар ва ҳалокликка тушдилар.

Эмди биз, одатимизча, бу оворларнинг бошқа аҳволини баён этгунимизга қадар, аввола ўзларим ким эдуқларини асл ва насаблари ила баён этамиз¹.

ОВОРЛАРНИНГ АСЛИ

Баёни тез кундин келажак уйғур турклариндин Кошғарда Турфон тегарасинда тириклик этмиш, хитойлар «жун-жун» тасмия этмиш бир қавм қонуни муҳожират узрина (кўра) мағриб тарафина йўналдилар. Амударё бўйларина келуб, Афтолит ва Ҳаётла хунлари ва Собир турклари оросина қавм ҳоким ўлуб йерлашдилар. Жайхун ила Сайхун (Амударё, Сирдарё) оросинда мустақил бир ҳукумат туздилар. Ҳокимлари ҳам ўзини «хоқон» отоди. Лекин ул вақт қувват ва шавкатда ўлан Олтой хоқони кабири — Тукйулар тарафиндин Форс хукмдори Хисрав Нўширвон иттифоқи ила буларга ҳужум этилинуб, булар (оворлар) мунҳазим ўлдилар. Хоқонлари ўлтирилди. Қолғонлари «Вор» ва «Хуний» исмларинда ўлан раислари ила мағриб тарафина қочдилар. Ёйиқ ва Вулғони кечуб, Дунойга қадар йерларга овор халқи исминда қавм ҳоким ўлиб йерлашдилар. Бу йерларда аввалда тириклик этмоқда ўлан борча турк уруғлари — исцит, сормот, хун қолдиқларини, олон, уғир-булғор қавмларини итоат қилдируб, ўзларина қўшдилар.

¹ Ҳижрати нубуввиядин икки йил муқаддам торихни ёзмиш Рўм муаррихи Тйуфил бу оворлар ҳақиқий оворлар эмас, балки оворлардин бир фирқа ила уғирлар эди демиш. Низоъ лафзи ўлса керак. Чунки бу оворлар уғир-булғорларни (жанубдагиларни) ўзларина итоат этдирмиш эдилар. Саркардалари Хитой равишли талалли уйғурлар эди. Улар эса уйғурларнинг жануб тарафиндин, тўғридан-тўғри келмиш овор исмланмиш фирқалиги эдики шаксиз эди.

ОВОРЛАР ОВРЎПОДА

Оворлар Осиёдин қочсаларда, Оврўпоға киргач улуғ қувват ва шавкат ва шижоат соҳиби ўлдилар. Пойтахтларини эскидин бери туркий қавмлар тасарруфинда ўла келмиш Поннунияға (ҳозирги Венгрия) қурмишлар эди. Рўм қайсарлари ҳам оворларнинг улуғ хонлари баҳодир Баёнхоннинг ҳеч бир хоҳишини муҳолифатга элтмадилар. Онт халқининг ҳам оворларни тажрибалариндин жуда кўнгилсиз натижалар ҳосил ўлди. Оворларға асир ўлдилар. Моллари уларға ғанимат ўлди. Оворлар тез кундин Чех ва бошқа ислованлар тириклик этмоқда ўлан Муровия ва Буғимийени олдилар. Фронсияға ҳужум ва жуда улуғ ғалаба этуб, қироли Сефертни асир этдилар¹. Сўнгра жуда улуғ фадия нажот баробаринагина они қутқордилар. Гипед, Лунғуборд (Итолиё шимолиндағи ва бу кундаги Офстриё немислари аждодлари) халқлариндин Докия ва Поннунияни олдилар. Еттинчи аср аввалларинда Долмотсия (ҳозирги Бусна тегралари)ни олдилар. Ал-ҳосил милотдин сўнг 567 саналарда (пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллаҳалайҳи васалом туғилган йилға тўғри келади) Вулго наҳриндин, Элба (Фирмониё ичиндан оқиб, Немса денгизина қўё) наҳрина қадар борча мамлакатлар овор уйғурлари маликинда эди. Гарчи Олтой турклари, Тукйулар (баёни тез келур) Иртиш ва Ўрол ёқоларинда ҳукумат этуб, 580 санаи милотияда мамлакатларини Қримға қадар йеткурдилар. Бусфур (Қримда Керч бўғозинда) ва Херсунни ҳам олдилар. Лекин тез кундин тукйуларнинг Оврўпода қувватлари битуб, бу ўринларни оворлар тасарруфина қолдирдилар. Онтлар Буғимский ислованлари: чех ва уроволар овор турклари подшоҳи Баёнхон хизматинда ўлдилар. Аммо Дуной ислованлари негадир ҳамон ҳам ўз истиқлолларини ҳифз этмиш эдилар. 581 сана милотияда ислованлар кўб аскар ила империянинг Фрокия ва бошқа вилоятларини Эллодо, Гретсияға қадар толодилар. Ул вақт императур Теврий (Йустинён иккинчидин сўнг 578 дин 582 га қадар ҳукумат айламиш) Форс ғазоси ила шуғулланаётган эди. Ислованларни дафъ этишға қудрати ўлмоғандин Баёнхондин шафоат истади. Баёнхонни «дўстим» отоди. Баёнхон Теврийнинг мақсудини бийикроқ осон йерина келтурди. Чунки ислованлар ваҳшат ва кибр-

¹ Чунки ислованлар эллик йилдин зидда Рўм мамоликини наҳб ва ғазот этдиклари ҳолда узлари ҳеч ким тарафиндин ихтироз этилма-мишлар эди..

лариндин хоннинг элчисини ўлтирмишлар эди. Бунинг учун интиқом ҳам кўб ғанимат олув қасди ила¹ Баёнхон олтмиш минг аскар ила ислованларга ҳужум этди. Шаҳарларни ва қарйаларни олди. Амволларини ғанимат этди. Ислованлардин қуйу ўрмон ичларина қочқанларигина саломат қолдилар. Баёнхон бутун Докияни олди. Ислованлар хонга аскар бермақа мажбур ўлдилар. Баёнхон ислованларнинг энг йироқдагиларини ҳам бўш қолдирғиси келмади. Улардин ҳам аскар сўроди. Шу илаки, олтинчи асри милодий охирларинда, шимол тарафинда энг йироқ Болтиқ денгизи бўйида бир фирқа ислованлар тириклик этдиги унинг маълуми ўлди. Баёнхон улардин ҳам аскар сўроб бўлоқлар ила элчи йиборди. Аммо мазкур ислованлар ўринлари жуда йироқлигини, йерларинда темир йўқлиқини ҳамда сўғиш қуроли истеъмол эта билмадикларини уэр кўрсатуб, уч одам(ни) Баёнхонга элчи этуб йибордилар. Бу одамлар шул қадар соддадил эдиларки, шул қадар йироқ йерга келдикларинда бу ила қўлларинда сўғиш қуроли йўқ, балки ўйин қуроли ғусла эди. Ҳамда бошқаларнинг ёрдаминдин бошқа йерларина қайтурға ҳам иқтидорлари йўқ эди. Баёнхон элчи йиборуб, машаққатланув бўш кетганини кўргоч, бу ислован элчиларни қойторуб йиборурға ҳам ёрдам қилмай, ўз ихтиёрларина қолдирди. Булар Рўм-ғариқларнинг яқинлиқи ва бойлиқини эшитуб, улар йерина чиқдилар². Улар ёрдами ила йерларина йўнолдилар.

¹ Чунки ислованлар эллик йилдин зиёда Рўм мамоликини наҳб ва ғазот этдиклари ҳолда ўзлари ҳеч ким тарафиндин ихтироз этилмашишлар эди.

² Бу воқеағани Визонтий — Рўм муаррихлари бу ила ёзмишлар: ғариқлар жуда ёт қиёфатли уч одамни асир этуб, импературларина келтурмишлар. Бу одамлар қўлларина сўғиш қуроли ўрнина кефор ёки ғусла каби мусиқий олати тутмишлар эди. Императур улардин «сиз кимларсиз ва қандай халқларсиз?» дея сўради. Бу ажнабийлар жавоб бердилар: «биз ислованлармиз. Муҳит ғарбининг энг йироқ йеринда тириклик этамиз. Овор хони бизнинг истаршиналаримизга бўлоқлар йиборуб, ғариқлар хилофина биздин ёрдам сўрамиш эди. Бизнинг истаршиналаримиз бўлоқларни олдилар. Аммо бизни, аскар йибора олмаймиз дейув эътирози учун хонга йибордилар. Биз ўзимиз ҳам ўн беш ой келдик. Хон бизни ватанимизга кирув йибормади. Ғариқларнинг бойликларини ва дўстликларини эшитуб, бунда келдик. Биз сўғиш қуроли ила иш қила билмаймиз. Бизнинг тарафда темир ҳам йўқ. Бори тек биз ғусла уйноймиз. Мусиқани севиб роҳат ва тинч умр этамиз», дедилар. Императур буларнинг йўвошликларина ва бўйлари узунликина таажжуб этуб, қўноқ қилди. Йерларина йиборурға ҳам ёрдам қилди. Бу воқеағани Рўм-Ғариқ муаррихлари борчаси ҳам ёзмишдилар.

ОВОРЛАРНИНГ РЎМ ИЛА ҲИСНИ МУНОСАБАТНИ КЕСУВЛАРИ

Баёнхон, не сабабдандир Рўм ила ўлан аҳд ва иттифоқни бузуб, 626 санаи милодияда (ҳижратдин беш йил сўнг пайғамбаримизнинг ҳаётинда, Қўстантиния шаҳрини мухосара айлади¹. Агар ислованлар тарафиндин хиёнат ўлмаса эди, Қўстантинияни олажаклар эди. Аммо ҳар ишда ифрот, маъмул натижанинг хилофини туғдирдиги каби, Баёнхонинг ҳам Рўмга ҳужуми душман кўпайтувдин бошқа ишга ёрамади. Рўмни ҳам ўз хилофина оёқлантирди. Дўстни ўзгина душман қилди. Ўзаро эскидин душман ўланларни дўстлашурга ва ўзлари хилофина улуг қувват ташкил этишга сабабчи ўлди.

ОВОРЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Рўм (Визонтия) овор уйғурлари хилофина ислованлар ила иттифоқ этди. Буғимский ислованлар овор хилофина қиём этмоқа журъат этдилар. 7- асри ҳижрий аввалинда ислованлар Элларияга кируб, унда ўлан овор халқини қувладилар. Кросткий, Ислования, Сербий, Бусна, Долмотсия исминда увоқ ҳукуматлар тоъсис этдилар. Импературлар ҳар вақт бир ворворни иккинчи ворворлардин (таъбирларинча) қутқармоқ умиди ила мамлакатлари ҳудудина даъват этмоқ каби бахтсиз пулитикадин ҳамон қутила олмадилар. Бу ислованларни ҳам оворлардин соқлар умиди ила мамлакатлари ичина йерлашурга ҳисни ихтиёрлари ила рухсат этмишлар эди. Лекин фойда этмадилар. Ислованлар эса бу фурсатдин истифода айладилар. Фрокия, Мезия, Фсолуйина, Эллария, ҳатто, бутун Пиллупунис (Ғретсия)ни буруғи маъдани илм ва шуҳратни ҳам олдилар.

Ушбу равишда жуда машҳур ва қувватли ўлан овор (уйғур турклари) халқи 7- асрда заифга йўз тутди. Дуной ислованлариндин бошқа ислованлар, оворлар тахти тасарруфлариндин чиқдилар. Аммо Дуной ислованлари ҳамонда оворлар тахти итоатинда қолмиш эди.

¹ Баёнхоннинг рўмлар ила иттифоқни бузувига сабаб, Рўм императорларининг оворлар ила форслар хилофина иттифоқи мусаллас осор учун Олтой турклари хоқони кабири ила элчилар йиборишуб хабарлашувлари бўлса керак. Хитой — Олтой — Рўмдин иборат иттифоқи мусаллас фарази бир вақт вужудга чиққан эди. Лекин рўмларнинг қўрқоқликидин фаолиятга чиға олмай қолди.

УҒИР-БУЛҒОРЛАР ХОНИ ҚОРОТНИНГ ОВОРЛАР ТАСАРРУФИНДИН ЧИҒУВИ

Оқибат, йўқорида баён этилдиғича, 14 санаи ҳ.да 635 м. уғирлар ила булғорларнинг машҳур хонлари Қорот (Қор От) оворлар тахти ҳокимиятлариндин чиқди. Оворлар ила уғир-булғорлар ҳарна қадар бир аслдин — уйғур-турклариндин бирор фирқалар ўлсалар-да, лекин баъзиси йерли ва баъзиси сўнг келмиш қаби бошқа-бошқа қабила ҳисоб этилдиқиндин, ҳокимият овор турклариндин булғор туркларина қойтди. Оворлар уғирлар, булғорлар ила қотиш ва оролаш ўлдиқлари ҳолда, булғор хони табаъасиндин ҳисоб этилинур ўлдилар. Қонуни олам иқтизосинча, ҳоким қабила исми ила аввалда умуман «булғор» отолдилар. Сўнгра уғирлар ҳам ўзларина касби истиқлолият этгач, иккига ойрилуб, Поннуниядагилар «уғир», Қора денгиз тегралариндагилари ва Дуной бўйлариндагилари ҳамонда «булғор» исминда қолдилар.

ОВОРЛАРНИНГ БУ КУНДА САЛОМАТ БАҚИЯСИ

Аввалда бир мартаба қабила-қабилаға айрилуб, сўнгра яна қойтуб қотишуб, оролашуб, бутолуб битмиш туркий қавмларнинг ичлариндин эски шўъбалар қолдиғини топуб чиқармоқ мушкулдир. Шундай бўлса-да, баъзилари ё исмларини ва ё маъишатларинда ва ё қиёфатларинда оз бўлса-да, моба ул имтиёзларини соқламишлардир. Оворларнинг ҳам бу кун Қафқоз теграсинда «овор» исми ила бақиялари саломатдир. Шул-ўқ, жануб тарафинда «нўғой» отолмиш туркий халқларнинг ҳам ушбу машҳур оворлар наслиндин ўлдиғини муаррихлар баён этмишдирлар. Шундай бўлса-да, «нўғой» лақаби оворлар бақясиагина тахсис этмай, жануб тарафларина ва Туркистон теграларина сочилмиш «булғор» аҳфоди ўлан Қозон тоторларина ҳам таъмим этмишдир.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИ, ХИТОЙЛАРЧА «ТУ-КЙУ»ЛАР

Хитой муаррихларининг шаҳодатина биноан Олтой турклари ёки ту-кйулар бурунги «хйун-ну» — хунларнинг бир қабиласи, балки бақияси эдилар. Хитойга жуда яқин, ғарбий шимолинда ва нифси Олтойда тириклик этмиш соф турк уруғлари эди. Хитойга яқин, баъзи вақт Хитой ила иттифоқда ва баъзи вақт тобеъиятинда ҳам ўлурлар эди. Уйғурлар каби анча маданийлашмиш ҳам эдилар.

Замон кўб ўзуви ила ўз урушларини уйғур ва бошқа турк қабила ва ўрдаларини бирлашдируб, жуда улуг қувват ва шавкат ҳосил этмиш эдилар. 6-асри милодий теграларинда, Шарқ-шимолий денгиздин Тотористон бўғозиндин Қуриё, Монжуриё, Сад Чиний ҳудудиндин Тибет шимолиндин, ҳар икки Туркистонга, Ёйиқ, Вулго, Дун теграларина, Қрим бўйни жазирасина қадар ўринларга нуфуз ва ҳукм йўритмоқда эдилар. Ушбу доирада ўлан туркий қавм тоифалари ҳам ту кйулар тасарруфинда эдилар. Хонлари «хоқони кабир» отолмиш эди. Пойтахт шаҳарлари Толос шаҳри ила Қороқурим шаҳри эди. Аммо жой кунларида Олтой тоғлариндин Самарқандга, Туркистони Чинийга қадар қимматли полослар ва ифак ашёлар ва олтун совутлар ила жуда мазйин чодирларда ҳукумат этар эдилар. Бу ҳукумат йўнонийларга «Олтой турклари» исминда маълум ўлди. Рўм ва форс ториҳларинда «хоқони кабир» ва «Дезобул» исминда зикр этилинадир. Хитойлар «Туминхон» дерлар эди. Ўзлари эса «Муқонхон-Бумин-Билкахон» отомишлар эди. Оврўпога келуб дунёни хавфга солмиш ўлан оворлар ушбу Олтой турклари хоқони кабирина бош эгкиси келмай Осиёдин Оврўпога қочмиш уйғурлар эди.

Олтой турклари бошқа маданий туркийлар каби савдо ва тижоратга ҳам ҳавасли ўлдиқлариндин Хитой ила Форс оросинда тижорат этарлар ва бундин устун, Рўм ила Хитой оросинда ҳам савдо ва тижорат йўли очмага қасд этмишлар эди. Аммо бунга бир тарафдин форсийлар, иккинчи тарафдин оворлар маъмонат этдуклариндин, бу иккиннинг (оворлар ила форс) хилофина — Чин-Турк-Рўмдин иборат иттифои мусаллас ақд этмака қасд этмишлар эди.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНИНГ РҰМҒА, РҰМЛАРНИНГ ХОҚОНИ КАБИРГА ЭЛЧИ ЙИБОРУВЛАРИ

Форс ва оворларнинг маъмонатларини дафъ этуб, Чин ила Рум оросинда савдо ва тижорат йўли очишга ва иттифоқи мусаллас этишга муқовила учун Дезобул хоқон Рум императури Йустинёнга Монёх исмли бир сафир кўндирмиш эди. Йустинён бунга қарши Заморх исмли бир элчи кўндирмиш эди. Хоқони қабил Заморхни вавқ ул ҳад талтиф этуб, кўб ҳадялар ҳам бермиш эди. Румлар ҳам иккинчи мартаба Волантий исмли бир элчи йибордилар, бу одам императур Йустинён замонинда яна бир мартаба Хоқони кабирга борди. Хоқони кабир ҳам иккинчи мартаба Тоғмо исмли бир одам ила аввалги элчи Монёх ўғлини йиборди. Лекин Румларнинг қўрқоқлиги сабабиндин бу мухорабалардин зўр фойдали иш чиқмади¹. Чунки румлар Овор хони ила иттифоқ эдилар. Турк элчиларини Дуной ва Днестр тарафиндин йибормай, Форс чекиндин, Қафқоз орқали йибордилар. Бунинг учун Олтой турклари очичигландилар. Рум элчиси Волантийга Хоқони кабирнинг Тиркиш исмли бир сараскари айтди: «Сиз румларнинг ўн лисони, бир дарлу ҳийласи бордир! Турклар ёлғон сўйламас! Қирол дедукингиз одам бизнинг асирларимиз ўлан оворлар ила иттифоқ этмишдир»², деди. Сафирларини яхши билдиклари турк йўли: Дуной, Днепр тариқиндин йибормай, Форс ҳудудиндин йиборурлари учун, уларга туҳмат этди. Бунинг жазоси учун Қримда румларнинг Бусфур ва Херсунис шаҳарларини олажақларини баён этди. Филҳақиқат, Волантий Румга қойтуб йетганча, Буқохон исминда бир турк қўмондони Қримни истило ва Бусфурни забт этдукини эшитди.

ЭНГ ЭСКИ ТУРК ЁЗУВИ

Қушу-Чойдом кўли ила йўқори Ўрхун оросинда (манғулияда) топилмиш энг эски турк ёзуви ушбу Олтой турклари — Ту-кйу хонлариндин Қул Тегин ва Бил-

¹ Рум-Византий ила Олтой туркларининг турли вақтда элчилар йиборишувлари, Олтой турклари ҳам на қадар афкор сиёсат ўлдиғи воқеъаси рағбатли ва торихларда узун ёзилса ҳам, биз татвилдин ихтироз қилуб, ҳозирча ушбу қадарни ёзув ила қаноат қиламиз.

² Ўқувчилар диққат қилингиз! Турк сараскари Тиркишнинг бу сўзи қури мақтонч эмас эди. Балки ҳақиқат ҳолни баён эди.

кахон шарафина ёзилмишдир. Бу ёзув энг эски ёзувлардин сонолмиш гирмон уруғи — Тафтун Искондиновия хатиндин ҳам эскироқдир. Финландияда, Гилсенгурс до-рулфунуни пружессурлариндин Тумсун бу ёзувни ўқув тариқини кашф қилмиш. Матнини таржимаси ила 1894 санада таъъ ва нашр қилмишдир. Мундарижоти турк жамоъати ила Олтой, Сади Чин ва Чин ҳудуди узринда Хейфон тоғлари оросиндағи турк давлати ва усули идора-раси ҳақиндадир. Бунинг тафсили узун ўлдиғиндин ёлғиз бир-икки жумласини қондошларима кўрсатув учун уз ибораси ила ёзаман:¹

«Уза турк тангриси турк эдук йери суйи ончо этмас. Турк Будун йўқ бўлмозун тейин, Будун булчун тейин оқонғим Элтарс қоғониг укам эл Билка қотуниғ тангри тўпасинда тутиб, йўғри кутурмис». Маъниси бу ила: «йўқорида турк тангриси туркнинг эзгу йери ва қуйини онча этмиш, турк қавми йўқ бўлмасун дея отом муҳофиз қавм-эл соқчиси қоғон (хоқон) ила оном қавм тонуғучи хотунни тубасинда йўқори кутармиш»².

Олтой турклари ушбу Кул Тегин хатинда ўзларини «ўғуз» қавминдин сонолмишдилар («ўғуз» турклари Туркистони кабир саҳроларинда энг кўб афродли эски ва соф турклардир. Бизнинг Соротов саҳроларина қадар сочилмишлар эди. Баёни келур). Хитой муаррихлари Манғулияда манғуллардин илгари тириклик этмиш ўлан «Қаройит», «Ноймон», «Дулғос» қавмларини ушбу Олтой турклари — Ту-кйулар уруғиндин биноъи алайҳи «ўғуз» ҳисоб этадилар. Демакки, бир аслдин борчаси турк қавмидир.

ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Жуда эскидин анча сўнғи замонларға қадар оламда минг қот воқеъа ўлиб, самара ва натижаси торихлара ёзула келмиш ҳақиқатдирки, бир қавмнинг улуғ қувват ва шавкатли бўлуви, афродининг аксари маълумотли ва сиёсий ишларда иттифоқ узра ўлиб, марказдин идора этилса,

¹ Соф турк асари ва туркий қавмлар учун миллий ёдгор ўлдиғиндин албатта муқаддасдир. Лекин китобимизнинг мақсуди ҳар қавм аҳволидиндин бир набза ўлдиғиндин тафсилни сўнғи жузларға қолдирдик.

² Бу ёзувлар туркийларнинг исломиятлариндин олдин ёзилмиш эдики, ўқувчининг хотиринда ўлсун. Сибириё сайёҳлари киноз Крупуткин Менукуб кўрмишлар. Лекин уларға ўқув муяссар улмағон.

қувват ва шавкат шул даражада улуг ўлиб, билъакс, иттифоқсизлик ва марказсизлик нақадар кўб ўлса ҳам афроди миллат бўлинса ва торолса, қувват ва шавкат ҳам шул нисбатда заифланур.¹

Эски замонларда хусусан туркийлик оламинда сиёсий вақоеъ олам, сарф табиъат иқтисоси ила (маълумот ва ҳукумат сиёсат ёрдами ила эмас) жорий ўлдиғиндин қавм ва миллатларнинг ҳам бирлашмаси учун оролариндин бирининг табиъатнинг жуда жўмардлик ила хабар этдуки жанговарлик ила ақллилик, сиёсийлик (тадбирлилик) ўлмаки зарур эди.

Бу эса жуда оз кишилардагина топилур эди. Ушбу каби табиъий сиёсийлар зуҳур этдукинда миллат ва қавм фавқулодда суръат ила зўройдиғи каби, буларнинг билхилоф фавти ила ҳам жуда тез йемирилур эди. Олтой туркларининг ҳам қоллари ушбу қалий узра ўлди. Фавқулодда оқил ва сиёсатчи Бумна хоқоннинг йегирма сана ҳукумати ва тадбири соясинда фавқулодда зўраймиш мамлакат, унинг фавти ила дафъатан саккиз бўлакка бўлинди, яъни бир қувват саккизга бўлинди. Демак, тез кундин хоҳ ва нохоҳ бош эккан халқлар бошларини янгидан кўтардилар. Бумна хоқон йерина қолмиш Дубухонни тонурни ҳам тиламадилар. Аввалда Бумна хоқон замонинда бирлашмиш ўлан турклар яна битмас-туганмас ҳар қойуси узларина истиқлол даъвосинда ўлан фирқаларга бўлиндилар.

ДНЕПР БЎЙЛАРИНДА ОЛТОЙ ТУРКЛАРИНДИН БИР ФИРҚА

Олтой турклариндин Буқохон исминда бир қўмондоннинг Қрим бўйни жазирасини ва Бусфурни иштило этдикини йўқоруда кўрмиш эдик. Улардин бир жамоа Қрим бўйни жазираси ва Дун сувлари теғраларинда қолмиш эди. Булар Олтой хоқони кабири фавти сўнгрисинда оворлар тасарруфина тушмишлар эди. Овор-

¹ Омриқо ишотларининг ҳам бир марказга жийўлуб, жумҳурият ҳукумати ва бутун шимолий Омриқога бир призеидент сойловлари, Фирмониё увоқ ҳукуматлари ҳам бир марказга жийўлуб, бир импературлик ташкил этуб ва бир императур насаб этувлари ушбу ҳақиқатга ошно ўлувларининг самарасидир.

лар заифи сўнгинда уғузлардин «Қуойи» ёки «Қойи» турклари ила оролаш, баъзан мустақил ва баъзан булғорлар, пчениғлар тахти тасарруфинда ўлароқ кўчма маъишат этар эдилар. Сўнгра қипчоқлар тарафиндин қувилиб, Днепр бўйларина Перёсловил теграсина кўчдилар. Баъзилари кўчма маъишатни қўйиб, Днепрнинг ўнг ёқосина кечуб, Русий наҳри бўйина йерлашдилар. Олти шаҳар бино этуб, хонлари Турческ шаҳринда иқомот этар эди. Рус тарихларинда «Турк-Берндий-Қуойи», «Турпий» исминда, баъзи вақтда пчениғ турклари ҳам баробар ўлдиқлари ҳолда умуман «Черкас» ва «Чурний калубук» — Қора қолпоқ исми ила ҳам узоқ вақт зикр этилиндилар. Рус кинозлари буларнинг дўстлиқини ва иттифоқини жуда кўзлар эдилар. Рус кинози Изослав, олдиндин киноз Йўрий ортиндин Владимир Кудин тарафиндин ҳужум эҳтимоли ўлғон вақтда айтди: «Агар биз чурний калубуклар ила қўшилсак, ул вақт Владимир Кудин ҳам, Йўрийдин ҳам хавф йўқ». Иккинчи рус кинози Мстиславға чурний кабулуклар айтдилар: «Киноз! Сенинг иқболинг ҳам, идборинг ҳам бизнинг тасарруфимиздадир. Агар бизни отанг Изослав каби ҳам бизларға бирор яхши шаҳар берсанг¹ севсанг ул вақт биз сенға ёрдамда ўламыз», дедилар. Мстислав шод ўлиб, бор сўроғанларини бермоқ ўлиб, ҳеч кечикмай эмин этиб, ҳоҷ ўпти. Қипчоқлар ила бир сўғишда рус кинози Михоил мунҳази ўлуб, қоча бошлағон эди. Турк берндийлар отининг тузгуниндин тутиб, қочишға эрк бермадилар. Хонтуғди, Кунашберди, Чурной исмли ва бошқа хонлари ҳам тарихларда зикр этилинадир. Ўзлариндин сўнг келмиш қипчоқлар ила қиз олишуб, беришуб қуда бўлишурлар эди.

¹ Рус кинозларининг туркларға шаҳар берувлари икки турли мас-тур: ё туркларға махсус этуб тириклик этар учун шаҳар берурлар, ёки турк хонларина удел суратинда ислованларни шаҳарлари ила берурлар. Киши қойғуси эрта кириб, кеч чиқади демишлар. Шу қабилдин рус бош муаррихи бу хусусга эътино қилмай, тафсил қилмай қолдирмишдир.

УЙҒУР ТУРКЛАРИ

Уйғурлар, дарҳақиқат, уғуз турклариндин бир фирқадир. Лекин жуда эски жамоъа ва эскидин туркларнинг энг маданиятчилариндин ўлдиқлариндин ойрим бир шўба ташкил этмишдирлар. Жуда эски замонда турк-уғуз қавмлариндин улуғ бир шўба¹ Олтой тоғлариндин шарқ тарафина йўналдилар. Бир вақт Олтой тоғларининг жануб-ғарб тарафиндағи турклар умуман «турк» ва ё «туркмон», жануб-шарқ тарафиндағилари «уйғур» отолинур эди. Тибет саҳролари шимолинда, Торим наҳри Лубнур кўлди теграларинда аввалда «Оқ хун» ва ё «Жануб хунлари» тириклик этмиш йерларда уларнинг бир фирқаси ўлан ушбу уйғурлар тириклик этар эдилар. Бу ўринлар Туркистони сағир ва Туркистони Чиний ва сўнг вақтларда Қошғария отолдилар. Хитойлар милоди Исо а.м. дин икки аср муқаддам бу қавмлар ҳақида ёза бошладилар. Тён Шон тоғлари шарқинда (Туркистонга қариб) ғиларни «уйғур»² ва Селингий ва Ўрхун (Манғулия жанубинда) теграсиндағиларни «йуғро» ва «хуй-хуй» отодилар. Сўнгроқ бу уйғурлар «Хитой турклари» ва исломиятлари баъдинда «туркмон» ҳам отолдилар.

УЙҒУРЛАРДА МАЪОРИФ ВА УЙҒУР ҚАЛАМИ

Уйғурлар турк уруғлариндин энг маданий ва маъорифчилари эди. Ўринлари Форс ила Хитой каби икки маданиятли қавм оросинда ўлдигиндин истифода этубми

¹ Абулғозийга боқингиз.

² Абулғозий Баҳодирхон «Шажараи турк» рисоласинда «уйғур» исмини «уйумоқ» калмасиндин олишган, уйуқмоқ, тажаммуъ этмак, бизнингча «уйушмак» бир йерга жиёулмак маънисиндадир, дейур, Бир йерга жиёуллуб, жаъмият ила тириклик этгувчи маданийлар демак.

ё эса раъс ўзлари шул-ўқ хитойлар, форсийлар каби маданий эдиларми, ҳарна, булар ҳам маданий қавмлар сирасинда бўдилар. Уйғурлар сиёсат ва маъишат иқтизосинча бир тарафдин қўшилари Чин ишлари ила ошно ўлиб, иккинчи тарафдин Нестурий монохлари, арман ва ўз тожирлари воситаси ила Маовароуннаҳр, Хоразм, Эрон, Рўм мамлакатларина доир маълумот ҳам тадорик этарлар эди.

Уйғурлар аввалда ўзларининг энг эски турк ёзуви ила ёздилар. Сўнгра рўм уртудуқслари (православнийлар) тарафиндин қувилмиш Нестур руҳонийлари кетурмиш «сирёний» қалам ила ёздилар. Бу ёзувни уйғурлар узоқ вақтлар истеъмол этдиклариндин «уйғур қалами» исмини олмиш эди. Исломиятлари сўнгинда дин ила баробар араб ҳарфини олуб, оз-оз уйғур қалами тарк этилди. Уйғур қалами ила ёзилмишларнинг энг эскиси ўлдмаса ҳам бизнинг вақтимизга қадар соқланмишнинг энг эскиси 461 санаи ҳижрияда Қошғар сиёсатидин этадир. Кўрсатув учун бу китобдин ҳам бир-икки жумла ёзаман. Муқаддимасинда бисмиллаҳ ҳамд, салават, тарзия сўнгинда айтилади: «Бу китоб Чин (Хитой) ҳокимларининг ашъорлари била, Мочин (Жанубий Чин) уламолари амсоли билан безанмиш турур. Бу китобни ўқиқлар бу байтларни маълум қилғувчилар китобдин азизроқ оғрур. Чин-Мочин уламолари қамуқий иттифоқ бўлдиларким, Машриқ вилоятида қамуқ Туркистон элинда, Буқрохон тилинда, турк луғатида бу китобдин яхшироқ ҳаргиз арсо тасниф қилмай турар. Бу китоб қойумо подшоҳ қойумо иқлимқо текди арсо ҳайрат узлуқидин уруқдинким, кўрклукидин ул элларнинг ҳокимлари қабул қилуб, такма бири бир турлик отлақаб ўтилар. Чинликлар «Одоб ул мулк» ототилар. Мочин мулкининг ҳокимлари «Айн ул мулк» тетилар. Машриқлар «Зийнат ул умр» теб отайлар. Эронликлар «Шоҳномаи туркий» темишлар. Баъзиларда «Пандномаи мулк» темишлар. Туроноқ «Билик» теб эмишлар». Кўрингиз! Хитой чегинда ёзилмий уйғур китобининг тили эски булғорлар тилина нақадар яқин! Бу икки тилни қорома-қарши чоғишдируб қорағон кишиға бу тиллар ила сўйлашмиш халқларнинг бир аслдин, бир уруғ, бири бирина жуда яқин икки қабила эдуки шубҳасиз маълум ўлур.

УЙҒУР ТУРКЛАРИНДА МАЪИШАТ РАВИШИ

Уйғурларнинг ҳам бошқа туркий қавмлар каби бир қадариси кучма маъишатли эдилар. Лекин ороларинда маданий маъишат этмишлари ҳам оз ўлмадигиндин маданият расмларини ҳамон кенгайтдилар. Жуда гўзал равишда эгун экидилар. Бу хусусда атрофинда борча халқдин олға кетдилар. Бу эса қарйалар қилувни лозим этмоқда эди. Савдо ва тижорат қилдилар. Икки маданий мамлакат — Форс ила Хитой оросинда баҳодир, жанговар, қўрқмас турклар (чунки бошқа туркийлар каби қилич истеъмолини ҳам жуда яхши билур эдилар), уйғурлар савдо ва тижоратни ҳам жуда улугъ этар эдилар. Бу ҳол албатта шаҳарлар бино қилувни лозим этмишдир. Ороларинда бошқа туркийлар йўрурлар эди. Ов овламоқ ва болиқ тутмоқ ила ваҳший суратда тириклик этувчилари ҳам оз-моз бор эди.

УЙҒУРЛАРНИНГ СОЧИЛУВЛАРИ

Турклик баҳодирлиги ила зироат ва тижорат ҳаваси уйғурларда бирга қўшилдиқиндин, бийикроқ ҳам сочи-лурлар эди¹. Ўрин йетишмадики, Эронга ва Хитойга кўнгилли аскар ўлмоқ, баъзи вақтда хитойлар қўл ости-на тушмоқдин қочмоқ ва ё Олтой туркларина бўй сўнарға орланмоқ каби ҳоллар ҳам уйғурлар сочи-лурға ёрдам этар эди. Уйғурлар турк уруғлариндин жу-да кўписига ҳам қўшилдилар. Хунлар, оворлар, Олтой турклари тоторлар, манғулларга ҳам кўб қўшилдилар². Баъзи вақт қавм Турониядин хитойларға, қавм Ориёни-ядин форсийларға ҳам келуб оролашурлар эди. Бир вақт эронийларнинг рўмлар ила сўғишларинда минглар ила уйғур турклари эронийлар тарафиндин кўнгулли ас-кар суратинда бордилар.

¹ Нестурийларнинг йўл курсатуви ила ўлмоқ керакки, бу тараф турклари савдо ва тижорат учун Рум (Қонстантиния)га қадар келур эдилар. Рум элчиси Валантий ила бирга йўз олти турк йўртларина қойтдилар.

² Уйғурлар бошқа қабилалар оросинда савдогар, сановатчи, ҳунарманд ва котиб-ёзувчи, дафтардор хизматларини кўрарлар эди.

УЙҒУРЛАРДИН БИР ФИРҚАНИНГ ҒАРБ-ШИ- МОЛҒА, ИРТИШ БҮЙЛАРИНА КҮЧУВИ

Уйғурлардин бир қабила жуда эски замонда шимол-ғарабга, Иртиш наҳри бүйларина сочилдилар. Ҳам маъишат даражалари тартибинча уч фирқага бўлиндилар. Баъзилари маъишат даражаларининг аввалгисинда, эгун экмай, ҳайвон осрамай, балки ов овламоқ, болиқ тутмоқ илагина умр кечурдилар. Бир фирқаси маъишат даражаларининг иккинчисина фойдали ҳайвонлар кўб осраб ва бор ҳожатни булар ила йетушдируб, буларни осон тарбия учун шаҳарлар атрофинда кўча маъишат этдилар. Баъзилари маъишат даражасининг учунчисина кўторилуб, қарйалар бино қилуб, эгун экуб, шаҳарлар бино қилуб савдо ва тижорат ила мамлакатни обод қилдилар. Кўча туркларнинг кунба-кун қувватланувлари, бирда иккида шаҳарларини ва қарйаларини хароб этуб, уйғурлар ила оролариндаги муносафа (бирини бири бош эгкиси келмов) Иртиш уйғурларин янада шимол-мағрибга сурди. Уйғурлар финлар каби қоршилиқсиз, йўввош қавмлар яқинина, балки ороларина йерлашдилар. Узоқ умр финлар ила оролашувлариндин бу икки қавм оросиндин, ҳар икки тарафга нисбат этишлик мумкин, лекин туркийлик — уйғурлик тарафлари устун қавмлар пайдо ўлдики, ул қавмлар йўқоруда баён этилдиги каби, турли вақтда «уғир-булғор-бошқирд-мажор-мишор» отолдилар.

Булғорларга жуда мушобаҳати кўрилмиш бу кунги сомуйдлар, бошқирдлар ила қаробатлари таҳқиқ этилмиш (Исток) устоклар, уғирлар ила муносабати ўлан йўғролар, воғуллар гарчи фин қавминдин ҳисоблансалар-да, лекин булар ҳам уйғурларнинг аввал даража маъишатдагиларининг финлар ила қотишувиндин ҳосил ўлмиш, лекин финлик тарафлари ғолиб қолмиш қавмлар ўлувлари баъйади эҳтимол эмасдир.

УЙҒУРДИН БИР ФИРҚА ОВРУПОҒА, ДУНОЙ БҮЙИНА ЙЕРЛАШДИ

Йўқоруда баёни кечмиш овор турклари ушбу уйғурлардин бир фирқа эди. Хитойга жуда яқин ўлдиқлариндин улардин урф ва одат олмиш ўлиб, кийумлари ҳам, қиёфатлари ҳам хитойлар каби, чочлари ҳам кестирилмаган, тилимлаб урилишми ва ифак тасмалар ила зийнатланмиш эди.

АВВАЛГИ ВАТАНЛАРИНДА ҚОЛМИШ УЙҒУРЛАРНИНГ СИЁСИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Уйғурлар ҳам бошқа туркийлар каби хонлар ила идора этилинулар эди. Хоннинг сиёсат ва тадбир ва толеълари даражасина кўра сиёсий доираларида кенгайур ва торайур эди. Пойтахтлари кўбрак Кошғар ва Баласоғун теграсинда ўлур эди. Сомонийлардин Нуҳ иккинчи замонинда Мовароуннаҳр ва Бухоро шаҳрини ҳам улардин олдилар. Хонлари Бугрохон Ҳорун (383 ҳ. вафот) замонинда Жайхун ила Сайхун оросиндаги уйғурлар мамлакатларини бир тарафдин Чин — Хитой чекина ва иккинчи тарафдин Ҳазар денгизина қадар кенгайтдилар. Мовароуннаҳр 612 санаға, султон Муҳаммад Хоразмшоҳға қадар уйғур (Хитой турк)лари қўлинда қолди. Сўнгра султон Муҳаммадға ва ондин Чингизға кўчди.

ЭСКИ ВАТАНЛАРИНДАГИ УЙҒУРЛАРНИНГ СЎНГҒИ ҲОЛЛАРИ

Уйғурларнинг бошлариндин жуда кўб сиёсий воқеълар кечуб, жуда кўб фирқа турклар ила ихтилот этсаларда ва маъзалика Чингиз замонасина қадар ўз ватанларинда, яъни Туркистони Чинийда бир қадариси «уйғур» исми ила саломат эдилар. Хоҳ ва нохоҳ Чингизға бош эгиб, итоат этдилар. Бир қадари Чингиз аскарина кўб қотишуб, йироқ мамлакатларға торалдилар. Қолғонлари ҳам Туркистони Чинийда бу кун саломатдирлар. Лекин «уйғур» исми Чингиз замонасиндин сўнг тўқтолди, «Кошғар турклари» исми ила ёд айланадилар. Кўбраги Хитой тахти тасарруфиндадирлар, бирнеча мартаба Хитой тасарруфиндин чиқуб, мустақил ҳукумат тузурға ҳамла этсаларда, муваффақ ўла олмамишлар. Хусусан, сўнгги замонларда Отолиқ Ғозий отолмиш Ёъқуббек Туркистон шарқидин Хитой аскарини чиқоруб, Кошғар шаҳрини пойтахт этуб, мустақил бир давлати исломия тузумиш эди. Бошқа подшоҳларға ҳам ўзини подшоҳ этуб тонитдирмиш ва Истонбулға ҳам элчи йиборуб, ақди иттифоқ қасд этмиш эди. Лекин онинг вафоти сўнгинда йерина кечмишларда Отолиқ Ғозий ғайрати ўлмадигиндинми, надандир, хитойлар яна Туркистони Чинийни олдилар.

Уйғурларнинг бир кесоки Туркистони кабир саҳроларинда Чигатой исминда¹ қолдилар. Уйғур лисони сўнгроқ «Чигатой тили» исмини олди. Усмонли ва Озарбайжон, Қрим, Булғор, Қозон турклари адабиёти ушбу Чигатой адабиётининг бирар фуруъдир. Шулар қадар бордирки, Усмонли адабиёти аслининг анча йироқ кетуб, Булғор ва Қозон адабиёти жуда яқин ҳолинда саломат қолмишдир.

ПИЧИНЕҒ-БИЖИНОК ТУРКЛАРИ

Абу Исҳақ ал-Истаҳрий ва Абу Али бин Доса ва Абу Ҳомид Андолусий каби араб уламосининг қисқагина баён этуб кетмишлари бижинок ила ёнглишдирилуб «бихток»га дундирилмиш турклар Рўм ва Рус тарихларинда «пичинеғ» отолмишдир. Булар, дарҳақиқат, «туркмон-ўғуз» халқининг бир шўба бўлиб, онларнинг сўнг зикр этилинурга тегишли ўлсалар ҳам, биз ҳамонда Оврўпода аввал зуҳурлари, тартиблари ила бордиқимизнинг аввал фуруи, сўнгра асли баёнига мажбур ўламиз.

Уғир-мажорларни Хорқуф ва Киев губерноларининг бир фирқасини Бессорабия губерноларина ва ондин Понунияга қадар, иккинчи фирқасини Шимолий Қафқоз саҳроларина кўчишга энтиктирган туркий қавмлар ушбу пичинеғлар эди. Ҳазарларга Хоразм туркларининг ёрдам сўратурга сабабчи ўлгон турк қавмлари ҳам албатта ушбу пичинеғлар эди.

ПИЧИНЕҒЛАРНИНГ АСЛИ

Пичинеғ ва ё бижинок (Абулғозийда «Бижина») дедукимиз Ўрта Осиё саҳроларининг бошлаб Ёйиқ, Вулғо теграларина қадар сочилуб тириклик этмоқда ўлан «Хонғор»² исми умумийси тахтинда ўғуз туркмонларининг бир қабила эди.³ Пичинеғлар хонғорларнинг ойрилуб Вулғонинг мағриб тарафига кечуб, Дун ила икки орога, ҳазарлар йерина, Со-

¹ Чингизнинг қувват ва нуфузи оламда жуда кўб исмларни олиштирди. Эски уйғурлар ҳам эски уйғур тили Чингизнинг Чигатой исми билан ўғли исми ила отолинурга мажбур ўлдилар.

² «Хонғор» калмаси шаксиз туркий сўз бўлса-да, лекин бир маротаба Оврўпа халқи тилига кириб, бузулиб чиққан сўздир. Асли «Хун ўғли» муҳрафи, «хунғор» ё «хун овор» ва ё «хон вор» сўзлари бўлса керак.

³ Эски тарихлар баёни бўйича «бижинок»лар Ўғузхоннинг тўртинчи ўғли Кукхоннинг иккинчи ўғли Бижина аҳфодина мансуб.

рогов саҳроларина ўринлашмишлар эди. Осиё тарафиндин зуҳур этмиш ҳар янги қавмда кўрилдиқи каби, пичинеғлар ҳам улуғ қувват ва шавкат соҳиби каби кўриниб, ҳазарларға жуда қаттиқ ҳужум этмиш эдилар. Ҳазарлар ҳам ўзларигина дафъ эта олувларина ишона олмай, Хоразм турк мусулмонларини ҳам ёрдамға чоқирмишлар эди. Лекин тез кундин пичинеғларнинг ортлариндин асл «ўғуз» исминдаги турклар Вулғони кечуб келуб чиқдиларда, пичинеғларға ҳужум этдилар. Пичинеғларға бир тарафдин ҳазарлар, иккинчи тарафдин ўғузлар ила муҳораба лозим ўлуб, бу эса олддаги бир душман ила муҳорабадин қўрқинчлироқ ўлдиғиндин Вулғо ила Дун ороси, Соротоғ саҳроларини ўғузларға қолдируб, яна мағрибғароқ кўчишға мажбур ўлдилар. Дун наҳрини кечуб, унда кўбдан берли тириклик этмоқда ўлан уғирларға ҳужум этдилар. Уғирларни бир тарафқа, Днепрни кечишға, Бессорабия ва Мулдовиёға, иккинчи тарафқа — Қафқоз теграсина кетишға мажбур этдилар. Пичинеғлар, уғирлар йерларини, Лебеда саҳроларини. Хоркуф ва Киев губерноларини эгаллаб, узоқ йиллар онда тириклик этдилар. Руслар пичинеғларни аввал ушбу ўринларинда 301 санаи ҳ.— 914 м.да кўрдилар. Рус-Венгир-Мажор ва Рўм торихларинда ўнинчи асри милодиядин ўн иккинчи асри милодияга қадар пичинеғлар жуда кўб ва улуғ шуҳрат ила зикр этилинадилар. Ул тараф халқина улуғ хавф ва даҳшат солдилар.¹

ПИЧИНЕҒ ХАЛҚИНИНГ МАЪИШАТ РАВИШЛАРИ

Пичинеғ халқи ҳам бошқа туркий қавмлар каби кўчма маъишат этар эдилар. Бутун бошлуча мақсудлари ҳайвонлари учун яхши саҳро ва яйловлар ҳамда ғазо этар учун бой мамлакатлар эди. Пичинеғлар савдо ва тижорат ила ҳам шуғулланар эди. Русларға Осиё моллари, Хусусан, кўб Осиё отлари, қўйлар, ҳўкизлар сотар эдилар. Қанстантин Буғрунурудний: «Бу вақтға қадар русларда от ва шохли ҳайвон йўқ эди», демиш. Пичинеғлар отларининг жуда кучлилиги ила машҳур эдилар. Сўнгу ва ўқ, ёй ила сувлу ичинда душманни ихота этуб, торлиқ келса ўшандоқ сувлу ичинда душман кўзиндин ғойиб ўлурлар эди. Пи-

¹ Баъзилар Сербиядаги бўшноқларни ушбу пичинеғ туркманлари аҳфоди гумон этадилар. Лекин бўшноқлар бу кунда ислован халқиндин ҳисоб этиладилар. Пичинеғлар шаксиз туркманлар эди. Агар бўшноқлар аввалда пичинеғ ўлиб, сўнгра ислованлашмиш ўлсалар (булғорлар каби) бу икки қавмнинг бирга жийўлуви бўлиши мумкин.

чинеғлар от устинда ҳолда теран сувларни кечарлар эди, баъзи вақтда сафина — кема ўринина улуғ ҳайвон териларини истеъмол этар эдилар.

Туркий қавмлар каби дўст ила жуда гўзал, аммо душман ва хоин одамлар ила жуда қаттиқ муомала этар эдилар. Ҳазарлар ва Дунай булғорларина кўб зарар этмиш рус кинози Исвотславни, пичинеғ кинози Қуроҳон Днепр бўсоғалари теграсинда 361 синаи х.— 972 м.да бошини кесуб олуб, бош суякиндин совут ёсотмишдир.

ПИЧИНЕҒЛАР БЕССОРАБИЁ ВА МУЛДОВИЯДА

Пичинеғлар албатта Рўмға яқин бормоқ учун Днепр (Узий) наҳрини ҳам кечуб, онда тириклик этмоқда ўлан уғирларни Поннунияға кўчишға мажбур этдилар. Пичинеғлар Дун наҳриндин, Дуной тормоқлариндин ўлан Олута наҳрина қадар йерларга молик ўлдилар. Пичинеғлар мамлакатларини саккиз ойрим вилоятга бўлдилар. Тўрттаси Днепрнинг машриқ тарафинда, тўрттаси ғарбинда, ҳозирги Румониё, Тронсилвония (Офстриё ичинда) ва Қора денгиз бўйларинда эдилар. Днепр наҳри бўсоғалари теграси¹ ва ондан тубон тарафлари пичинеғлар тасарруфинда эдилар. Руслар ҳар вақт буларнинг дўстлиқини кузатуб турурлар эди. Рўмлар эса буларға кўб оқчалар беруб, иккинчи ворворларни (ўзлари таъбиринча) Тоғ деб айтдирурлар эди.² Сўнгроқ бир вақт пичинеғлар Салжук турклари ила Рўм

¹ Баъзи улуғ жилғанинг тубиндин тошлар чиқиб туради, жилға суви они устиндин оқиб ётади. Кема йўрийтурган сувларда кема йўрурга унғайсизлиқ тугдиради. Бундай чиқиб турган тошлар бўсоғо дейилади. Днепр сувларида ҳам бундай тошлар бор.

² Бир ёт қавмнинг иккинчи ёт қавмға, ҳатто, бир уруғ қавмлар ҳам бири-бирини қўл остига олур учун сўғишлар, ҳужумлар ҳар қавмда кўрила келмишдир. Сўғиш дедукимиз бошқаларнинг молина, йерина қизиқуб қон қўйишув ва муқаддас ҳурриятни битиришув ўлдиғиндин нақадар жирканч иш ўлсада, кўб кўрув, баъзи вақтларда ихтиёрсиз қилинув сабабиндин табиъати бани одам бунга қўника келмишдир. Аммо бир бунда бундан ҳам жирканчроғини кўра бошлаймиз: умумий душманлар ўлан ёт қавмлар олтунича қизиқуб, бир уруғдош ва қариндошлар бири бири ила сўғишиб, қариндош қариндош қонини тўкадир. Ҳар икки тарафи заифлануб, ҳар икковининг умумий душманларини кулдируб, роҳатлантирадилар. Бунинг ила баробар ўзлари хилофина ҳам душманларини қутилдирадилар. Биз бу таассуфли воқеъани пичинеғ турклариндин кўра бошлаймиз: онлар ғариқ олтунича қизиқуб, ўз қариндошлари уғирлар, булғорлар ила қон тўкишдилар. Бунинг ила ўзларина қабр қоздилар. Бу ҳолни бундин сўнгра Черкас ва Қорақалпоқлар ила қипчоқлар ва булғорлар оросинда ҳам кўраимиз. Онлар рус кинозлари учун бири-бири ила сўғишурлар эди.

хилофина иттифоқ ҳам этмишлар эди. Лекин қипчоқлар хиёнати ила иш кўра олмадилар. Руслар, Венгир-мажорлар, булғорлар, рўмлар ила жуда кўб воқеъалари ўлмишдир. Аммо биз ушбу қадар баён ила кифояландук.

ПИЧИНЕҒЛАРНИНГ ЗАИФЛАНУВЛАРИ

Оврўпо ҳам ҳар тарафдин душман ила чулғониб, битмас-туганмас сўғишлар, хусусан, ўз уруғдошлари ила иттифоқ ва маслаҳат узра тириклик эта оловлари бир вақт бутун атрофни қўрқувга солгон қувватли пичинеғларни ҳам заифлантирди. Ортлариндин «Қипчоқ» исмли машҳур турк тоифаси майдонга чигуб, «пичинеғ» исмини кичрайтирурга, боратурғоч, бутунлай йўқга чиқарурга сабабчи ўлдилар. Пичинеғлар ўзлариндин аввал ва сўнг торих майдонина чиқмиш турк уруғларина оролашуб торолдилар. Сиёсий қувватлари битуви ила торихда мумтоз исмлари ҳам битди. Баъзи муаррихлар бўшноқларни (Бусния ва Сербия мусулмонлари) ушбу пичинеғлар бақияси гумон этадилар.

ЎҒУЗ ТУРКЛАРИ

Турк уруғлариндин жуда эски ва жуда улуғ ва жуда кўб фуруларга асл ўлани «Ўғуз» туркларидир. Турклар таҳфиф ила «Ўз», араблар ҳам арабий ўлмаган сўзларни ҳар вақт ўз қолипларина сўғиб чиқордиқлариндин «Ўғуз»ни «Ғиз», «Ўз» ни «Аз»га қолдирмишлар. Бу исмдагиларнинг кўбрағи асл муншоълари Туркистон саҳроларинда, Сирдарё ва Амударё, Орол ва Ҳазар денгизлари бўйларинда кечуб, баъзилари жанубга, Хуросон мамлакатина ва ғарбга, Баҳри Ҳазар жанубиндин Эрон шимолина, Озарбойжон ва Кичик Осиёга ва онинг шимолиндин Ёйиқ, Вулго, Соротуф саҳроларина, Дун сувина қадар сочилмишлар эди.

ЎҒУЗЛАРНИНГ АСЛИ

Ўғуз қавмининг қабила боши ўлан Ўғузхоннинг дунёга келуви ҳақида Рашидиддин ва Абулғозий бир ҳикоя ёзарларки, бу замона халқи они саҳеҳ дея

талқин этажак ўлдиқлариндин, биз они ёзмаймиз. Шундай бўлса-да, эски торихлардин онглашувина биноан, қадим замонда «Ўғуз» исминда бир турк хони жуда кўб турк уруғларини ўзина қоратиб, қувватли бир ҳукумат ташкил этмиш, Шом, Миср, Эрон ва Ҳиндистонга қадар бормиш. Олти ўғли ўлиб, ҳар қойусининг яна тўрттадан ўғли ўлмиш. Ҳар қойуси турк қавмлариндин бир қабила боши ўлмишдир.

Биной алайха, ушбу Ўғузхон авлодиндин ўлан йигирма тўрт шўба турк халқи «Ўғуз» отолмишдир. Сўнгроқ, муаррихлардин баъзиси Ўғузхонни йўнонларнинг Гумер, форсийларнинг Кайумарслари каби шахс фараз ўлувини гумон этадилар. Ўғуз отолмоқлари, турклар одатинча, кўбрак онинг теграсинда тириклик этганлари «Ўғуз» отолмиш сувға нисбат ила ўлса керак, дейдилар. Турклар улуг сувни «ўғуз» дерлар эди. Биной алайха, Амударё эскида «Ўғуз» отолмиш эди. Йўнонлар ҳам бундин таҳриф ила Амударёни «Уқс» отомишлар эди, дейдилар.

Биз бу икки қавлни ўлчаб, қарорға киришмаймиз. Ўғузхон шахси ҳақиқийми ва ё фаразийми, бизга они таъйини зарур эмас, «Ўғуз» отолинувларина сабаб, тиласа на ўлсун, аммо йўқоруда айтилмиш ўринларда «Ўғуз» исминда жуда эски ва жуда кўб шўбаларға бўлинмиш туркий қавмлар бўлганлиғи муҳаққақ ва шаксиздир.

Йўнонларнинг Ифтолит, форсийларнинг Обнлиталит ва туронийлар(нинг) кўбраги ўғузлардин иборат эди. Ўғузлар форсийлар, сўнгра араблар ила ҳам жуда оролашуб, кўнгилли аскар ўлароқ, жуда кўбиси Арабистонға кируб, сочилдилар. Олтой турклари ҳам ўзларини ўғузлардин бир шўба сонадиқлари каби, уйғурлар ҳам шул-ўқ, ўғузлардин бир фирқадир. Бу кунда Туркистон, Озарбайжон ва Усмонли туркларнинг ҳам кўбраги «Ўғуз» туркларидир.

ЎҒУЗЛАРНИНГ ОХИРҒИ ҲОЛЛАРИ

Ўғузлар дунёдин бир томонға кетмадиклари ҳолда, ниҳоятсиз кўб шўбаларға бўлинган бўлиб, шул-ўқ шўбалар исмлари ила отола бошладилар. Кўбраги сўнгроқ «туркмон», «Ўзбек», «Қипчоқ», «Қўмуқ», «Озарбойжонли», «Усмонли» турклари отолдилар. Аму ва Сирдарё, Орол, Ҳазар, Қора денгиз теграларинда тириклик этадилар.

ТУРКМОН ХАЛҚИ ВА ХОРАЗМ

Турк уруғлариндин ўғуз қабиласиндин Баҳри Ҳазар шарқинда, Амударёнинг бу денгизга қўйғон эски жилғаси теграсинда, онинг шимолинда Орол денгизи ила Ҳазар денгизлари оросинда тириклик этмоқда ўлан турклар «Туркмон» отолинулар эди.¹ Буларнинг мамлакатлари жуда эскидин, ҳатто, Ҳерудут замониндин берли «Хоразм» отолину эди, Бошқа туркий қавмлар каби туркмонлар ҳам турли тарафларга сочилдилар. Шарқ тарафина Амударё бўйинча йўқори тарафларга: Бухоро тарафина, ғарб тарафина, Баҳри Ҳазарни икки ёқлаб кетдилар: шимолдин: Ёйиқ, Этил (Вулғо), Дун, Днепр (Узий), ҳатто Дуной наҳрина қадар турли исмлар ила сочилдилар. Йўқоруда кўрдигимиз пичинеғлар ҳам, ҳазарларга келуб қўшилмиш лоршиялар ҳам ушбу туркмонлардин бирор шўба эдилар. Иккинчи тарафдин Эроннинг шимолиндин Мозандарон, Келон, Тирстон, Озарбайжон ва бизнинг Қафқоз орти отолмиш мамлакатларга, Арзирум, Диёрбакр ва Отна, Онотули, ҳатто, Рўм эли вилоятларина қадар сочилдилар. Рўм эли тарафларина муҳожират этмиш усмонлилар оросинда туркмон жамоатлари ҳам кўб эди. Халифаи Аббосия замонинда гуруҳ-гуруҳ Арабистонга кўнгилли аскар суратинда жуда кўб туркмон кўчди. Бу сабабдин исломият ила ҳам жуда эрта мушарраф ўлдилар. Шарафи ислом ила мушарраф ўлмоқда ўлан туркий қавмлар дини ислом учун жонларини фидо этмака ҳозир ўлуб, шодлана-шодлана оскарликка ёзилурлар эди. Лекин мусулмон арабларнинг дин хусусинда мусоҳладларин кўрдикидин сўнг, аввалги эътиқодларина бир оз йўмшоқлиқ ҳосил ўлуб, ҳар турли

¹ «Туркмон» важҳи тасмияси ҳақида турли сузлар бордир. «Туркмонд» ё «трк-манд» ва ё «турк-эмон» муҳрафи ўлмак, ё эса «сен кимсан?» саволина туркча «туркман» жавоби ўлмак кабилар.

ҳаракатда ўлурлар эди. Бунинг учун араблар булар ҳолини жуда қуйи қора ила ёзарлар эди.

ЎҒУЗ ВА ТУРКМОНЛАРДА МАЪИШАТ, СИЁСАТ ВА МАБОРИФ

Ўғуз шўъбалари ва туркмонлар, табиъий, умум туркларча маъишат этар эдилар, яъни баъзилари маданий тириклик қилур эдилар ҳам қилмоқдадирлар. Бадавий тириклик этмишлари энг гўзал жинс ҳайвонлар йетишдир-диклари каби, маданий ҳаёт этганлари ҳам гўзал равишда эгун эгуб, анвоъи, турли тотли йемишлар ҳам йетишдирур эдилар. Ўшандоқ ингичка ва нафис ҳунар ва санъатлар билуб, маъдандин анвоъи гўзал ашё ва қуроллар ёсодиқлари каби, дунёда мисли кўрилмаган ажиб, нафис турк шоллари ва туркман поласлари, Туркистон адрас ва беқасаб ва дариялари ишлар эдилар.

Қавми ориялар ила яқин қўшниликда ва ихтилотда ўлдиқлариндин сиймо ва қиёфатлари ҳам хийли гўзаллашмишдир. Ичлариндин жуда улуғ сиёсийлар ва машҳур хоқонлар ҳам кўб чиқмишдир. Халифаи Аббосия амир ул умаролари, Миср ғуломон атроклари ва мулук тавоифнинг кўбрағи ушбу фирқа турклардин, ўғуз ва туркманлардин эди. Мамлакатларини Ҳиндистонга қадар кенгайтган газнавийлар, султон Маҳмуд Сабуктегин, Қутбиддинлар, Жалолиддинлардин мадада бошқа қавмларга хизмат этган Нодиршоҳ ва Қочорлар ҳам ушбу қабила турклардин эди.¹

Ўшандоқ ичлариндин сонаб битургисиз кўб, жуда улуғ олимлар, файласуфлар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ҳам чиқмишдир. Лекин асарларини кўбрак арабий ва форсий тилда таълиф этуб, исм ва куняларини ҳам араблар равишинча ёзади, туркийликларини билдирмай, қолдирур эдилар. Бинои алайҳа, ҳақсиз бошқа қавмларни зўрайтирурлар, билшуур, ўз қавмларини ва миллатларини (туркларни) кичрайтирурлар эди. Маъалтаассуф, бу одат бошқа туркийларда ҳам, азжумла, бизларда ҳам кўрилганмишдир ҳам кўрилмақдадир.

¹ Бир вақт Эрон мамлакатини Ҳиндистонга қадар кенгайтмиш ўлан машҳур Нодиршоҳ Афшор исмли бир туркман қабиласиндин нишоат этмиш бир туркий эди. Ўшандоқ бу кун саломат Эрон шоҳлари Қочор ном туркман қабиласиндин нишоат этмиш турклардир.

ХОРАЗМ ШОҲЛАРИ

Хоразм мамлакати ҳазрат Усмон разиаллоҳ инна замони халифатинда фатҳ ўлинмишдир. Халифати Аббосия замонинда Сомонийлар ва Салжуқийлар тахти идорасинда ўлмиш эди. Сўнгра, 440 санаи ҳижрия теграларинда Салжуқ умаросиндин Қутбиддин Муҳаммад бин Ануштегин исминда бир зот Хоразмда бир мустақил ҳукумат тузди. Чингиз замонина қадар Хоразмшоҳиён исминда мустақил ҳукумат сурдилар. 6-шоҳлари Қутбиддин Муҳаммад Соний замонинда жуда улуғ қувват касб этуб, Мовароуннаҳрни, сўнгра Хуросон ва Форс ва Ироқ вилоятларини забтина олмиш ва бу сабабдин Ҳалифаи Аббосияларга ўринни жуда тор қолдирмиш ва ўзини Искандари Соний отомиш эди, ҳам Чингиз ила ҳам иттифоқ этмиш эди. Халифаи Аббосия ҳам Қутбиддин Муҳаммаднинг инсофга келтура олмай, онинг хилофина Чингиздин ёрдам истадилар, яъни осий бир мусулмон хилофина мажусдин ёрдам истамак каби кўнгилсиз иш қилдилар (Абулғозий). Лекин Чингиз Қутбиддин ила аҳдни бузмай қолмиш эди. Аммо Қутбиддин Муҳаммаднинг хилофи инсоният муомаласина чидай олмай, аччиғлануб, бу икки давлати Исломиянинг, балки бутун турк миллатининг ҳалок ўлувларина сабаб ўлдилар. Тафсили Чингиз баёнинда келур.

Чингиздин сўнг Хоразм мамлакати Қипчоқ давлатина қўшилмиш эди. Тўққизинчи асри ҳижрий охирларинда Шайбоний тотор хонлардин, Олбарс қипчоқдин ойируб, бир ҳукумати мустақил ҳолина келтурмиш ва «Хива хонлиги» отомиш эди. Лекин аҳли ислом оросинда битмас-туганмас муҳорабалар Хива хонлиқини ҳам заифлантирди.

ХИВА ХОНЛИҒИ

Оқибат Хива хонлиқиндин кўб йерлари ушбу сўнгги йилларда Русия тарафиндин забт ўлинди. Эски Хоразмнинг Орол¹ денгизиндин Жайхун бўйинча Бухоро че-

¹ Орол денгизинда оталар (орол) жуда кўб. Бу сабабдин туркийлар бу денгизга «Оталар денгизи» дейурлар эди. «Орол» калимаси «Оталар» калимасиндин оврўполулар таҳриф этмиш бир исм. Араб жуғрофияларинда бу денгиз «Баҳри Хоразм» ва «Баҳри Журжон» дея ҳам отолинмишдир.

гина қадар бир оз йерларинда «Хива хонлиғи» исминда ойрум бир хонлиқ, хонлари ила баробар бу кунда ҳам саломатдир. Лекин Русия табаъаси ҳисоб этиладилар. Туркман ҳукумати йемирулуб, бир пучмоғигина қолмишдир, аммо туркманлар ҳеч ёққа кетмадилар. Бу кунда Хива ва Бухоро хонлиқлари Рус, Эрон, Афғон давлатлари ҳимоясинда ёшамоқдадирлар. Хонлари ҳам ўз уруғлариндин (эшитилмишина биноан), Қўнғирот қабиласиндиндир.

ҚИПЧОҚ-ҚЎМОНИЙ-ПОЛУВЕСИЙ

Пичинег ва ўғузлардин сўнг Оврўпо торихларина Қипчоқ турклари маълум ўла бошладилар. Қипчоқлар аввал зуҳурларинда Қубон саҳролариндин келдиклари учун «қубоний» муҳрафи ўлан «қумоний» отолдилар. Аммо рус тарихларинда «полувес» (муфради) ва «полувесий» (жамъиси) дея зикр этилмишдирлар.

Қипчоқлар Осиёда жуда эски турк қабилалариндин бири (Абулғозий буйинча Ўғузхон замонинда пайдо бўлган) ўлсалар-да, аммо Оврўпо ва Русларға 447 ҳ.—1055 м.лардагина Днепр наҳри бўйларинда, Перёсловул шаҳри теграларинда зоҳир ва маълум ўлдилар. Қипчоқлар ўғуз турклариндин жуда улуғ қабила ўлдиклари каби, жуда кўб фирқаға ҳам бўлинмишлар ва бошқа қабила туркларига ҳам кўб қўшилуб оролашмишлар.

Ҳиндукуш тоғлариндин, Афғон ичлариндин, Туркистон ва Қозоқистон саҳролариндин Бошқирд ичларина,¹ Ҳазар-Булғор мамлакатларина, Днестр ва Дуной наҳрларина қадар сочилмишдирлар. Ҳазар мамлакатларини ва Қрим бўйни ҳазарларини ва онда ўлан ғариқ қулунияларини ва рус тарихларинда «Таму Туроқон» исминда ёд ўлинуб, рус кинозлари тасарруфина тушган Озоқ теграсиндаги йерларни борчасини тахти тасарруфларина кирутдилар. Вулғо ила Днепр оросиндаги саҳроларда ва денгиз бўйларинда

¹ Заҳириддин Бобурхон «Бобурнома» демакла машҳур асаринда Ҳиндукуш Банд (Банад) йўллариндин бириси «Қипчоқ кўтали» отолдиғини, Ҳирот шаҳри қапулариндин бириси «Қипчоқ дарвозаси» тасмия этилдиғини ва қипчоқ уймоғиндин Қипчоқ Муҳаммад ва сойир исмда олимлар ва Туркистонда қипчоқ уруғиндин ҳокимлар бўлдиғини баён этмишдир. Ушандоқ бошқирд ичинда қипчоқ, қора қипчоқ, қизил қипчоқ исмлари бу кунга қадар саломатдир.

эскидин ўтроқ «турк», «бериндий»¹ «қойи» (тубонғи), «булғор», «Ҳазар», «пичинеғ» қавмлариндин баъзиларини яна мағрибгароқ қочирдилар. Аммо кўбиси қипчоқларға бош этишға мажбур ўлдилар. Теа кундин қипчоқлар Днепрни кечуб, бу кунги Бессорабиё, Мулдовиё, Румониё мамлакатларини олуб, Булғориё ва Дунойға қадар боруб йетдилар. Қўшнилари ўлан рус, рўм, мажор, булғор қавмларини ҳам улуғ қўрқувга тушурдилар.

ҚИПЧОҚЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ

Қипчоқлар ҳам маъишат жиҳатиндин бошқа туркийлардин фарқли эмас эдилар: кўбрағи кучма ва бир қадариси шаҳарларда маданий маъишат қилур эдилар. Эскида тубонғи булғор-ҳазарлар шаҳарларина ҳам молик ўлуб, онда маъишат этдилар. Ўзларина махсус шаҳарлари ҳам торихларда зикр этилинадир. Туркистон саҳролари чекиндин, Ёйиқ, Вулғо, Дуннинг тубон тегралари, Боҳри Ҳазар, Озоқ ва Қора денгиз бўйлари, Қрим бўйни жазираси, Днепр, балки Дунойға қадар йерлар буларға нисбат ила бир вақт «Дашти Қипчоқ» (Қипчоқ саҳроси) отолдилар. Шарқ торихларинда узоқ вақт бу исм давом этди.

Қўшнилари ўлан руслар ва кинозлари ила ўн биринчи асри милодий ярминдин, ўн учунчи аср ярмина қадар 447 х.—1055 м.дин 625 х.—1227 м.га қадар, тоторлар келганча жуда кўб воқеъалари ўлмишдир. Булар ила ўлғон турли муомалалар рус торихларининг жуда кўб саҳифаларини ишғол этмиш ва жуда кўб туркий исмлардин иборат ўлан Туғролхон, Кетонхон, Буноқхон, Кунтуғдихон, Йилдизхон, Кунаш ва Бердихон каби қипчоқ хонлари исмлари ҳам зикр этилмишдир. Бизнинг учун зўр аҳамиятли ўлмадиғиндин, биз онларни тафсилин зикр айламадук.

Ул замон жуда оддий иш ўлдиғиндин руслар ила баъзи вақт душманлиқлари ва мухорабалари ҳам улуғлашсада, аммо кўб вақт дўстлиқлари ўлур эди. Ҳатто, қиз олув ва қиз берув каби қариндошлашув ва қон қотишдирув каби муо-

¹ Торихий исмларнинг аслини тобув мушкул эдукини йўқоруда айтмиш эдук. «Бериндий» ҳам «Берилмиш» деган сўзми ё эса Бобурхон «Хиндукуш кўталлариндин бирисини «Боринди кўтали» тасмия этмиш, «бериндий» шул бир қабила исми ўлуви малҳаз ўлан «бориндий» муҳрафими?

малалари ҳам оз ўлмашидир.¹ Кўб вақт бир-бирларининг ғазосина ҳам иштирок ва ёрдам қилишдилар. Венгирлар хилофина руслар тарафиндин қипчоқ хонлари Олтун Уба ила Буноқхоннинг бордиғи, онларнинг баҳодирлиғи жуда шоирона мадҳ ила ёзилмишдир. Қипчоқ кинози Ёмоқуфский рус кинози Всевулудға кумуш булғорларнинг улуг шаҳрина ғазосина ёрдамға бордилар. Ўшандоқ манғул (тотор)лар келгач, онларға қарши турур учун қипчоқ хонларина ёрдамға рус кинозларининг қўбиси ёрдамлашар эди.

ҚИПЧОҚЛАРДА САВДО ВА ТИЖОРАТ

Бошқа туркийлар каби қипчоқлар ҳам савдо ва тижоратни муқаддас билуб, онға комил мусоид ва ёрдам этар эдилар. Ҳатто мухораба вақтинда бу ила мазкур душманларнинг савдогарларина ҳеч зарар текдурмай, ичларинда йўрутурлар эди. Қипчоқлар Киев шаҳрини олғон вақтда ҳам савдогарларға зарар келтурмадилар. Рус кинозлари бир маротаба қипчоқ йерина кируб тамом талаф ўлдилар. Буларнинг ҳолини ҳам русларға савдогарлар қойтуб хабар бердилар.

ҚИПЧОҚ ҲУКУМАТИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Қипчоқлар ҳам бошқа туркийлар каби, қўшнилари рус, можор, булғор қавмлари бўлсун, ўз оролариндағи туркий қавмлар бўлсун, ўринсиз мухорабаларда ўлурлар ва бу сабабдин кўб талафот беруб, заифланурлар эди. Бунинг устина 622 санаи ҳ.— 1225 м.да Қафқоз тоғлари оросиндин олонлар ва қипчоқлар устина тоторлар келуб чиқдилар. Тоторларға қаршу турмоқ учун олонлар ила қипчоқлар иттифоқ этмишлар эди. Лекин тотор сараскари Субудой баҳодирнинг тадбир ва ҳийласи ила иттифоқлари бузулди. Қипчоқлар олонларни ташлаб кетдилар. Сўнгра олонлар бошина келган иш қипчоқлар бошина ҳам келуб йетди. Рус кинозларини кўб ҳадялар беруб ёрдам учун чақирмиш эдилар. Лекин муқовамат эта олмадилар. Тоторлардин мағлуб ўлуб, истиқлол ва ҳукуматлари мунқариз ўлди.

Қипчоқларнинг истиқлоллари ва ҳукуматлари бутун манғулларға (тотор) бош эгишга мажбур ўлсаларда, лекин

¹ Исвотупулк Тўғролхоннинг қизини олмиш эди. Улеғ ила Мокумох ўғилларина Кумонхоннинг қизларини олуб бердилар. Всевулуд Форудиванскийнинг қизи, Мокумох набираси қипчоқ хонина кўёвға чиқмиш эди.

исмлари узоқ вақтга қадар давом этди. Тотор хонларинда давлат ва шавкат қувватли ўлсада, дин ва исм хусусинда таассублари йўқ эди. Ҳеч қайси қавмнинг динларина тўғридан-тўғри ёки узоқни кўзлаб бўлсун торлиқ ва қасонлуқ келтурмадилар. Шундай-ўқ, исмлар ўзгартмоқ ва ўз исмларини кирутмакка тирушмоқ ила ҳам шуғулланмадилар. Бу сабабдин тотор ҳукумати ҳамонда «Қипчоқ ҳукумати» хонлари ҳам «Қипчоқ хонлари», йерлари ҳам эскича «Дашти Қипчоқ» исминда йўруди.

Қипчоқ туркларининг ҳар доим ўз жинсдошлари ила мухорабада улувлари каби, туркий қавмларнинг бошқа қавмлар хилофина бошқа қавмларга ёрдам беруви каби, турк қавмина ва миллатина турғони зарардин иборат ўлан ишлардин бошқа ҳунарлари кўринмади. Араб тарихларинда «ва мин фикҳоъ Қифчоқ» дея баъзи фақиҳларни қипчоқ қавмина нисбатлари кўринсада, олар, филҳақиқат, тотор хонлари асриндағи Тўқтоғу, Ўзбек, Жонибек хонлар замонидағи фикҳларни сўйлайдилар. Дашти Қипчоқда ўлуб, Қипчоқ ҳукумати отолмиш ҳукуматга нисбат илагина «қипчоқ» отоғандирлар. Йўқса, қипчоқ қабиласи турклардин демак эмасдир. Қипчоқлар ўзлариндин сўнг яхши исм ва гўзал асар қолдира олмадилар. Ўзлариндин аввал Русия жанубинда «Черкас» исми унумияси тахтинда тириклик этмоқда ўлан қариндошлари жуда кўб туркийларни асир — қул этуб сотмишлар эди.¹ Ушбу ва бошқа ҳамиятсизликларининг жазои босазоларини тотдилар: манғуллар ҳам ўзлариндин ниҳоятсиз кўбисини асир этуб сотдилар. Туркий қавмларда ислован ва рус исмлари ила отолмоқ каби муносабатсиз урф ушбу қипчоқлардин бошланмишдир.

¹ Мисрда «Ғуломони атроқ» исминда турклардин 24 подшоҳ ҳукумат этмишдир. Малик Мансур Қаловун исминда бириси жуда кўб черкас қуллари сотуб олуб хизматиона қўшмиш эди. Тожирлар жуда кўб черкас келтируб сотар эдилар. Ҳатто, черкас тоифасиндин ўттиз минг отли аскар тузилди. Оқибат орода бир Қуқ бин Тангриберди исмлиси Миср малики ўлиб, онинг сўнгинда йигирма икки нафари малики Миср ўлдилар. Охиргиси Тумонбойдин Мисрни султон Салим Усмоний олди.

САҚСЕН ВА Ё САХСИН ТУРКЛАРИ

Қипчоқлар ва қирғизлар ила бир уруғ «соқсин» исмли турк қабиласи булғорларнинг машриқ тарафинда, Ёйиқ (Ўрол) наҳрининг шарқинда тириклик этар эдилар. Булар ҳам бошқа туркийлар ила ҳар жиҳатларинда баробар эдилар. Ибн Фазлонга йўлбошчи ўлуб келмиш Сақсин ар-Росабий албатта ушбу турклардин эди. Бу турклар аввал вақтги араб мамоликина дохил ўлгон турк йерлари ила булғор йерлари оросинда эдилар. Табиъий, араблардин — Бағдоддин булғорларга Туркистон орқали келинганда соқсинлар йери орқали келурга тегиш ўладир эди.

626 х.-1229 м. манғулларнинг (тотор) аввал келувлариндин ушбу сақсен турклари, йўқориғи булғорларнинг Ёйиқ суви бўйидаги соқчи аскарларина хабар бердилар. Ўзлари ҳам булғорлар тарафина сиғиндилар. Булғорлар ҳам олдиндан узоқни кўруб, ҳандаклар қоздилар. Бўқтирма ва каминлар қўйиб, тоторларни ашадий суратда йенгдилар. Жуда озиғина тирик қойтиб кетдилар.

Оқибат уч йилдин сўнг 629 х.— 1232 м. Боту (рус то-рихлари Ботий деб ёзмишлар) хон жуда улуг қувват ила келуб, Булғордин йироқ эмас йерда қарор қилди. Тоторлар келганидин тубонғи булғорлар хабар этгач, йўқориғи булғорлар, рус уруғ кинози Ёурийдин ёрдам сўрогон эдилар. Борча зарарларини ҳам ўзлари кўтармоқчи бўлгонлар эди. Қисқа назарли рус кинозлари тоторларни булғор илагина қолур деб ҳисоб этганлардир: ёрдам бермадилар, булғорларни қизгонмадилар. Булғорлар, руслар оч вақтларда неча мартаба ошлиқ беруб тўйдирсалар ҳам, шукронасини кўрмадилар. Ўзлари ёрдамга муҳтож вақтда руслардин ёрдам кўра олмадилар. Тоторлар эса булғорларни ёлғиз ҳолдагина осон енгиб, сўнгра, шулай-ўқ, ёлғиз ҳоллариндагина русларни ҳам жуда осон қўл остларина кирутдилар.

Сақсин туркларининг ойрим исми шул вақтлардин сўнг то-рихларда бизнинг кўзга учрамади.

САЛЖУҚ ТУРКЛАРИ

Салжуқ турклари ўғуз турклариндин «керойит» ва «ноймон» исмларинда бирар қабила ичлариндин чиқмишдирлар. Ғазнавийлар замонида мазкур «салжуқ» исминда бириси зуҳур этуб, туркман қабилалариндин

иборат бир ҳукумат тузди. Булар Туркистон саҳролариндин қўзғолиб Хуросон диёрина кўчдилар. Онда бир неча вақт қарор этдилар. Сунгра турли шўьбаларға бўлиниб, Эрон шимолина ва Кичик Осиё отолмиш йерларға, ҳатто, Шом ва Мисрға қадар йетушдилар. Булар Халифа Аббосия замонинда Малук Тавоиф исминда шойъи ўлан ва ўвоқ ҳукуматлардин кўбисини тоъсис этмишдирлар. «Кирмон салжуклари», «Ироқ салжуклари», «Эрон салжуклари», «Рўм салжуклари» каби турли, филҳақиқат, мустақил ҳукуматларға бўлинмишдирлар.

Ҳалифаи Аббосия идораларинда ҳам жуда улуғ сиёсий нуфузлар йўрутмиш эдилар.

Насорий мутаассиб руҳонийларининг ташвиқи ила Байтулмуқаддасни мусулмонлар қўлиндин қутқормоқ баҳонаси-ла, ўзларини насорий отоб, кўкракларина хоч сурати тикмиш, кўбраки ишлаксиз ва нодон ва фақир халқлар гуруҳи неча мартабалар аҳли ислом хилофина Кичик Осиёға ҳужум этмиш эдилар. Онларға қарши жуда улуғ ва шонли мухорабалар қилуб, ислом мамлакатларини онларнинг ёвузлиқлариндин қутқарувчилар ушбу салжук турклари ўлмишдир. Баҳодирлиқлари ва ҳисни аҳлоқлари ила ул замондагина эмас, балки бу замона халқини ҳам тонг, ажойибға қолдирғувчи султонлар, сараскарлар ила баҳодир аскарлар ушбу салжук турклариндин эди. Бу воқеалар аҳли ислом тарихларинда «Аҳли салиб мухорабалари»¹, рус тарихларинда «Крестовой похуд» отолмишдир. Салжукларнинг бу хусусдаги хизматлари шоён тақдирдир. Чунки на Бағдод ҳалифалари тарафиндин бир ёрдам (чунки Бағдод ҳалифалари ички фитна ва мазҳаб низолари сабабиндин аскарларини Бағдод қапулариндин ойирмоға муқтадир эмас эдилар) ва на бошқа Малук Тавоиф тарафиндин муъовинат (орода ҳеч вақт кесилмаган адоват сабабиндин) кўрмадиклари ҳолда, бу ила мудҳиш қувватлар ва ҳужумларға муқовамат этуб, мудофаъа қилмишдирлар. Мазкур Рўм салжуқийлари бутун Кичик Осиё мамлакатларини (демоққа лойиқ) тахт тасарруфларина кирутиб, жуда улуғ қувват ва шавкат ҳосил қилмиш эдилар. Лекин бир тарафдин аҳли салиб мухорабалари ва

¹ Бу воқеалар жуда рағбатли ва ибратли ўлдиқлариндин умум аҳли ислом учун тафсилдин билурға тегишли воқеалар ўлсада, узунлиқиндин хавф этуб, биз ёзмадик.

иккинчи тарафдин Алоиддин Кайқубод замонинда манғуллар зуҳур этуб, салжуқийларни ҳам заифлантирдилар.

Манғуллар буларни тахтитоатларина кирутдилар. Мазкур Алоиддин Кайқубоднинг халафлари замонинда бир тарафдин манғуллар ва ондин ортиғроқ ўз ороларинда битмас-туганмас адоват ва тафриқ салжуқийларнинг ҳам инқирозина сабаб ўлди. Давлати Усмонияни ташкил этмиш Усмон Ғозий, мазкур Алоиддин Кайқубод туралариндин эди. Рўм салжуқийларининг пойтахт шаҳарлари Онотулияда Қуния шаҳри эди.

ҚОЙИ ВА Ё ҚОЙИ

Туркистоннинг мағриб тарафиндаги ўғуз туркманлариндин бир шўба «қойи» ва ё «қойи» отолмишдирлар. Буларнинг бир гуруҳи Русия жанубина, Днепр наҳри бўйларина қадар сочилмиш эдилар.¹ 12-асри милодияда Русия жанубинда, Чернигүфский теграсинда «қойи» турклари ҳамонда тириклик этар эдилар. Иккинчи гуруҳи Туркистондин Хуросон вилоятини, Чингиз асринда Эрон ва Арманистонга қадар сочилдилар. Усмонли давлатини ташкил этмиш Усмон Ғозий ушбу қойи уруғи, бадавий маъишат этмоқда ўлан турк қабилалариндин бирининг раиси эди. Бу кунда Усмонли туркларининг кўбраги ва Озарбойжон ва Русия жанубиндаги турклардин бир қадариси албатта ушбу қойи турклари наслидиндилар.

¹ Днепр бўйларинда турк, бериндий, қойи исмли турк қабилалари бўлганлигини йўқоруда кўрмиш эдик.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИ

Усмонли туркларининг боболари (аждод) ўғуз-туркманлардин, қойи шўбасиндин, бадавий, кўчмали тириклик этмоқда ўлан бир қабила эди. Булар ҳам аввало туркий қавмлар бешиги ўлан Туркистон саҳросиндин нишоат этуб, Ҳалифаи Аббосия замонинда ғарб тарафина бир оз ҳаракат этмиш эдилар. Сўнгра салжуқийлар ила бир вақт (бешинчи асри ҳижрияда) Хуросон¹ вилоятина кўчиб, Мохон отолмиш бир саҳроға йерлашмишдирлар. Чингиз вақтина қадар эллик минг хонадин иборат улуғ бир қабила ўлмиш эдилар. Хунлардин Отилахон ғарбда нечук бир муҳожирати умумия очмиш эса, шарқда шундай ўқ муҳожирати умумия даврини манғуллардин Чингиз очмишдир. Ҳар ким чингизлардин қоча олса қочмишдир. Бинои алайҳа, қойи эли турклари ҳам раислари ўлан Сулаймоншоҳ бин Қоёлаб тахти раёсатинда мағриб тарафина йўналмишдирлар. Булар Вон кўли жанубинда Ихлот исмли шаҳар теграсинда бир вақт тириклик этуб, ондин жануб тарафина, Фирот наҳри бўйларина кўчмишдирлар.

Сулаймоншоҳ Фирот наҳрини кечганда вафот ўлмиш. Сулаймоншоҳнинг ўғиллари Эртуғрил ва Дендор ондин мағриб тарафина ҳаракат этмишлар ва йўлда мухораба қилуб ётмоқда ўлан икки аскарға учрамишдирлар. Бириси Мойжубак тахт қўмондасинда тотор-манғул аскарари, иккинчиси амир Камолиддин Комёрнинг тахт қўмондасинда Рўм салжуқийлари аскарари эди. Сулаймоншоҳ ўғли Эртуғрил

¹ Хуросон вилояти аҳли Шарқ ондинда жуда машҳур уламо ва фузалодин жуда кўбларининг муншодир. Бу кунги Эрон мамлакатининг шимол-шарқинда 250 минг мураббаъ чоқирим миқдоринда бир вилоятдир. Бу кунда тахминан бир миллион қадар халқ тириклик этмақдадир. Феруза тошлари чиғатурғон тоғлари кўбдир. Жанубиндин Афғонистонға улуғ йўл кетадир. Бурунги Хуросоннинг бир миқдори бу кунги Афғонистоннинг шимол-ғарб ҳудудина дохилдир.

заиф тарафқа ёрдам этуб, салжуқийлар тарафиндин сўғишқа киришмиш, буларнинг енгувина сабаб ўлмишдир. Бунинг мукофоти учун ҳамда Рўм-Визонтийлар тарафина бир парда ўлувни мулоҳаза қилуб, ул вақт Қунияда Рўм салжуқийларининг охири ўлан Алоиддин Кайқубод тарафиндин Эртуғрил Ғозийга мамлакатининг тиладиги йерина йерлашурга мусонда қилинмишдир.

Эртуғрил Ғозий ҳам қавм ва қабиласи ила Анқара шаҳри теграсинда Сакуд қасабасинда қарорланмишдир. Эртуғрил Ғозий султон Алоиддиндин беш минг аскар ёрдам олуб, Рўм-Визонтийлардин Қароча ҳисор шаҳрини олмишдир. Эртуғрил Ғозий 628 ҳ.дин 670 санага қадар раёсати сўнггинда вафот этуб, қабила бошлиқ(лиқи)ни ўғли Усмонбекка тобширмишдир.

Усмон Ғозий ҳам кунба-кун қувват олуб, оқибат султон Алоиддин салжуқий тарафиндин аморат — тўралик мансаби берилмишдир.

ҚОИЙ ЭЛИНИНГ УСМОНЛИ ОТОЛИНУВИ ВА ИСТИҚЛОЛЛАРИ

Оқибат Чингиз хоқониндин Ғозонхон султон Алоиддин салжуқийни азл (этиб) ва ўрнина иккинчи одам таъайин этмадикидин Рўм давлати салжуқияси мунқариз ўлмишдир. Рўм салжуқийларина тобеъ бир аморат ўлан Амир Усмонбек риоятинда ўлан қоий эли 699 сана ҳ. 1299 м.да истиқлол касб этмишдирлар. Аввалда қоий эли отолмиш турклар бундин сўнг ушбу Усмон Ғозийга нисбат ила «Усмонли турклар» отолдилар. Ҳукуматлари ҳам онга нисбат ила «Усмонли ҳукумат» отолди.

Рўм — Визонтий қайсари Ондирунинг ҳис қибла ул вуқуъ қабилидиндин усмонли турклариндин зиёда хавф этуб, буларни йер йўзиндин сурмак учун қизини, ул вақт қувват ва шавкат ила машҳур ўлан шоҳаншоҳи жаҳон султон Маҳмуд Ғозонхонга тақдим этуб, ондин ёрдам истамиш эди. Ғозонхон ҳам баъзи туркман ва манғул тўралари тахт қўмондасинда усмонлилар устина улуг бир аскар йибормиш эди. Лекин Усмон Ғозий ўғли Урхон тарафиндин мағлуб ўлиб, Усмонли ҳукумати соғ-саломат мустақил кўби қолмишдир ва бу кунга қадар «Усмонли турклари» соғ-саломатдир ва Усмонли ҳукумати мустақил бир ҳукуматдир. Турк уруғи жуда улуг, дунёда бу кунда ҳам туркий қавмлар жуда кўб ўлсалар ҳам, аммо ўзларина

мутсақил ҳукумат ила қолғонлари ёлғиз ушбу Усмонли туркларидир.

УСМОНЛИ СУЛТОНЛАРИНИНГ ҲАЛИФАИ РАСУЛИЛЛОҲ МАНСАБИНА НОИЛ ЎЛУВЛАРИ

Маълумдирки, ҳалифа Рошидин разиаллоҳ ан-наҳимдин сўнг ҳалофат Бани Умияга кўчмиш эди. Булар «Ҳалифаи Бани Умия» демак-ла машҳурдирлар. Бани Умиялар Шомда эдилар. Иккинчи асри ҳижрийнинг аввалги ярминда ҳалофат Бани Умиядин Бани Аббос разиаллоҳ иннага кўчди. Булар «Ҳалифаи Аббосия» демак-ла машҳур ўлдилар. Халифаи Аббосия Бағдод шаҳринда ҳалофат этдилар. Халоку воқеъасинда еттинчи асри ҳижрийда ҳалофат Бағдоддин Миср шаҳрина кўчди. Мисрда малук Чирокасийнинг инқироzi ила ҳалофати исломия Истанбулға кўчди (тафсили кўб то-рихларда ёзилмишдир). Миср Ҳалифаи Аббосияларининг охиригисиндин «Ҳалифаи расулиллоҳ»лик маснади мубо-раки Усмонли турк султонларина кўчдикидин, бу кун-да бутун йер йўзи мусулмонларина «Ҳалифаи расулил-лоҳ» турк — Усмонли султонларидир. Бутун дунё мусул-монлари онларни «Ҳалифаи расулаллоҳ» деб тонирлар. Бу кунда «Дорул Ҳалифа» ўлан Истанбул шаҳри бутун дунёда биринчи даражада гузал ва ҳар иш учун ўнғайли шаҳардир. Дунёнинг бутун аҳли китоб ва бу-тун аҳли ислом қошинда энг муқаддас соналғон «Байт ул муқаддас» ва «Байтуллоҳ ал-Аҳром» Каъба ва ат-рофлари Усмонли турк ҳалифалари ҳимоясиндадир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА МАЪИШАТ

Усмонли турклари ҳам сўнги замонларға қадар ҳар хусусларинда бошқа туркийлар ила баробар эдилар. Баъзилари бадавий ва баъзилари маданий маъишат этар эдилар. Усмонли мамолики энг муътадил минтақада ўлдиғиндин, халқи ўлароқ онда ҳар нарсаға бойлиқдир. Бутун аҳли тажрибанинг иттифоқи ила ҳунар ва сан-ъатға ташвиқ ва таҳдий этган бош сабаб ҳам фақир ва заруратдир. Усмонли мамлакатинда сўнг йилларға қадар ҳар нарса ҳам бойлиқ ва ғано ўлдиғиндин, бинои алайҳа, фақир ва зарурат ўлмадиғиндин, онларда ҳунар

ва санъат ул қадар ривожда эмас эди. аммо Усмонли туркийлари бир неча Оврўполилашуб, эски турклар табиъатини бир оз ҳатламиш, яъни халқи ўлан ҳавой аслияга қаноат этмай, маснуотга керакиндин зиёда ҳавас этдиклариндин, бу муносабатсизлик туркларнинг умуман жиҳати молия ва иқтисодиясина хийли зарар ирос этмакда эди. Албатта, иккиннинг бири: ё эски туркларча (оз-моз қўл ҳунарлари ила) маҳлуқот ила қаноат (агар аҳвол ва замон мусоъида этса) этмаслик, ул вақт ҳунар ва санъоатнинг фойдаси ҳамон ўлсада, аммо зарурати йўқдир. Агарда эски турклар урф ва одатина қаноат этилмай маснуотқа ҳавас этилса ва ё лузум ва зарурат ўлса, ул вақт турк миллатлари ҳам лозим ҳунар ва санъатларни лойиқинча ўзлари ўрганадилар. Жиҳати молия ва иқтисодия ушбу қоидага риоя этилдикдагина албатта тегшли нуқтасинда ўлажакдир. Мол эса шақеқ руҳдир. Миллатларнинг моли ҳам онларнинг шақеқ руҳи — жонларининг яримидир. Молсиз миллат ярим ёқли (мафлуж), киши ҳукминдадир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА ҚИЁФАТ

Усмонли турклари битмас-туганмас, тўрт тарафлари ила ҳам кўб вақт мухораба ва сўғишда ўлдиқлариндин, табиъий, жуда кўб талофат бердилар. Лекин, иккинчи тарафдин ҳеч таклиф ўлмадиғи ва борча дин арбобина дунёда ҳеч йерда, ҳатто, энг маданий мамлакатларда ҳам кўрилмадиғи равишда ҳуррият ва мусоъида берила турсада ва маъизалика турли дин ва турли қавмлардин, хусусан, қавми ориёния ва сомиядин жуда кўблар мусулмонлашуб ва турклашуб оролашдилар. Бу сабабдин Усмонли туркийларининг сиймо ва қиёфатлари ҳам хийли орийлашмишдир. Энг асл турк сиймоси ўлмак узра тонулмиш бу кунги қирғиз, қозоқ сиймоси ила Усмонли турклари сиймо ва қиёфати ороси анча очилмишдир. Усмонли турклари турк авсофлариндин борчаси ила али важҳ ал-камол мутасафлаб (тафсилина на ҳожат) табиъат, урф ва одат жиҳатиндин ҳам тамом Туроний ҳолинда қолсаларда, аммо қиёфат жиҳатиндин ориёнийларга яқинлашмишдирлар. Озарбой-жон туркларинда ва туркманларда ҳам бу қол мушоҳада этилмишдир.

УСМОНЛИ ТУРКЛАРИНДА СИЁСАТ ВА ҲУДУД

Усмонли мамлакати сунг саналарға қадар идораи мустақила усули ила идора қилина келдилар. Сунг кунларда уларда зур инқилоб ўлди. Биз бу китобимизда сиёсатдин баҳс этмадигимиза кўра, тафсилина шуруъ этмай қолдирамиз.

Усмонли ҳукуматининг доираси турли вақтда турлича ўлмишдир. Энг восеъ ҳудудлари султон Салим ва султон Сулаймон Қонуний асрларинда ўлмишдир. Ул вақтларда Туркия, Усмония ҳудуди жануб-ғарбдин Жазоир, Тунис, Тароблис, Миср, Арабистон бўйни жазираси ва Кичик Осиё ва Озарбойжоннинг аксари, Қафқоз, Ботум тегралари, Қрим бўйни жазираси, Дуз ва Озоқ денгизи бўйлари, Херсун (Одес) ва Бессорабиё губернолари, Румониё, Венгриё ва Офстриёнинг бир қадарлари, Булғорий, Сербие, Чурноғуриё, Бусна ва Герсугвиния ва Олбоние ва Бутун Ғаритсия (Йунон) мамлакатлари ва бу доира ичинда ўлан жазиралар борчаси Усмонли мамлакатина алҳоқ ва ҳудудина адҳол этилмиш эди. Ҳатто, Русия жанубинда Дун суви ила Вулго оросини қозуб, ариқ воситаси ила бирини бирини тутошдирурға ташаббус этилмиш эди. Лекин сунг вақтларда Туркиянинг ҳудуди хийли торойди. Сабаби Аллоҳ иззу ва жалға маълум. Шундай бўлсада, баъзилар султон Сулаймоннинг сиёсатда хатосиндин кўрадилар. Биз бу баҳсининг тафсилина киришмаймиз. Усмонли турклари ҳақинда ушбу қадар маълумот ила кифоя қиламиз.

ҚИРҒИЗ-ҚОЗОҚ ТУРКЛАРИ

Турк қавминдин жуда улуг бир шўба қирғиз, қозоқ қавмларидир. Жуда эскида Олтой турклариндин бир шўба Бойқол кўли шарқ тарафларина, Енисий бошларина ойри-

луб келуб, хитойлар таъбиринча «Қиён-қуйн» ва «Хақос» исминда бир ҳукумат ташкил этмиш эдилар. Аввалда ўзларина қарйалари ва шаҳарлари ҳам ўлмиш эди. Қирғиз саҳроларинда ва айтилмиш ўринда бу кунларда ҳам асарлари кашф этилмишдир. Қирғиз — қозоқ ва ё ҳақослар бошқа туркийлар каби ярим маданий ва ярим бадавий тириклик этмишдирлар. Лекин бир тарафдин ўринлари ва тириклик этмакда ўлан минтақанинг табиъати, иккинчи тарафдин Манғулия саҳроларина жуда яқин ўлдиқлариндин, ондин эса ҳар вақт маданий — ўлтирма маъишатни йер йўзиндин жуёрга ҳавас этувчи қувватли халқлар чиғуб ва ҳужум этуб турдигиндин ҳақослар ҳам маданиятларини соқлай олмай, охирда бутунлай кўчма ҳолина дўндилар. Сўнгра ушбу ҳақослар қирғиз, қойсоқ, қозоқ ва қорақирғиз отолдилар.¹ Бу кун Хитой мамоликиндин маъдуд ўлан Манғулия саҳросиндин, Ўрхун суви бўйлариндин, Енисей, Бойқол тегралариндин, Амударё, Орол ва Ҳазар денгизлари бўйларина, Астрахон саҳроларина, Вулго тамоғина, Ўрол тоғлари бошларина, Ўб сувларина қадар йерларга сочилмишдирлар.

ҚИРҒИЗЛАРДА МАЪИШАТ

Қирғизлар Аллоҳнинг маҳлуқотина, озгина ўзларининг ақл ва тадбир ва хизматларини қўшмоқ ила, яъни тамом эски турк усулинча бадавий маъишат этадилар. Ҳайвон аҳли осрамоқ ва бор ҳавойиж аслиясини онинг бирла бошқармоқ ила маҳлуқоти Аллоҳ ўлан арз, наботот ва ҳайвонотқа тамом яқинлик узра тириклик этар эдилар. Маъишат усули ҳақинда ҳам уламо турли фикрдадир. Баъзилар бадавий маъишатни тамом ваҳшат даражасина индируб, маданий маъишатни мадҳ этадилар. Баъзилар, билъакс, бадавий маъишатни ортиқ мадҳ этуб, они «ҳақиқий саодат» ва ҳазрат Иброҳим а. м. маъишати дейурлар. Ҳатто, аҳди атиқ китобларинда тасвир этилган, Одам алайҳиссаломга нисбат этилган жаннат ушбу бадавий туркийлар маъишатиндин интизоъ этилмиш дейдилар. Йўнонларнинг «Сентовур» тасмия этдиклари ярим

¹ «Қирғиз» калмасининг асли ҳақинда турли сўзлар бордир: баъзилар «қирда кезувчи» сўзиндин қисқартилмиш демишлар. Баъзилар буларнинг қўбраги ўғузлардин ўлдиғини мулоҳаза ила «қир-саҳро ўғузи» демакдин қисқартилмиш ўлувини гумон этадилар. «Қозоқ» ва «Қосоқ» эса «қочоқ» (фор) маънисида демишлар.

от, ярим одам хулёси ушбу турклар ҳолиндин интизоъ этилмиш дейдилар. Агар туркий қавмлар маданий қавмлар ёнина бормасалар, зийнат (рускаш) ва тўғридан-тўғри моба ан нутфаъ ўлмағон олтун ва кумушқа қизиқмасалар, туркларда албатта аҳлоқ бузулмаёжак, ўғирламоқ, толамоқ (мухораба) ўлмаёжак ва бу ўлтиришмакларда ва толамоқларда маҳорат ва жасорат кўрсатмишлар, бу баҳона ила бошқаларга тасаллут ва истибдод этмаёжак (хонлар ўлмаёжак) эди. Балки шайхлар ила иш тамом ўлаёжак эди, дейурлар.

Бизнингча, эскида бадавият ҳар нечук ўлса ўлсун, лекин бу замонда одамларнинг касрати ва маданийларнинг бошқаларга тасаллут ва йеримизнинг ҳам (одамлар кўбайдиқиндин) торайуви бадавий маъишатга мусоъида қолдирмайдилар. Бадавийларга ўз ҳаётларини маданийлар оросинда соқламоқ учун муқобилаи билмасалдин бошқа чора йўқдир.

ҚИРҒИЗЛАРДА УРФ ВА ОДАТ, ҚИЁФАТ ВА ТИЛ

Қирғизлар урф ва одат жиҳатиндин ҳам тамом эски туркларга мушобиҳдилар. Туркларнинг жамий авсоф ҳуснияси қирғизларда ҳамонда боқийдир. Ора-тура аҳлоқ бузуқлиқи маданийлардин сироят этмиш бир балодир демислар. Онтрупулугия (илми таносуби қиёфат) уламсининг таҳқиқинча ўзгармаган асл, соф турк қиёфати ушбу қирғизлардадир. Чунки қирғизлар ичинда туркий қавмлардин бошқа ҳеч бир қавм қотишдиғи йўқай.¹ Бинои алайҳа, қиёфат ўзгарурға сабаб ҳам йўқдир. Ушандоқ соф ва асл турк тили ҳам илм ас-сина уламси таҳқиқинча ушбу қирғизларда маҳфуздир.

Орийлар маданиятига мойил, сомийлар ҳам ўшандоқ ва онинг устину ғоят йироқ ўлдиқлариндин, қирғизларнинг тилина тоъсир этар қадари ҳеч қойси қавм онларға қотишмамишлардир. Ўзлари ҳам ҳеч қойдин маданият ва маъориф исминда бошқалардин бир шай олдиқлари йўқдир. Ёлғиз исломият ичларина кирсада, ул ҳам кўбрак туркийлаштирилган ҳолда кирмишдир. Сунг вақтларда ичлариндин улум ва маъорифға ҳавас этғувчи ва бу йўлда ортиқ истеъдод ва

¹ Гарчи туркий қавмлардин ҳар қойси шўъбасиндин, қандай бўлсада, бир сабабдин ўз қавм-қабиласиндин ойрилурға мажбур уланлар ушбу қирғизларға келуб қўшилурлар эди. «Қозоқ» тасмиясининг важи ҳам, албатта, шулдир.

заковат кўрсатувчилар жуда кўбаймакда ўлсада, булар бу ҳолда ҳам қирғиз тилина тоъсирдин йироқдир.

ҚИРҒИЗЛАРДА СИЁСАТ

Қирғизлар сиёсат жиҳатинда ҳам тамом эски туркларча эдилар. Ўзлар ичиндин, сўнгра, Чингиз наслиндин муттасил бийлар ва хонлар воситаси ила идора этилинурлар эди. Сўнгроқ бутун қирғиз ва қозоқ қавми «улуғ йўз», «ўрта йўз», «кичик йўз» исми ила уч қисмга бўлинмиш эдилар. Улуғ йўзлари кўбрак Хитой мамлакатинда ва Русиянинг Хитой ҳудудинда, Манғулия саҳроларинда қўноркўчарлар. Ўрта йўз Ўрта Осиё теграсинда, кичик йўз Астрахон саҳролари теграларида ўлмишдирлар. Кўб вақтларга қадар мустақил ўлсаларда, оқибат, Хитой ва Рус ҳукуматларина тобеъ ўлароқ ёшмоқдадирлар.

ҚИРҒИЗЛАРНИНГ СЎНГҒИ АҲВОЛИ

Қирғизлар ото-боболари урф-одатини ва онлардин қолган осори манқула ўлан ансоб ва қабоил ҳақиндаги рувояти лисония ва ашъорларини муҳофизага жуда ҳавасли халқлар эди. Бу сабабдин онлар баъзи бир исломиятлариндин аввалғи ўлан урф ва одатларини ҳам соқлаб келмакда эдилар. Қирғизлар жамъияси эскидин бери соф мусулмонлар ўлсаларда, баъзи сиёсат ҳаваслилари мазкур эски урф ва одатларни баҳона ила онларни мусулмон тонумасқа азобланадилар. Бу сабабдин сўнғи замонларда қирғизлар ичинда улуми исломия ўқув ва ўқитув ва ичларина маъориф сочув савдоси жуда қувватлануб борадир. Бошқа тоифалар ила бу хусусда муомалалари ўнғайсиз ўлдиғиндин, маъориф ўзлариндин йетушдирмоққа саъй этмақдадирлар. Қирғизлар ойрим закий ва мустаъид қавмлардир. Агар шуруъ этсалар жуда гўзал маъориф таҳсил этадилар. Замон ва айлана тегралариндаги аҳвол тилови бўйинча амал этдикларинда эскидаги маданиятларни қойтармоқ мушкул ўлмаяжакдир.

ТОТОР

Тоторлар торих майдонина, вужудларина нисбатан жуда сунг чиқдилар. Тоторлар гарчи турк қавмининг эски шуъбалариндин бири ўлуб, Сибириё шимол-шарқинда ва Ҳитой шимолинда. Йўнон-Ғариқларга ҳеч маълум ўлмагон саҳроларинда жуда эскидин тириклик этар эдилар. Аммо Оврўпо онларни ёлғиз 621 ҳ.-1224 сана м.лардагина эшита бошлади. Тоторлар манғуллар ила бир вақтда ва онлар тахт-ҳукуматинда Оврўпою Русияға келуб, маълум ўлдилар. Финифса, манғул ҳукуматиндин иборат ўлан ҳукумат бора-бора «Тотор ҳукумати» ва манғуллар онлар тахти тобеъятина тушмиш бошқа туркийлар ҳам руслар тарафиндин умуман «тотор» отолмоқға бошлади.

ТОТОРЛАРНИНГ АСЛИ

Шарқ аҳли тотор қавмининг насли насаби Турк бин Ёфас бин Нух а.м.нинг олтинчи бувун ўғли Тотор бин Оланчахон деб кўрсатадилар. Мазкур Тотор бир Оланчадин тотор қавми силсилаи насабини тузиб кўрсатадилар. Аммо сунгги замон, хусусан, Ғарб муаррихлари ул замондин бу замонаға қадар силсилаларнинг мураттаб мафуз ўлувини, хусусан, омий қавмлар ичинда жуда эҳтимоли банд кўрадилар. «Тотор» исминда наҳрлар — сувлар бор бўлғониға кўра, миқдор маълум туркийларнинг ёнина ўтирдиклари сув исми ила отолмиш ўлувларини мулоҳаза этадилар. Оламда икки ўринда «тотор» отолмиш сув топилар: Манғулияда, Омур суви тормағиндин бири ва Сибириёда Онғора суви тормағиндин бири «Тотор суви» отолинадир. Мазкур туркийлар сув исми ила «Тотор суви» отолдиларми? Бизнинг учун аҳамияти йўқдир. Аммо, очиқ маълум ўлани шулдирки, туркий қавмларнинг бешики ўлан Олтой тоғлари ва Иссиқўл теграсиндин жуда эски замонда бир фирқа турклар шимол-шарқ тарафина, яъни ҳозирги Манғулия ва Бойқол теграларина сочилдилар ва «тотор» исми ила машҳур ва маъруф ўлдилар. Булар жуда эскидин хитойлар ила қўшничиликда ўлуб, онилар ила ҳар турли оччи ва тотли муомалаларда ҳам ўлдилар. Замонлар кўб кечуви ила тоторлар ҳам бошқа туркийлар каби фирқаларға бўлиндилар. Машҳур фирқаларидин бириси «Саёнчи», иккинчиси «Журжиний» отолинмишдир. Булардин ҳар икковиси ортлариндин иккинчи фирқа тур-

клар тазйиқи-энтикдируви ва ё ўзларининг қўбайуви сабабиндин ўринларина сиғмай, бир кесоки янада шарқға, Пчели кўрфази бўйларина, бошқалари шимол-шарқ тарафларина, денгиз бўйларина қадар ва шимол тарафларина, Бойқол, Енисей, Лено теграларина кўчишга мажбур ўлдилар.

Бу кунги Никулайский ила Владивустук шаҳарлари оросиндаги тоғлар «Тотор тоғлари» (рус жуғрофияларинда «тоторский хребит») отолмишдир. Ўшандоқ тотор тоғлари ила Сохолин оросиндаги бўғоз ва шул теградаги кўрфаз ҳам «тоторский прулиф» ва «тоторский золиф» отолдилар. Омул наҳри тоғинда тоторларнинг шаҳарлари бўлиндиғи эски торихларда мазкурдир.

ТОТОРЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ

Тоторлар ҳам бошқа туркийлар каби баъзилари бадавий ва баъзилари маданий тириклик этар эдилар. Урф ва одат жиҳатиндин ҳам бошқа туркийлардин ойирмалари йўқ эди. Денгиз бўйиндағилари кумушга жуда бой эдилар. Лозим асбобларини ҳам кўбрак кумушдин ёсар эдилар.

САЁНПИЙ-КУРЁК ТОТОРЛАРИ

Замон ва аҳвол олишинуви ила йерларнинг ва қавмларнинг исми ҳам кўб вақт ва кўб мартаба олишунадир. Аммо, қўшнилари ўзларина нисбатан маданийроқ ва ё қувватлироқ қавмлар бўлса, урф ва одат ва ахлоқ ҳам, ҳатто, тил ҳам кўб вақт олишинадир. Ҳатто, баъзи вақт тонулмас даражага келади. Эмди бизнинг Кустромо ила Пулша туркийларимиз каби аввалғи ҳоллариндин анча олишинғон қавмлардин бири — Курёк тоторларидир. Саёнпий отолмиш тоторлардин баъзиси мурури замон ила «Қуриё тоторлари» отолина бошладилар. Хитойлардин маданият олул ила баробар урф ва одат ҳам анча олдилар. Кўрарсизки, қуриёлилар тотор ўғли, чин — тотор ўлдиқлари ҳолда, хийла чинлилашмишдирлар. Сўнгги замонларга қадар Чин тахт тобеъятинда ёшамилар эди. Сўнг вақт истиқлол тадбирига ҳам киришмишлар ва истиқлоллариини эълон ҳам қилмишлар эди. Лекин тадбир тақдирларина мувофиқ келмай, аввалгидин нағроқ қўлга ёпунлар тасарруфина кирдилар.

ЖУРЖИНИЙ-НЕЙУЧИЙ-МОНЖУР ТОТОРЛАРИ

Аввалда «журжиний» отолмиш тоторлар бир вақт ҳокимларина нисбат ила (Манғул-тоторларнинг Ўзбекхонга нисбат ила «Ўзбек» отолдиқлари каби) «Нейучий тоторлари» отолдилар.

Сўнгра, бир вақт «Монжу» ва ё «Монжур» отолдилар. Омур сувининг денгизга қуйғон йеринда буларнинг «Олоқчин» исминда бир шаҳарлари ҳам ўлмишдир. Бир вақт нейучийлар улуг қувват ва шавкат ҳосил этуб, неча мартаба Хитойни ҳам истило қилмишлар эди. Бу кунда бутун Монжурия отолмиш йердаги туркий қавмлар ушбу, турли вақтда «тотор», «журжиний», «нейучий», «монжур» отолмишдилар.

«Монжур» исмина киргач ҳам 1022 х.-1644 м.да бир мартаба Хитойни истило қилдилар ва қавми ҳоким ўлароқ, бирлашдилар. Бу кунда саломат улан Хитой подшоҳлари монжур қавминдин, тотор ўғли бир туркдир.

Подшоҳ саройи теграсини олган «Тотор шаҳри»дир. Асл хитойлар тоторлар шаҳри хорижиндадирлар. Ҳукумат доираларинда мазкур тоторлар ўлдиғи каби, аскар бошлиқлари ҳам кўбрак тоторлардиндир. Лекин булар ҳам хийли чинлилашмишдилар.

ХИТОЙ ТОТОРЛАРИ ВА САДДИ ЧИННИЙ

Тотор қавминдин Чин (Хитой) қавмина ўринлари эътиборинча жуда яқинлари — Пчейли кўрфазиндағилар, онларга нисбат ила бир вақт «Хитой тоторлари» отолмиш эдилар. Турк (кўбрак тотор) фирқалари бирдаиккида Чинни роҳатсиз этдиклариндин, онлардин соқланмоқ нияти ида милоди Исо а.м. дин 247 сана аввал хитойлар машҳури олам ўлан Садди Чинни¹ бино этмишлар эди. Лекин ондин кутилган фойдани кўра олмадилар.

¹ Мазкур Садди Чинни Шахвантий исминда Чин ҳоқони бино қилдирмиш эди. Бир минг уч йўз мил (уч минг чақиримга яқин) узунлиқда, буйуклиғи 24 фут (8 аршин), кенглиғи 13 футдир. Ҳар йўз одим сайин бир минораси бордир. Устинда олти отли киши янаша йўрур қадар кенгликдадир. Ҳозирги ҳолда хароба ҳолиндадир.

КЕДОНИЙ ТОТОРЛАРИ

Монжур тоторлариндин бир шўъба «Кедоний» отодинуб, шул-ўқ Монжурия саҳроларинда тириклик этдилар. Булар тотор шўъбалариндин энг маданийлари эди. Хитой тарихларинда зикри кўбдир. Бир вақт бу турклар ҳам Хитойни истило этмишлар эди. Бизнинг учун аҳамияти ўлмадиғиндин, биз буларнинг тафсили аҳволина кирушмадик.

ТУНҒУС ТОТОРЛАРИ

Монжур тоторлариндин бир шўъба тўгри шимол тарафларина кетуб, Турхон тегралариндин бошлаб, Енисей, Лено, ҳатто, Беринг бўғозина қадар сочилмишдирлар. Тунғус исми бу қавмга руслар тарафиндин берилмишдир. На муносабат ила бу ила отоғанлар маълум эмас. Аммо манжурлар буларни «Сулун» отойдилар. Отувчи-овчи маънисинда. Манғуллар «Уринчи» отомишлар, «билончилар» демак. Аммо унлар ўзларини ўзлари турли исм ила отойдилар: Енисейдагилари — «Ованкий», бошқа ўриндагилари ўзларини «Бойъу» отойдилар, «одам» маънисида.

ТУНҒУСЛАРДА МАЪИШАТ РАВИШИ ВА АҲЛОҚ

Тунғуслар ҳам бошқа туркийлар каби кўбрак бадавий маъишат этадилар. Аммо маданий маъишат этувчилари ҳам бордир. Машҳур сайёҳлар тунғуслар аҳлоқи ва урф-одати ҳақинда бу ила ёзмишлар:¹ «Тунғусларнинг аҳлоқи гўзалдир. Онлар ото ва онони ва улуғларни жуда ҳурмат этадилар. Ҳам отолари ҳам болалар ва аҳли байтга ҳисни аҳлоқ ила муомала этадилар. Эр ила хотун бири бирина жуда риоятли ҳам жуда эътимодлидирлар ва назокат ила муомала этадилар. Ўғрилиқ ва киши толов онларга бутунлай маълум эмасдир. Бой тунғуслар ўзларининг омбор ва қазноқларини ҳеч вақт бекламайдилар».

Тунғуслар соф дарун, марҳаматли, ёлқунли, йенгил, баҳодирдирлар. Соф сивилизатсияни қабул қилишга ҳам жуда мустаид эдилар. Бу шунинг ила истидҳод этилинадирки, онлар темирчилик санъатини жуда гўзал биладилар, яхшигина винтовка милтиқлари ҳам ёсойдилар, дей-

¹ Императорский географический обществонинг Сибириё ҳақиндаги мажмуъасина, хусусан, Ник. Лоткин ва Ф. Муллар ва Кострин саёҳатномаларина боқингиз.

дур Ник. Лоткин. Тунғуслар умуман меҳмондўстдирлар. Ушандоқ ўз ороларинда ҳам ҳисни муомалада ўладилар. Машҳур Фин сайёҳи Кострин: «Тунғуслар Сибириёнинг дворёнлари», демиш. Сайёх Меддиндурф ҳам ушбу сўзни таъйид қилмишдир. Лекин, таассуф этилинажаги шулдирки, инорудеслар ила фойдаланув учун ҳеч нимадин тортинмаган руслар онларни ҳам ичишга ўргатдилар, дейдилар.

ТУНҒУС ФИРҚАЛАРИ

Тунғуслардин бадавий тириклик этмақда ўлан бу кунда саломат фирқалар «Уручон», «Гулд», «Ломут» отолинадилар. Аҳлоқ жиҳатиндин бори бир равишда. Тунғуслар албатта туркий тил ила сўйлашадилар. Оз-моз манғул сўзлари ҳам аралашмишдир.

БУ КУНДА «ТОТОР» ОТОЛМИШ ҚАВМЛАР

Тоторлар, манғул хонлари тахт тасарруфинда дунёнинг жуда кўб йерина йўрудилар. Қавм ҳоким суратинда манғуллар ва қавм мажҳум суратинда тоторлар ўлсада, Манғул ҳукумати ва халқи анча муддат ўз исмлари ила отолсаларда, боратурғоч, «тотор» исми умумийроқ ва мустаъамалроқ ўлуб кетмишдир. Манғул ила тотордин қотишмиш халқ, боратурғоч, ўзлари ҳам кўбрак ёлғиз «тотор» исми ила йўрдиқлари каби, булар тахт тасарруфина тушмиш борча туркийлар (жуда оз истисно ила) «тотор» отолдилар. Сибириёда Менусинский, Тумский, Тубилский, Кузнетский, Боробенский, Қизилский, Қочинский отолмиш туркийлар бу кунда борчаси «тотор» отолдилар. Ва, алҳол, онлар борчаси Олтой турклариндин бирор шўъбалардир, тотор қабилалариндин эмасдирлар. Ушандоқ бир вақт тотор хонлари қўл остинда ўлдиқлариндин ҳам жинс ҳасаблида яқинлиқлари ўлдиғиндин йўқориғи булғорлар, тубонғи булғор — ҳазарлар, яъни Қрим ва Астрахон туркийлари ва қипчоқлар бақиялари ва Қафқоз орти, яъни Озарбойжон бир қисми турклари борчаси «тотор» отолмишдир (буни йўқоруда ҳам такрор кўрмиш эдик). Аммо бу қавм устина келмиш манғул ила тоторлардин қотиш, не борса уч-тўрт йўз минг қадар, ул вақт «Жўжи эли» отолмиш халқ манғул хонлари Чингиз авлодидин бирини нис-

бат ила «Ўзбек» отолдилар.¹ Бу воқеа ҳижратнинг тўққиз йўзи теграсинда дунёга, Туркистон вилоятини «Ўзбек эли» исминда бу вақтга қадар маълум ўлмагон бир халқ зуҳурина сабаб ўлди.

ЎЗБЕК ТУРКЛАРИ

Туркий қавмлар, хусусан, кўчмали халқлар кўб вақт исмларини тез олишдирдиқларини йўқоруда такрор кўрдик. Ўшандоқ Вулғо бўйларина келмиш манғул ва тоторлар ҳам тўқсон санадин кам бир замонда уч мартаба исмларини олишдирдиқларини кўрамыз: манғул, тотор, ўзбек. Аввалда хонларина нисбат ила ёлғиз «Манғул», сўнгра «Тотор», сўнгра «Ўзбек» отолдилар. Тотор-ўзбекларнинг Вулғо бўйларинда ўзоро ихтилофлари сабабиндин ўринлари торайдиқидин сўнг Туркистон саҳросина чекилдилар. «Тотор» исмини қолдируб, ёлғиз «Ўзбек» исми ила оқсуяк бир қавм ўлароқ зуҳур ўлдилар. Ондағи ўлан туркий қавмларга раёсат эта бошладилар. Бу сабабдин ондағи баъзи ўзбек ўлмагонлар, балки турк ва туркманлар ва тотор халқининг бошқа шўъбалари ҳам «ўзбек» отолмоға бошладилар. Яна кўб шўъбаларга бўлиндилар. Биз онларни сонамоға лузуми эҳтиёж кўрмадик.

Ўзбеклар эса ушбу кунимизда ҳам Туркистон вилоятларинда соғ-саломатдирлар. Хива, Тошканд, Бухоро вилоятларинда тириклик этадилар. Бу кун саломат Бухоро амири «манғит» қабиласи ўзбекларидиндир.

МАНҒУЛ ҚАВМИ

Шарқ тарихлари манғул қавмини Тотор исмли шахс ила бир туғишгон Мўғул бир Олинчахон наслиндин келмиш демишдирлар. Аммо, сўнгги муаррихлар манғул қавми уғир-булғор-мажорлар ва усмонли турклари каби икки турли қавм оросиндин ҳосил ўлмишдир, дейдилар. Хитой халқлариндин не сабабдин ўлсада умри хатарда ўланлари ўз мамлакатлариндин бошқа йерларга, қаттиқ ва шиддатли низомлар йўрумагон ўринларга, саҳроға, бинои алайҳи, тоторлар ичина қочарлар эди. Ёлғиз-ёлғиз одамлар ўлдиғи каби, ўзина қавми, қабиласини иёртган шоҳзодалар ва

¹ Абулғозий Баҳодирхон, Ўзбекхон таржимаи ҳолинда бу ила демиш: «ондин сўнг жумла Жўжи элини Ўзбек эли дедилар. То қиёматга қадар ойтқуси турурлар».

сараскарлар ҳам тоторлар оросина чиғор эдилар. Бошда ойиримроқ умр этуб қорасалар ҳам, боратурғоч, тоторларға қотишуб, оролашур эдилар. Бас, ушбу икки қавмининг қотишув ва оролашувиндин бир қавм ҳосил ўлмишдирки, ул эса «Манғул» отолмишдир.

Манғуллар Хитойнинг ғарб-шимолинда «Шому» ва «Ғуий» отолмиш (бу кунги Жунғария ила Манғулия) саҳроларда пайдо ўлуб ва шунда узоқ тириклик этдиклариндин мазкур саҳролар онларға нисбат ила Манғулистон ва Манғулия отолмишдирлар. Аввалда бу ўринда бўлгон туркий қавмлар хун, ноймон, қеройит, уйғур, тук йў ва ғайрлар ё четга кетмишлар ва ё манғулларга итоат қилуб, онларға оролашмишдирлар.

Хитойлар ила ихтилот этмаган асл тоторлар манғуллар ила кўб ва узоқ вақт жидол ва низоьда ўлмишдирлар. Қайси вақт манғуллар ва қайси вақт тоторлар ғолиб ўлурлар эди. Чингизхон олдиндағина тоторлар ғалаба этмиш эди. Аммо, манғул қавми ичинда оламда мисли жуда сийрак кўрилмоқда ўлан, хулқ ўлароқ ақл ва фаросат ва тадбир ва журъат соҳиби ўлмиш Темучин исминда бириси йетишуб, тоторларға жуда қаттиқ ғалаба этарак, бу икки қавмни тахт ҳукуматиная бирга олуб, қўшмиш ва оролашдирмишдир. Ва бу сабабдин улуг қувват ва шавкат ҳосил этуб, бошқа турк уруғларини ҳам ўзина итоат қилдирмишдир. «Улуг хон» маънисинда ўлан «Чингиз» лақаби ила мулаққаб ўлуб, дунёнинг жуда кўб йеринда хариталарни олишдирмишдир.

МАНҒУЛ ҚАВМИНДИН БУ КУНДА САЛОМАТЛАРИ

Бир неча замон аввал манғуллардин тўрт улуг фирқа дунёда борлиқи маълум эди. Ва Манғулиянинг шимол-шарқ ва шимол-ғарб тарафларинда яна бир неча исмда қавмлар бор эдики, онларнинг гарчи қавми Туронийдин эдиклари мулоҳаза қилинсада, лекин қайсилари қавми Туронийнинг қайси фирқасина мансуб эдиклари очик маълум эмас эди. Насаблари очик маълум ўлмагон ақсо шимол-шарқ қавмлари, эски йўнонлар таъбиринча умуман «Ғипирбурий» халқлари отолинуб, эски жуғрофийун ва муаррихлар онларни қойға ва кимға нисбат этишни билмамишлар эди. Одам ўғиллари ҳақ ижтиҳод ила бир ишға ижтиҳод қилса, Аллоҳ иззу жал натижаи матлубасиндин маҳрум этами? Ҳеч! Биз энди бу бобда манғул қабиласина

мансуб қабилалардин борчасини баён қилмай, уламои жуғрофия ва торих ва сайёҳлар аҳамият бермиш ўланларнигина баён этамиз.

ХОРО ВА ХОЛХО МАНҒУЛЛАР

Булар иккиси икки фирқа соналадилар. Ҳар икковиси бу кун Манғулистон отолмиш саҳрода маъишат этадилар. Бадавий маъишат этмишлари кўбрак. Маданий маъишат этмишлари ҳам бордир. Хитой ҳукумати тахт ҳимоясида, офтонумний мамлакатлар каби ўз кинозлари ила идора қилинадир. Эски манғуллар авсоф ва ахлоқларини ҳифз ила баробар сўнг замонларда маданият йўлинда ҳам анча одимлар ташламишдирлар.

Бу шўъба манғуллар албатта Хитой маданиятина тобеъдирлар. Тилларина ҳам Хитой сўзлари кўб қотишмишдир. Илм истамоқ йўлинда кўб йироқ-сафарлар ихтиёр этдуклари, ҳатто, Епуниёга қадар бордиқлари эшителинадир. Маъишат жиҳатинда ҳам эски турк ва манғуллардин фарқлари йўқдир.

УЛЎУТ ЁКИ ҚОЛМАҚ

Қолмақ ва ё қолмоқ ва турғоут исми ила манғуллар жуда кўбтан бери торихга маълум ўлсаларда, «улўут» ва ё «олўут» исминдағилари очиқ маълум эмас эди. Бунинг бу исм ила отолмиш халқларни «Ғипирбурий халқлари» зумрасидин сонар эдилар. Эмди маълум ўлдики, улўут ила қолмақ ҳар икковиси манғуллардин бир фирқанинг турли исмларидир. Мазкур қолмоқ — турғоут-улўутлар икки улуғ фирқага бўлинмишдирлар. Бир фирқаси бу кунда Манғулия жануб-ғарбинда Жунғария отолмиш саҳроларда тириклик этадилар. Ва бир ози «эски манғуллар» исминча мағриб тарафина йўнолуб, Вулғо бўйина, Астрахон саҳроларина йерлашмишдирлар. Сўнгғилардин кўбрағи «турғоут» фирқасина мансубдирлар. Ҳар икки фирқасининг ўзларина ойрим хонлари ҳам бўлуб, узоқ муддат мустақил равишда тириклик этмишлар. Бошқа туркий қавмлар ила кўб муомалалари ҳам ўлмишдир. Зўр аҳамияти ўлмадиғиндин биз онларни ёзмадик.

БУРЁТЛАР

Манғуллардин бир шўба шимол тарафларина, Бойқол кўли¹ шарқига, Лено суви бўйларина, бу кундаги Иркутский губерноларига сочилмишдирлар. Чеҳра жиҳатиндин бурётлар тамом ёқутлар кабидирлар. Бурётлар бошқа туркийларда кўрилганча, ўзлариндин аввал Олтойдин ойрилмиш туркийлар ёқутларни Лено бўйинча яна тубонрак кўчишга мажбур этмишдирлар. Маъишат жиҳатиндин бурётлар ҳам бошқа туркийлар кабидир: маданий маъишат этмишлари ҳам бор (16 минг аҳли байт тахмин этадилар. Албатта таҳқиқий эмас, тақрибий). Учдин икки улуши қадариси ҳамон ҳам бадавий маъишат этадилар. Бойқол кўли ичинда Улхон («Улуғ хон»дин қисқартилмиш Улухон демак ўлса керак) исминда бир орол бордирки, у ўринда минг хонага қариб бурётлар тириклик этадилар, ҳайвон осрамоқ ва болиқ тутмоқ ила кун кечурадилар. Бурётлар манғул тилинча ва Хитой чекиндагилар «Холхо-манғул» шевасинча сўйлашадилар.

БУРЁТЛАРДА УРФ ВА ОДАТ

Бурётлар ҳам ўз оро иккига бўлинадилар: бир фирқаси Бойқол жанубинда ва иккинчиси Бойқолнинг шимолинда, руслар ила яқин тириклик этадилар. Аммо ўзлари жуда ҳамиятлидирлар. Ўз қавмиятларини улуғ ҳамият ва ғайрат ила соқлайдилар, русларга бир бор эътиمود этмайдилар. Неча мартабалар рус тахти ҳимоясиндин чиқишга ҳамла қилмиш эдилар.

Бурётлар эскидин манғуллардин қолма, руслар келувдин жуда кўб аввал ороларинда дастуруламал ўлан ўз

¹ «Бойқол» исми ҳақинда ҳам фикрлар турли: баъзилар, ёқут-турк тилинча «денгиз» маънисинда дерлар. Ва баъзилар эса Хитой тилинча Шимол денгизи маънисинда ўлан «Бий-ҳай» (Бай-ҳай) сўзиндин муҳарриф дерлар. Аммо, менинг гумонимча, ҳамонда турк сўзи «Бой қўл» деган сўздин муҳарриф ўлуви яқинроқ эҳтимолдир.

қонунлари ила амал этадилар; дин жиҳатиндин энг кўби Будда, сўнгра Шамоний, энг ози христиёндин. Бурётларда «Лома» отолмиш руҳонийлар жуда кўбдир. 22 кишига бир лома тўғри келади. Энг зўр руҳонийлари Долой лома отолнуб, Тибет вилоятинда тириклик этади. Муқаддас китоблари ҳам бор, сонскрит (ҳинд қадима) лисонинда ёзилмишдир. «Ғончур-Дончур» отолинади. Манғулияда, Кохтодин уч йўз чоқирум Йўқори Ўрғо наҳри бўйинда муқаддас ўринлари бор. Онда бурётлар зиёратга борадилар.

Бурётлардин кўчма тириклик этмишлари тамом қирғизлар равишинда тириклик этадилар. Бойликлари ҳайвон кўблиги иладир. Учрашқонда аввал ҳайвонлар саломатлигини сўрашадилар. Сутдин ичимлик ёсойдилар (қимиз бўлса керак).

Миллий ҳисоб этдиклари энг қизиқ ўйинлари от чопишдирув, йўгиришув, курашувдир. Жир жирлов ҳам байу ичларинда одатдир. Сабон тўйинда Лома ҳам ҳозир ўладир. Олдин келган отнинг бошина қўлни қўйиб, Лома хутба ўқийди ва дуо қилади: «Чоп, душманни топта, душманга тўзон тўздир!..» дейдур. Қорт бурётлар ҳам от устинда йўрурга жуда устадирлар.

Бурётлар ўзларининг эскидаги шонли ва шавкатли одамларина ёдгор ўлсун учун онларнинг исмларини болаларина қўшадилар. Масалан, Ботухон ва Манғулияни гуллатган (ўзлари таъбиринча) Қубулой, Сачинхон ва бошқа шундай насллардин келмиш одамлар исмларини қўядилар.

Бурётлар ҳам кўб хотун оладилар. Қўноқга ортиқ ҳурмат этадилар. Руҳонийлари Лома бурётларнинг ҳар ишине ёрорлиқ ўлиб, ҳозирланади. Ул (Лома) ҳар ишни бир қонун ва бир китоб бўйинча амал этади (шамонийлар каби кайф мойшон эмас). Лома яхшигина табиб ҳам бўладир. Баъзи бир Оврўпо табиблари ожиз ўлгон оврувларга Бурёт ломаси дурустгина даво этади. Бурётлардин христиён динине кирувчилар йилдин-йил озоёди. Миссийунерлар жуда фақир ва озғин бурётларга кўйлак-иштон, оёқ кийуми, бурк, чекмон ва оқча беруб динга киритадилар. Лекин бу озғин бурётлар миссийунерларни олдайдилар: илла, неча қот динга кируб, ушбу нарсаларни такрор оладилар (Д. Астохиеф).¹

¹ Мен ушбу бурётлар ҳақидаги сатрларни батамом Императорский географический обществонинг докладиндин ва исмини ёздиғим одамнинг истатясиндин олдим. Бинои алайхи, санадли ва муътамад ҳисоб этаман. «Живуписноѣ Русия» журнали 12-тумина ҳам кўчирилмишдир.

Сўнгги замонларда бурётлар ичинда улум ва маъориф ҳаваси ва ўз ҳолларина тўғри ва дуруст қорамоқ, афкор умумияни хурофот ва хаёлотдин қайтармоқ ва маъишатларини замонга мувофиқ қилмоқ фикри янада кутилина бошладиги кўриладир.

ДУЛҒОНЛАР

Тил, урф ва одат ва кийум жиҳатиндин дулғонлар ёқутлар ила тамом бирдир. Қабилалари бошқа, ёқутлар манжур тоторлари наслиндин (яъни, холис турклар), аммо, дулғонлар манғуллардиндир. Тунғусларга ҳам яқиндир. Хотун-қиз кийуми маъруф тотор кийумина ўхшошли. Дулғонлар (ёқутлар каби) насорий ҳисоб этилинадилар, лекин жуда юзаки биладилар, юзаки тутарлар эмиш.

ДОУРЛАР

Доур қавми Хитой ҳудудинда тириклик этадилар. Буларни баъзилар тоторлар дейдилар. Аввалда манғул хонлари тасарруфинда ўлмишларда, сўнгра хитойлар тасарруфинда бўлиб, онлар нуфузина тушмишлар ва хийли хитойлашмиш эмишлар. Баъзилар манғуллар ила хитойларнинг қотишиндин ҳосил ўлмиш қавмлар дейдилар. Баъзи вақт буларнинг анча шонли ва шавкатли ишлари ўлмиш, бизнинг учун аҳамиятли ўлмадигиндин баёни ҳожат кўрилмайур.

ЧЎҚЧАЛАР

Ёқутларнинг шарқ тарафиндаги қабилалардин аҳамиятлираги чўқчалардир. Чўқчалар аввалда манғуллардин бир қабиладир. Сўнгроқ онларга Омриқо халқи ҳам руслар қўшилмишдир.

Чўқчалар икки фирқага бўлинадилар: буларнинг уруғ ва тил жиҳатиндин ҳеч ойирмалари ўлмасада, аммо маъишат жиҳатиндин ойирмалари бордир: бир кесоки «Блон» исмли ҳайвонлар ила кун кўрадилар. Онларнинг блонлари катта-катта бўладир. Бериниғ бўғозиндин¹ Комчоткада ва Қулим, ҳатто, Индигир наҳрларина қадар кўчиб йўрурлар. Бир кесоки блонсизлардир. Онлар Човун кўрфазиндин, шулай-ўқ, Бериниғ бўғозина қадар соҳили баҳрда денгиз

¹ Бериниғ бўғози Осиёнинг Комчатка ёрим ороли ила Омриқонинг Оласқаси оросинда бир бўғоздир. Кашф этувчиси исми ила отолмишдир. Торих ва жуғрофияларинда «Баҳрнам» отолинадир.

маҳсулоти ила тириклик этадилар. Чўқчалар ила руслар оросинда мубодалаи тижорат маркази Онжу суви бўйина қурилмиш шул-ўқ исмда бир крепусдир.

Чўқчаларнинг йеринда машҳур сайёҳлардин Вронгил 1814 саналарда борун Мойдел йўлдоши Немон ила 1869 саналарда, Нурдиншулд йўлдоши Нурдкувест ила 1878 санада саёҳат этмишлар ва чўқчалар аҳволи ила жуда яқин ошно ўлмишлар. Хусусан: лейтенант Нурдкувест чўқчалар тилини ўрганиб, ҳолларини бийиқроқ яхши тафтиш қилмишдир. Демор ҳам чўқчалар оросинда саёҳат қилмиш.

ЧЎҚЧАЛАРДА АҲЛОҚ

Сайёҳлар тафтишинча чўқчаларнинг аҳлоқлари узунқулоқдин эшитилишинча ва ё варои зуҳурдин гумон этилдикча эмас, балки жуда гўзалдир. Чўқчалар меҳмондўстдирлар. Тўғри, одил, пок ҳам яхши ниятли, тўғри фикрли халқлардир. Кимдирки онларнинг дўсти ўлди, ул ҳар вақт чўқчаларга эътимод этсун. Аммо душманлар ила онлар жуда каттиқ муомала этадилар. Ранжида хотир этмишлариндин интиқом ва ўч олувни муқаддас вазифа деб биладилар. Чўқчалар ушбу одатлари орқасинда бошқа қавмлар нуфузиндин жуда узоқ умр қутилуб турдилар.

Чўқчалар аҳли байт муомаласинда ҳам бошқа туркийлар кабидир. Кўб хотун оладилар.

ЧЎҚЧАЛАРДА ЖАНГОВАРЛИК

Чўқчалар сайд — ов овлани жуда севадилар. Қуруқ йерда бўлсун, денгизда бўлсун, бунинг ила шуғулланадилар. Чўқчалар жуда жанговардирлар. Йимруқ ила сўғишувни ҳам биладилар. Ёй ҳам милтиқдин жуда усто отадилар. Ҳам узун сўнгу ила сўғишда жуда оз кўрилатургон маҳорат кўрсатадилар. Узун ва оғир қиличлар ила ҳам яхши сўғишадилар. Сўғишда жароҳатланувдин соқланур учун кит болиғи мийуқлариндин ва қолун кўндин кўба кийодилар. Руслар келгач ҳам онлар тасарруфина тушмаслик учун чўқчалар жуда узоқ тирушдилар. Ҳатто, бири-бирини ўлдирдилар. Чўқчалар соғлом, нав ва тоза халқлардир. Ҳам жуда узоқ яшайдилар.

ЧЎҚЧАЛАРДА ҲУНАР ВА САНОЪАТ

Чўқчаларда ҳунар ва саноъат ва онга қобилият ҳам яхшидир. Онлар болалар ўйинчоқлари, музыка қуруллари, ҳатто, гўзал расмлар ҳам ясайдилар. «ВеҒо» сафинасинда

уд (Искрипка) кўриб, шул соат они тақлид этуб, ўзлари ёсашга киришмишдирлар. Ҳар ишга лоёқат ва истёдодлари гўзалдир. Баъзилари кит болиғи овлавчилар ила сондвич ороллари боруб, мумтоз баҳрийундин ўлмишдирлар.

ФИЛОКЛАР

Ғилок халқлари манғул наслидиндир. Омур бўйлари ва Сохолин оролларида тириклик этадилар. Собир ҳам баҳодир халқлардир. Лекин ишончсиз ва қаттиқ халқлардир. Сохолин шимолиндагиларинда ахлоқ бузуллуб, алдов ва ўғрилиқга майл этмишдирлар. Сабаби маълум ўлса керак.

КУРЁКЛАР ВА ЙУҚОҒИР

Курёклар манғул қавмларидандир. Комчотка ярим оро-
лининг йерли халқларидир. Баёни кечмиш чўқчалар ши-
молинда ва ўз қариндошлари йуқоғир ҳам тунғуслар ила
баробар тириклик этадилар. «Курёк» исми «хуро»
(манғулча «блон» демак) сўзиндин муҳрафидир. Рус
қазоқлари тарафиндин берилмишдир. Аммо, курёклар
ўзларини «Туму-ғуту» отойдилар. Омриқо сайёҳи машҳур
Журж Кенон 1865 сана м.-1867 санага қадар кўчмали ку-
рёклар оросинда йўрмишдир. Таржимони Миронуф исмин-
да рус қазоқи ўлмиш.

Кенон айтади: «курёклар ажиб соф хулқлидирлар.
Ўғирлик ва хиёнатни билмаслар. Бизнинг экспедитсиямиз-
да чоноларимиз емоқ, ичмоқ ва бошқа савдо нарсалари
ила тўла эди. Тишда ҳеч соқчисиз қолдирур эдик. Ҳеч
нарсани ўрниндин қўзғотган киши бўлинмас эди. Унитилуб
қолган нарсаларимизни ортимиздин келтируб берур эди-
лар. Баъзан йўқолган нарсани ҳам 8 дин 15 чокиримга
қадар блонларни қўшиб, келтируб берур эдилар.

Кўчмали курёклар руслар ва омриқолилар ила ихтилот
этмадиклариндин хулқлари эскичадир. Аммо Оврўполилар
ихтилот этдуклари курёкларнинг хулқларини бузмишдир.
Онлар рус савдогарлариндин ёлғон, алдов ҳам ўғирликни
ўргандилар. Аммо Омриқо кит болиғи овчилариндин ичулик
ва бошқа ахлоқсизликларни ўргандилар. Бунинг устина Ом-
риқолилар қўрқунчли оврув, рус савдогарлари низом ҳисабли
мамнуъ ўла туруб ҳам, онларга ичимлик сотадилар, демиш.

КОМЖОДОЛИЙ ВА ОЛЙУТ

Комжодолийлар ҳам олйутлар (олйутларнинг «қолмоқ» бо-
бинда баёни келди) каби шул-ўқ манғул уруғиндин курёклар

каби Комчотка ярим оролининг йерли халқларидир. Комчотканинг ўрталаринда ва жанубинда тириклик этадилар.

ОЙИН ЁКИ АЙНУ ХАЛҚЛАРИ

Ойин ёки айну халқлари ҳақида турлича фикрлар ўлмиш. Онларнинг тўғарак йўз ва қуйи соқолларини кўриб, баъзилар онларнинг Қафқоз жинсидин (орийлардин) ўлувини гумон этмишдирлар, (Дитрих ва Кортулож кабилар). Рус сайёҳларининг Брелгин онларни тунгус тоторларина жуда мушобиҳ топмиш. Ғолуфкин эса ойинларни рус мужикларина ўхшашли кўрмиш.

Сан-Жун ойинларни ҳар икки қавмга: манғул уругина ҳам, Қафқоз жинсина ҳам мушобиҳ кўрмиш. Аммо этнугроф уламози эса ойинларни манғул қавмина нисбат этишга тааллуқли деб топмишдирлар. Оврўпо уломасининг Да-Нес ҳам Ғилфендруф беш нафар ёш ойинларнинг чеҳрасини жуда диққат ила тафтиш этуб, онларнинг Қафқоз уругина ҳеч ҳам муносабатлари ўлмадигини таҳқиқ этмишдирлар. Аммо йўзларининг кенглиги ҳам чиганоқи суяклари ила ойинлар ёпунларга ўхшашлидирлар. Ойинлар қўшнилари ғилаклар ила ҳам жуда ўхшашлидирлар. Онлар эса бутунлай манғул қиёфатиндадир, демишлар.

Машҳур сайёҳ Меддиндурф¹: «ойинлар орасинда Қафқоз чеҳрасина ўхшашли чеҳралар сийракрак кўрилсада, онлар Қафқоз жинслари ила сўнгиндин, ихтилотдин ҳосил ўлмишдир. Чунки ғилак, ойин қавмлари орасина руслар 17 асрдан-ўқ қотиша ва оралаша бошладилар. Қафқоз жинси семон кўринишда ёлғиз устун кўринишдагина, нафсамрда, ул ҳам йўқ. Бу кўриниш шундан ҳосил ўладирки, соқоллари толалари қолун бўладида, бир оз бийикроқ, бурун ила баробар кўзларининг қийуғи, йузларининг пучмоқларини қоплайдилар, аммо, ойинларнинг хотун-қиз тоифаси эса махсус манғул қиёфатиндалар», дейур.

Мединдурф бундай Қафқоз (орий) чеҳрали кишилар «сомуйид», «қирғиз», «усток» ва бошқалар каби қавмиятлари муайян белгули (турк-фин) ўлғон қавмлар оросинда кўрилгайдир, дейур.

¹ Академик Меддиндурфни 1844 йилда Фанлар академияси шимол-шарқий Сибириёга тафтиш учун сафарга йўлламиш эди. 1845 йилни ҳам сайёҳат бирла ўтказмиш.

Алҳосил, тафтишлар ва тафтиш эттувчиларнинг кўбраги ойин ва ёки айнуларнинг манғул жинсидин эдукларини таъйид этадилар.

ТЕЛИНҒУТ ЁКИ ТЕЛЎУТ

Телўут ёки телинғут Олтой турклариндин бирор шўбалардир. Эскимус, нумулуслар эса устоклар ва сомуйидлар ила бир уруғ, асли туркий ўлан фин қавмларидиндир.

Алҳосил, биз бу китобимизнинг мухтасаринда¹ баён этдикимизча, Гипирбурий исминдағи, эски жуғрофийун ва муаррихинга асллари маълум ўлмағон қавмларнинг, уламоларнинг ижтиҳоди соясинда ҳар қайсининг асллари топилмишдир. Баҳрвак бўғозинда ва денгиз оролларида тирклик этмакда ўлан халқлар ҳам бир вақт Осиёға тутош ўлан Омриқоға кўчмиш манғулларнинг сочилуб қолмиш бақияларидир. Омриқони Осиёға тутошдирувчи буғун ҳукминдадирлар.

¹ «Мухтасар тарихи қавми туркий» номинда шогирдларға ўқитур учун ушбу китобдин ихтисор этилиноб, 1425 ҳ.—1907 м.да Қозонда «Идрисиф ва Алииф» тижоратхонаси тарафиндин табъ ва нашр этилмишдир. Шу-ўқ санада болаларға ўқитур учун «Турк уруғлари» исминда туркий қавмларнинг феҳрастиндин (жуда озгина баён ила) иборат, ўзига махсус тартиб ила тоълиф ва шу-ўқ «Идрисиф ва Алииф»лар тарафиндин табъ ва нашр этилмишдир.

ХОТИМА

ТУРКЛАРДА МАДАНИЯТ

Туркий қавмлардин Шарқда Торим ва Или наҳрлари бўйидаги уйғурлар ила ғарбда Қомо ва Этил наҳрлари бўйидаги булғорларнинг маданиятлари Шара ва Ғарб то-рихларинда тасриҳ этилмишдир. Бу ҳақда муаррихларнинг ихтилофи йўқдир. Буларининг шаксиз маданий қавмлар эдиклари ва жуда кўб шаҳарлар ва қарйаларда тириклик этдиклари, эгун экув, турли юмушлар ўсдирув, савдо ва тижорат қилув, улум ва маъориф, ҳунар ва санойеъ ила шуғулланув каби лозим маданият соналғон ишларнинг ҳар қойуси онларда бўлиндиғи мутадовил торихларда ёзилмиш ўлдиғи каби осордин истидлол ила ҳам таҳқиқ ва такмил этилмишдир. Аммо булардин бошқа туркий қавмларнинг маданиятга йетишмадикларини, балки бадавий, ҳатто, ваҳший ҳолда қолдиқларини гумон ва онлара ҳар навъи ваҳшат нисбат этмак шойеъ ўлмиш ва бу кунға қадар давом этмакда эди.

Ўшандоқ бадавийлик туркийликнинг ҳоссасиндин эмиш, ора-тура туркийларда кўрилган маданият ҳам бошқаларидин сироят этмиш сўнгги бир ишгина каби қора-моқ оламда муда ҳукмина кирмиш, ҳатто, туркларнинг ўзлариндин ҳам бу мудаға кўб муаллифлар танқидсиз тақлид этмиш эдилар.

Ҳамдлар ўлсун, оламда ҳақиқат излагувчи ва онинг кўзина тўғри қоровчи олимлар ва муаррихлар эскида ҳам йўқ эмас эди. Аммо, сўнгги замонда бу навъ олимлар ва муаллифлар янада кўбойуб, мазкур гумон ва мудаларнинг аслсиз эдукини кашф этдилар ва ишончли далиллар ила исбот ҳам қилдилар. Биз ҳам онлара истинод ва осор қала-мияларининг ҳосилини жамъи ила (баъзиларнинг исмла-рина ҳам ишора қилмоқ ила баробар) ушбу назаримизни ёзамиз.

Дуруст! Маъишат жиҳатиндин туркийлардин кўблари бадавий эди. Лекин ваҳший эмас эдилар. Балки лозими маданият соналгон ишлардин кўбиси онларда бўлинур эди. Бадавий тирикликлари маданий маъишатни билмадиқлариндин ва истеъдодлари йўқлиқиндин эмас эди. Балки ўтирдиқлари йерларга бу замон халқина нисбат ила ҳам очиқроқ кўз ила қорадиқлариндин, онинг ҳаво ва иқлимини ва қувваи анботясини дурустроқ тонидиқлариндин эди.

Зарурат ўлмағонда қувватли йелларга маъруз ўлан оз сувли, иссиқ саҳроларда, оз самара кўрилажак эгун эгун ила турклар ўзларина бекор машаққат юкламаслар эди. Аммо зарурат ўлса ва ё улуг самара кўрилажак эса йерларини ўзлари ислоҳ этуб ва суғоруб бўлсада (келажакда кўрилажаги каби) эгун эгишар эдилар. Ўшандоқ зарурат ўлмағонда ва ҳар замонда оз ўлмағон душмандин соқлой олмаяжак йерларга шаҳарлар бино қилмоқ ва они соқлоб ётмоқ машаққатини юкламаслар эди. Аммо зарурат доий ўлса ва ё улуг фойдаси моъмул ўлса, турклар гўзал равишда шаҳарлар ҳам, қалъалар ҳам бино қилурлар эди.

Лузуми ўлмадиғи моллар ила муштариёсиз қолажак ўринларда туркийлар савдо ва тижорат ила ҳам шуғл этмаслар эди. Аммо зарурати ва ё улуг нафъиси кўриндиқда савдо ва тижорат қилурлар эди.

Улум ва маъориф, ҳунар ва санойи хусусларинда ҳам туркийларнинг ҳоли ўшандоқ эди: маъишатларина ҳожат ва зарур ўлдиқлари қадар ила иштиғол этарлар, фазласи ила бекор азобланмас эдилар. Заруратсиз Одам ўғиллари маъишат расмини ўзгартмайдир. Туркийларнинг кўбракина мазкур равишли маъишатни ўзгартурга зарурат ҳам ҳеч йўқ эди. Кўчма маъишат, маҳлуқоти Аллоҳ ила яқин тириклик ва онлар ила табиъий ҳолинда ва канд ўрнинда фойдаланмоқдин иборот ўлдиғи учун (баъзи ҳақимлар фикринча саъодати ҳақиқия ҳам ушбудир) маданий, яъни шахрий туркийлар ҳам жой кунларинда бугунги шаҳар халқлари сайфия (дача)ларина чиқдиқлари каби гўзал саҳроларда мол ва ҳайвонлари ила мазен чодирларда кўниб, кўчиб йўрур эдилар. Бундин шунчалойин истироҳат, кайф-сафо, лаззат ҳосил этар эдиларки, бошқа навъ ишдин ҳеч буни ҳосил эта олмас эдилар.

Алҳосил, маданий туркийлар уйғурлар ила булғорларгина эмас эди, балки шул-ўқ уйғурлар ила булғорларда кўрилдики каби ҳар турк тоифасиндин ўринларина, иқлимина, ҳавосина ва аҳволи иқтизосина

кўра баъзилари маданий ва баъзилари бадавий ўлур эдилар.

Бу кунда ҳар қойси маданий халқларда шаҳар аҳли ила қарйа ва овул ва хутар халқлари бўлиндиғи каби, ул замонда ҳам баъзилари шахрий-маданий ва баъзилари бадавий ўлур эдилар. Ўшандоқ туркларда ўлан маданият ҳам бошқалардин иқтибос этилмиш бир шай эмас эди. Балки аввалда ўзларинда ўлан кўчма маъишатдин кенгайтилмиш ўз самаран саъйлари эди (Ёдренсиф ва ғайрлар). Булар эса тотли даъво ва куруғ хаёл ўлмасдин, балки торих ва осор ва уламосининг чексиз ижтиҳод ва узоқ тадқиқ ва таассубсиз назарлари ила очилмиш ҳақиқатлардир. Тубонда ёзилмишлар ҳам буни кўрсата олурлар:

Шу илаки, туркий қавмлар ила жуда эскидин яқин қўшниликда ва онлар ҳоли ила ошно ўлан маданий қавмлар чинийлардир (хитой). Милоди Исо а.м.дин икки минг икки йўз йил, ҳижратдин эса икки минг саккиз йўз ўн тўққиз йил аввал хитойлар шимол ва шимол-ғарб тарафларинда туркий қавмларнинг вужудиндин ва онларнинг баъзи аҳволиндин хабар била ва бера бошламишдирлар. Хитой жуғрофийуни милоди Масеҳдин кўб муқаддам Хитойнинг жануб-ғарб ва ғарб тарафинда Қошғар ва Торим ва Или теграсинда уйғурларнинг кўб шаҳарлари борлиқиндин хабар бердиклариндин устун, шимол-ғарб ва шимол тарафинда ҳам бошқа туркийларнинг ҳам шаҳарлари бўлиндиғи ёзилмишдир. Азжумла, Манғулияда Ўрхун наҳри¹ теграсиндин Сибирға қадар туркларнинг беш пойтахт шаҳарлари ва олти вилоят (ғуберно) ва йўз эллик олти в-уқ шаҳар ва қалъалари бор эди, дейурлар. Сибириё ҳудудинда хитойларга Кен-Чжу ва Илон-Чжу исминда икки турк шаҳри маълум эдики, онлар хақосларнинг (қирғиз) жануб-шарқинда, Пекиндин (9000) тўққиз мингли йироқликда эдилар.

Бу кунда бадавий ўлан қирғизларнинг аждоди — хақослар ҳам Енисей жанубларинда, Хитой муаррихлари баёнинча, маданий тириклик этар эдилар ва кўб шаҳарлари бор эди. Воқеъан, онлардин қолма шаҳар харобалари кўб топилмишдир. Бу кунга қадар маълумдир.

¹ Ўрхун наҳри Манғулиянинг шимолинда Селинго наҳри ила баробар — Бойқал кўлига қўядир. Аввалдағи хунлар ва Олтой турклари, сўнгра манғулларнинг пойтахтлари ўлан машҳур Қароқурим шаҳри ушбу Ўрхун бўйинда ўлмишдир.

Илон-чжу шахрининг ўрнини Клопрут Олтойда бўлувини гумон этадир. Аммо, Попуф Красний Ёр шахри теграсинда бўлувини гумон қилуб: «Сибирда шахар ва қалъа харобалари ва асарлари шул қадар кўбдирки, қойуси Илон-чйжудир? Таъйин белгилаш мушкул», демиш.

Хитойлар Иссиққўл теграсинда туркларнинг Чий-ғу исмли бир шахарлари ва Или наҳри бўйинда Кен-Чо ва ёки Шу-Лий исминда яна бир шахарлари бўлдиғини ёд этмишдирлар.

Турк-тоторлардин кедонийлар қатъо маданий эдилар. Шаҳарларда тириклик этдилар. Хитой сайёҳи Чон Чун кедонийлар шахарлариндин бирисининг харобасинда бўлмишдир. Ўромлари ва тақриқлари ўрни холо маълум демиш. Шундай ўлса-да, бу хароба жуда эски маданият асаридир, демишлар. Кедонийлардин бир фирқаси «Шевий» ёки «Шегой» отолдилар. Онлар Бойқол кўли шимолинда, Довурияда маданий тириклик этдилар. Албатта, шахар ва қарйалари бўлмишдир. Онлардин шарқдароқ «Овмолу» ва ёки «Давмолу» исмли туркий қавмлар тириклик этдиларки, онларнинг ҳам шахарлари ва қарйалари бор эди. Кедонийларга тобеъ ўлан «Мукий» ва ёки «Муҳу» исмли туркийларнинг ўзларина бир навъи шахарлари бўлур эди. Деворлар ила айлантируб олурда йўртларини йер остина бино қилурлар. Босқичлар ила тушиб йўрур эдилар. Ҳатто, Йў-Ку-Йчи каби кўчмали халқларнинг ҳам шахарлари бўлганлиги «Хой-Вой»нинг мазкур йўқучийлардин йигирма беш шахар олдиғи Хитой хонлари тарихинда ёзилмишдир.

Хутсиёву шимол тарафина йигирма от ва кўб озиқ ила ўн одам йибормиш. Бу сайёҳлар Хай-Ча-Тэйдin кетуб, Йу-Йий-Чжйлар йерларини ҳам кечмишлар, бир йил муддатинда ўттиз уч шахарни ўтмишдирлар. Баҳри Ҳазар бўйинда тириклик этмоқда ўлан Олонлар ё эса Ёнтизойлар ҳам шахарларда тириклик этдилар. Бу кунги Афғонистон пойтахт шахри ўлан Кобулни ғазо этуб олмиш Йў-Йий-Чжй туркларининг пойтахт шахарлари Кён-Чий-Чжениг шахри эди. Уқсус-Амударёдин шимолда ва Баҳри Ҳазар ғарбинда маъишат этувчи Масоғитлар ҳам шахарларда тириклик (Клопрут) этдилар. Искандар Моқидуний Боқтриён ва Сўғдиёнга кирдикинда туркийларда ҳам кўп қарйа ва шахарлар кўрди (Ғриғурийн). Соки ва ё искифларни Истрабун ила Ғриғурийн маданий маъишат этувчилардин ҳисоб этилинурға мумкиндир, дейурлар.

Қипчоқ турклари ҳам баъзан эски турклар, булғор ва ҳазарлар шахринда тириклик этдиклари каби, баъзан

узларина махсус шаҳарлар ҳам бино қилмиш эдилар. Днепр наҳри бўйлариндаги «Турк», «Бериндий», «Қойи» исмли ва умуман, «Чурний калубук» ва ё «Черкас» исми ила рус тарихларинда ёд этилмиш туркийларнинг ҳам Рус наҳри бўйинда олти шаҳарлари бор эди. Ўшандоқ муҳораба вақтларинда рус кинозлариндин онлара ёрдамларина мукофот учун тириклик этишга шаҳарлар берилувини сўрар эдилар.

Сир ва Аму дарёлари ва Орол ва Ҳазар денгизлари бўйлариндаги, яъни Озарбойжон ва Туркистонда ўғуз ва туркмон халқларинда ҳам ҳол шул-ўқ равишда эди. Балки булар маданиятда хийли йўл олмиш эдилар. Жуда эски шаҳарлари тарихларда зикр этилмишдир (баёнига ҳам ҳожат йўқдир).

Форс подшоҳлариндин Хисравлар ва Рўм қайсарлариндин Йустинёнлар тарафиндин улуг ҳадялар ила ва ғоят мутавозеъона келмиш элчиларни Олтой тоғларинда қийматли ва олтун ва ифак ашё ила ғоят мазин чодирларда қабул этмиш ўлан Ту-кйу ёки Олтой турклари хонларининг ҳам шаҳарлари бўлиндиғи тарихларда зикр этилинмишдир. Сўнгги вақтларда сарф саҳродин иборат ўлан Манғулияда ҳам бир вақт кўб туркийлар маданий тириклик этмишдирларки, кўб шаҳар ва ариқ харобалари бу кунга қадар маълумдир.

Руслар Сибириёни истило қилдиқларинда ҳам кўб турк-тоторлар шаҳарларини олдилар. Ермак Тимофич Тур сувина ўринлашуб, аввал туркларнинг Тур шаҳрини кўрди. Шул сабабдин Тумен ҳам Иртиш турклари (тоторлари) — туролилар ёки туролислар отолдилар, «маданий ва шаҳрий» демак маънисинда эмиш. Сўнгра руслар «Искер» ва ё «Сибир», «Нерум», «Қоратура», «Епончи», «Чинғитура» (Тумен), «Ёвлутура» (Ёлутрский), «Тархон қалъа» (Турхонск), «Бий қалъаси» (Бийск), «Ошиқ», «Қорочи» қалъаларини олдилар.

Иртиш наҳри йўқорусинда «Қаллор» ва «Ёлим» ёки «Оёлий» шаҳарларини, Ишим наҳринда жуда бурунги «Хон Уно» шаҳрини, энг сўнггинда «Тонтура», Ўрол тамоғи яқининда «Суручино» шаҳарларини олдилар.

Булардин бошқа Туркистон, Қозоғистон ва Сибир саҳроларинда деворлар ила айлантируб олингон туркий қавмлар шаҳар харобалари жуда кўбдир: Бороба ҳам Ўб теграларинда шаҳар асарлари бордир. Руслар Бороба турк-тоторларининг «Тунус» исмли шаҳарларини олдилар. Уларнинг олтмиш саккиз овул ва қарйалари ҳам бор эди.

Енисей губерносинда ҳам шаҳар харобалари кўб кўринадир. Попуф бир неча шаҳар ўринларини ва деворларини зикр этадир. Шулар жумласиндин Кросний Ёр теграсинда Бозойхи суви бўйинда бир шаҳар харобасини баён этадир. «Қочин» турк-тоторларининг ҳам шаҳарлари бор эди. Земламер Лусеф ўзининг хотирасинда «руслар Қочин тоторларининг ҳам бир шаҳрини олдилар», демишдир. Менусин теграсинда ҳам шаҳар, қалъа истехкомлари асарлари бордир. Енисей сўйинда «Содин» исмли бир шаҳар бўлгонлигини ҳам Попуф зикр этадир. Седий сувиндин йўқори тов бошинда қадимги бир (тотор) турк шаҳри бор эди (Оғоптейиф). Уркут губерносинда ўн олти шаҳар харобаси топилди. Ҳар қойусининг деворлари бордир. Омур суви теграсинда туркийлардин доурлар ва дучерларнинг девор ва хандақ ила айлантируб олгон кўб шаҳарлари бор эди. Ўринлари бу кунда ҳам билинадир. Олтойда ҳозир ҳам «Шебий» қалъаси саломатдир. Шебий отолмиш кичик қалъалар бутун Манғулияда ҳам бордир. Еруфий Хоборуф, Довурияда (Бойқол ортинда) қалъалар ва миноралар ва теран ўрлар каби шаҳар асарлари борлиқини баён этадир. Петлин ва Бойқуф 1620 санада Манғулияда саёҳат этдикларинда пучмоқларинда миноралар ила мураббаъ бино этилмиш шаҳарлар кўрмишлар. Жунғорияда тошдин бино қилинмиш Кунтойси шаҳрини ҳам Бойқуф зикр этадир.

Тумский теграсинда Тоён шаҳри харобаси бу кунга қадар белгулидир. Мазкур Тумский теграсинда Чотий тоторлари бордирки, аввалда онлар Ум суви бошларинда тириклик этмишдирлар. Онларнинг ҳам Ўб суви бўйинда «Чотий» ҳам «Мурзин» исмли икки шаҳарлари бор эди. Геурғий баёнича, булар ҳозир ҳам ўттиз қарйада тириклик этадилар.

Тумскийдан шимолда Олтой уруғи Оби (тотор) турклари бордирки, онлар ўн олти вулосат ва эллик турт қарйада тириклик этмишдирлар. Булардин шимолда Соён ва Енисей турклариндин ойрилмиш Чулим ва Енисей наҳрлари оросинда тириклик этмиш турклар бордирки, «Чулим тоторлари» отолинадилар. Булар ҳам кичик-кичик қарйаларда тириклик этадилар.

Чулим наҳри бўйинда бир қарйалари 240 жон ҳисоб этилинадир. Буларнинг Қизил ҳам Қочин тоторлари ила қариндошликлари бордир. Борчаси турк-тотор уруғларидир. Қарйаларни булар «оймоқ» отойдилар. Ремезуфнинг эски харитасинда Телис кўли бўйинда ҳам бир шаҳар кўрсатилмишдир. Фриғурифнинг кўрсатувинча, бу-

рунги кўчмалари «Жунжун» туркларининг ҳам шаҳар ва қарйалари бўлинмишдир. Осиё искифлари ҳам тош иморатлар ва гўзал миноралар бино қилдилар.

Манғуллардин бир фирқа ўлан буротлар ҳам эскидин яхши иморатлар қила билур эдилар. Шу илаки, ўн олтинчи асри милодийда рус сайёҳлари, ул вақтнинг подшоси Ивон Василевичга бу ила хабар юбордилар: «Манғул йеринда тошдин жуда гўзал этуб бино қилинғон масжидлар бор. Онлар храмлар каби (Калисо) зийнатли бино қилинғонлар. Аммо бошларинда хоч йўқ. Балки ул масжидларнинг бошларинда шундай-ўқ тошдин йўнилғон ваҳший ҳайвон суратлари қўйилмишдир».

Тибет саҳроларинда ҳам маданий маъишат этувчи турклар кўб эди. Шаҳарларда, қарйаларда маъишат этар эдилар. Амударё ила Ҳиндикуш тоғлари орасинда тириклик этмоқда ўлан хоразмийлар ҳам маданий маъишат (Ғриғуриф) қилдилар.

Холис туркларнинггина эмас, балки туркий ал-асл ўлан Сибириё финлариндин бу кунда бутун-бутунина бадавий ва ваҳший ҳисоб этилган устокларнинг ҳам шаҳарлари бор эди. Берйўзуфский атрофини тафтиш этуб ёзувчи Обрамүф қирқ уч усток шаҳарлари исмини зикр этадир¹. Азжумла, Немён шаҳри, Соморуф қалъаси, Уқий шаҳри, Оримжон ва бошқалар.

Бугунги туркий қавмлар, асарлариндин кўринувина қараганда шаҳарларини турли моддадин: оғочдин, болчиқ, кирпичдин, тошдин, ҳатто, ёндирилғон кирпичдин ҳам бино қилмишдилар. Харобаларинда ҳар қойўсининг асари кўрилдиги каби, ёндирилғон кирпич ва отиқлари ҳам кўринадир. Туркий қавмлар бино этув тариқини жуда ила хийли ошно ўлдиқлари кўриладир: қирғизларнинг зиёрат (гоҳ)лари устиндағи иморатлар шаҳарлар каби маҳкам бино этилмишдилар. Онларнинг гўзаллиги ва нақлиги (ва сайёҳларнинг таъбиринча) «ғрондийузнийлиқи» сайёҳлари ажойибга қолдирурлиқдир.

Булар бори ҳам эскидағи турк маданиятининг асарларидир. Онларнинг маъишат хусусинда ҳақиқат ҳолларини кўрсаттувчи шоҳиди одилларидир. Бу буларнинг туркийлардин бошқа қавмлар асари бўлув эҳтимоли банддир. Чунки бу теграларда бошқа қавмларнинг бўлганлиги

¹ Обрамүф усток шаҳарлари ҳақиндағи маълумотни Земский судининг архивиндин излаб тобмишдир.

ҳақида тарихларда бир сўз бўлинмадиғи каби, кўрсатурдай осор ҳам тобилмамишдир.

ТУРКЛАРДА ЭГУНЧИЛИК

Туркий қавмлардин искитлар, ўғузлар, уйғурлар, булғорларнинг эгун экдикларини йўқоруда кўрмиш эдик. Туркистон искитлари, массоғитлар, олонларнинг ҳам эгун экдиклари тарихларда ёзилмишдир. Эмди, туркларнинг маншон ҳисоб этилмиш Олтой ва Соён ёйлоқларинда ва онға қўшни саҳроларда ҳам жуда эскидин эгун эгувга бошламишини кўрамиз. Бу тегра туркларининг бошлуча экдиклари орпо ўлмишдир. Бу теграда орпо жуда бийук ҳам олти қиррали бўлуб ўсадир. Орпонинг ҳақли суратда (чочмойинча) аввал зуҳурини баъзилар Фирот бўйинда ва баъзилар Сижлиё оролинда кўрсатсаларда, аммо бу фавнинг уламосиндин машҳур Қунт орпонинг аввал зуҳур этган ўрни Тотористон (туркистон) саҳроси, демишдир¹.

Ўшандоқ, бу кунда жуда машҳур ўлан оршнинг ҳам аввал халқий ўлароқ зуҳур этган ўрни, шул-ўқ, Тотористон отолмиш йерда, Бойқол кўли ортинда эскидин Довурия отолмиш йер, демишлар.

Топилғон эгун эгув қуроларина қорағонда турклар жуда эскидин эгун экканлар, дейиш ўринли. Чунки, бронзодин ёсолғон суқо темурлари, кертмонлар ва ўроқлар ва ғайр эгун асбоблари топилмишдир. Ўшандоқ турли зўрликда жуда эски тегирмон тошлари ҳам топилмоқдадир. Қойси бири шул қадар зўрки, от ва ё ҳўкиздин бошқа одам кучи ила қаракатға келтирурлик эмасдир. Эгун экувлар ҳам вақтлиғина ўлмай, балки жуда кўб замонға сўзилдиғи билинадир. Чунки, йўқоруда баён этилган бронзодин ёсолғон эгун асбобиндин бошқа темирдин ҳам, сўнг замон маҳсули ўлан чуёндин эгун эгув хитойларға етти минг йилдин берли маълум ўлдиғи каби, туркий қавмлардин ҳам кўписи жуда эскидин эгун эгув ила шуғулландиқларини Хитой тарихлари ёзмишдирлар. Туркий қавмлардин кедонийлар, тийлалар, оли-мийлар, у-нийлар, пу-ғу-лулар, невичжийлар, тоторлар, манжурлар, тунғуслар, мағриб тарафи туркийлари, ту-кйулар ва қўшнилари ва онлардин шимолда, Сибириёдағи туркийлар ва ғайрларнинг эгун экдиклари

¹ Бу тегра халқи орпони «орш» отор эканлар.

зикр этилмишдир. Лекин буларнинг не уруғлиқ сочдиқлари баён этилмамиш. Аммо баъзиларининг баёни ойтилмиш: азжумла, овмолу ёки думолуларнинг бурчоқ экдиклари, опо, буғдой экдиклари, сутжин ва ёки журжинларнинг беш навъ уруғлиқ сочдиқлари, мукий ва ё му-хуларнинг буғдой ва жетан сочдилари, му-ху хотинлари жетан поясиндин ҳозирлаб куйлак кийдиклари забт этилмишдир. Аму ва Сирдарё бўйларинда жуда эскидин эгун эгулдиги ва ҳар турли йемишлар ҳам йетиштирилдики баёндин ҳам мустағнийдир. Бутун-бутинина саҳро ҳолинда ўлан Манғулия ва Жунғарияда ҳам эгун эгилдики осор (ҳарик)лардин маълум. Ҳам эски сайёҳлар ҳам мушоҳада қилмишдирлар. Хитой сайёҳи Чон-Чун ҳам кўрмиш ҳамда 1620 санаи милодияда Манғулия ва Жунғарияда саёҳат этмиш рус қазоси Ивон Петлин дейур: «манғул йери улуғ, узун ҳам кендир. Манғул йериндаги шаҳарлар турт пучмоқли этуб бино қилинғонлар. Пучмоқларинда миноралари бор.

Манғул йеринда ҳар турли ошлиқ ўсадир: тори, буғдой, орш, ёрча, орпо, сули ҳам бундин бошқа ўсимликлар ҳам кўб, аммо биз онларни тонумаймиз. Манғул йеринда ҳар турли боқчалар ҳам бор. Турли йемишлар ҳам ўсдирадилар: олма, қовун, торбуз, қабоқ, чея, лимун, қиёр, суғон, соримсоқ ҳам булардин бошқа турли йемишлар ўсадир. Манғуллар экмакдин ичимлик ҳам қойнатадилар. Лекин қилмоқсизгина бўладир. Йерни тубли тоторлар нақий каби сабон ила ҳам, суқо ила ҳам сўрадилар. Аммо, тармолари тор ҳам ўзунча бўладир».

1654 санаи милодияда Тубалдин Пекинга сафар этмиш Бойқуф ҳам Манғулияда ўн кунлик масофада кўб эгун йерларни кўрдикини ва эгунчилар орасида қишлодигини, Жунғарияда ҳам «торон» отолмиш эгунчилар овулинда икки кун бўлдиғини ёзмишдир. Темир Чирғир¹ исмли сув бўйиндаги эгунликинда буғдой, орпо, тори, бурчоқ эгулдикини ҳикоя қиладир.

Туркларнинг эгун эгувга ортиқ аҳамият бердикларини бу ҳам кўрсатадирки, онлар жуда кўб йерларда усули ариқ, яъни коноллар ила сув кетуруб, йер суғорув усулини қўлланмишдирлар. Нифси Олтойда ва теграсинда Еттисув вилоятинда (Семиречинский убласида), Семиполот теграсинда, қирғиз саҳроларинда, Менусинский укрутида, Зобойқолда, Енисей бошларинда, ҳатто,

¹ Бу сув «Қизил Чалиқ» отолғон тоғ қўйининдин чиқадир, Зойсон бўйиша оғадир. Ҳозир ҳам «Жетти орал» отолинадир.

Мангулияда, Ўрхун бўйларинда ирриготсия: яъни усули ариқ асари очиқ мушоҳада этилинадир. Йер суғорув усули бу кунда ҳам Егтисув ва Семиполот ва Бухторма теграсинда туркийларда давом этадир. Ул тарафларга кўчмиш рус қазақлари, қирғиз-қазақлардин ва қалмоқлардин йер суғорув усулини ўргандилар. Зобой қолда бурётлар ҳам йерларни, печонликларни бу кунда ҳам суғорадилар. Йер суғорувнинг мукаммал усули бу кунда Туркистон ва Бухоро атрофлариндадир. Ондағи туркийлар бу ишнинг камолина эришмишлар, Йер остлариндин кубшалар ила жуда йироқдин сув келтуруб эгунлик йерларни гўзал равишда суғорадилар.

Сибириёни олғонда руслар ҳам турк-тотор шаҳарларинда куб-куб запас ошлиқлар тобтилар. Телйут қолмақларни ҳам ва бошқаларни ҳам эгун эгувчи тобтилар. Сибириёда зироат ун-ёғни берадир. Зобойқолда бир орш машаққатсиз ўн қомал, орпо ўн саккиз қомал ўсдирадир. Менусенский теграсинда йер шул қадар манбитдирки, Тойғалар тубинда ўланлар, пичанлар шул қадар ўсадики, отға отланган кишидин бийуклари сийрак бўлмойдир (киноз Крупуткин).

Зироат ҳам маданиятнинг лозимлариндин бири соналадир.

ТУРКЛАРДА САВДО ВА ТИЖОРАТ

Турк қавмлари умуман савдо ва тижоратга мустаид ва они севар ва муқаддас билурлар эди. Душман бўлишуб мухораба этдиклари қавмларнинг савдогарлари ҳеч мамнуъатсиз бири иккинчилари йерларинда савдо этуб йўрурлар, ҳеч душманлик асари кўрсатилмас эди. Аммо орада баъзи турк қабилалари савдогарлик ила бутун оламга машҳур ўлдилар: уйғурлар Хитой ила Форс, Рўм орасинда воситаи тижорат ўлдиқлари каби, булғор-ҳазарлар ҳам Машриқ ила Мағриб ва жануб ила шимол оросинда воситаи тижорат ўлдилар, яъни Форс ва Туркистон ила Оврўпо оросинда, Рўм ва Форс ила Фин ва Ислован оросинда воситаи тижорат ўлдилар. Араблар маданият олами-на зуҳур этгач, онларни ҳам Оврўпо ва шимол халқи ила булғорлар тонишдирдилар. Умум туронийлар тўғрилиқ ва адолат бобинда бутун дунёга ўрнак бўлар қадар ўзларини тутдилар. Булғорлар маъруфи савдодин устун, бутун оламини ажойибга қолдирмиш тилсиз савдолар қилдилар.

Сайёҳлар Сибириёдаги Ёҳут туркларини, ўшандоқ, Тум ва Тубал (тотор) туркийларини Қозон туркийлари каби савдо-тижоратга зомечотелний (таъбир сайёҳларнинг) мустанд дейдилар. Савдо ва тижорат руҳи туркийларнинг қонина қотишқон, истинкт — табиъат бўлиб эврүлган дейдилар. Улум ва маъорифда ўз даражаларинда бўлгон бошқа қавмларга кўра туркийлар шаксиз савдогардирлар (Ағлаб эътиборинча).

Искифлар ила хунлар ҳам ғариқларга материя ва қурол каби кўб нарсa сотдилар. Олтой турклари — тук йулар ҳам Машриқ ила Мағриб Хитой ила Рўм оросиндаги савдоларни кенгайтув, балки воситаи тижорат ўлмоқни қасд этуб, Рўмга иттифоқи мусаллас тақдим этмиш эдилар.

Чингизхон ҳам бошқа савдо ва тижоратга ҳавас этуб, султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ила ақди иттифоқ этмиш эди. Ва онинг йерлари орқали Ҳиндистонга савдогарлар йибормиш эди. Лекин Хоразмшоҳнинг отобки ва қоин отоси Чингиз савдогарларини хиёнат ила ўлтиртиб, молларини толатди. Чингиз бу ҳақда Хоразмшоҳга шикоят этуб, қасос талаб этди. Хоразмшоҳ адолат этажак йерда яна хиёнат этуб, аскар ила Чингиз устина йўруди. Ушбу воқеаъ Чингизнинг тамом қонини қойнотиб, машҳур воқеаъларга сабаб ўлди.

Туркий қавмлардин жуда кўблари бу кунда ҳам савдогардирлар. Савдо ва тижорат ҳавасини ҳам соқлайдилар. Лекин бошқа қавмларда ҳам савдо ва тижорат ҳаваси жуда қувватли уйғониб, бунинг учун лозим ўлан илм ва маъруф ила ҳам қуроладилар. Туркий қавмларга булардин мағлуб ўлмас, ҳеч бўлмаса қолишмас учун муқобилаи билмисол бошқа чора йўқдир, яъни туркийлар ҳам лозим ўлан улум ва маъруф ила ёроқланурга мажбурдирлар.

ТУРКЛАРДА САНОЪАТ

Туркий қавмлар жуда эскидин санъоат билмишлар ва ўзларини ва маъишатларина лозим ўлан ҳар асбобни ўзлари йетушдирмишдирлар. Ҳар турли кўн ишламоқ, от асбоблари ва эгар ҳозирламоқ ва кийиздин йўрт бино қилмоқ ва оғоч асбобларини йеткурмоқ ва уй ичи асбоблари, совут-сабо ва ҳар турли маъданый асбоб ва қуроларни йетушдирмоқ каби санъатга мутааллуқ ишлар ҳар қойуси туркларнинг ўзлари тарафиндин қилинмишдир.

Турклар ҳар турли иморатлар бино қилурға устоликлариндин устун, саноеъ нафисадин совоқмиш, тошдин турли ҳайкал ва истотуйлар йўнур эдилар (ҳайкаллар умуман манғул қиёфатинда йўнулмишдирлар). Маъдандин ҳар турли лозим асбоб ва зийнат ҳозирламоқда ҳам хийли маҳорат кўрсатмишдирлар.

Биз онлардин баъзиларини йўқоруда баён этмиш эдук. Онлардин ахфодларина қолмиш ва мазор ва хазиналарда тобилмиш маъданий асарлар — кўба, қолқон, кўзгу (маъданий) ва ҳар турли қурооллар ва зийнатлар ва от асбоби ва совут — саболар онларда саноеъатнинг жуда эскидин бошланиб, хийли тараққий этдикини ҳам кўрсатадир. Чунки мақбараларда соф жез ва брунзо қурооллардин бошлаб, олтун ва кумуш ила зийнатланган темир қурооллар, баъзиларинда оғоч совутлар, ҳатто, чируб битмаган ифак метерия кесоклари ҳам топиладир.

Туркий қавмлар маъданни йердин чиқариб ва они ишлай ҳам билмишлар эди. Эскидин беру олтун-кумуш ва сойир маъдан бойлиқи ила машҳур Туркистон, Олтой ва Соён теграларинда маъдан ўчоқлари ҳам кўб кўринадир. Кўбрак тез ва боқир маъданлари ишламишлар. Ора-сира темир маъданлари ҳам учрайдир. Маъдан қўётурғон ўринлари баъзи вақт саҳроларда учрасада, кўбрак шаҳарлар ёнинда ва ўрмонларда — ёқатурғон мотерёл кўбрак йерларга ёсоғонлиқлари кўриладир. Енисей наҳрининг ўнг тарафиндин қўйғон Лукозий наҳри теграсинда ҳам Ғамилин ила Поллас, жуда кўб маъдан ўчоқлари кўрмишдирлар. Буларнинг эскилиқи шундан маълум ўлмишдирки, печ тошлари оросинда жуда улўф норот томирлари ўсмишдир. Шул печларнинг биринда жуда эски фурмада бир суқо темирий ҳам тобилмишдир. Булардин бошқа бу ўринларда эскида бир вақт кумуш ҳам олтун маъданлари механический тариқи ила ишладиқлари кўриладир. Олтой турклари — ту кйулар ва дулғослар ҳам миллоддин кўб илгари маъдан ишламишдирлар. Жун-жун (овор)лар Олтой туркларини маъдан кўб ишладиқлариндин «қийумчилар» (суоғ) отомишлар эди.

Бу осор эса эскидаги қавмларнинг бу маъданлар ила лойиқинча фойдаландиқларини, маданият ва ҳунар хусусинда ҳозирги халқлариндин кўб йўқору даражада ўлдиқларини кўрсатадир, дейур киноз Крупуткин.

ТУРКЛАРДА ЁЗУВ

Туркларнинг ўзларина махсус ёзувлари борлиги сўнг замонларга қадар маълум эмас эди. Маданият ила машҳур улан турклардин, бир тарафларинда уйғурларнинг Нестур роҳиблари келтурдиклари сирёний ёзувини бир оз таҳриф ила «Уйғур қалами» исминда истёмол этувлари, иккинчи тарафларинда булғорларнинг араб ёзувини (хатти куфий ва насх) ўзгартмайинча-ўқ олдиқлари торихларда забт этилдикидин, туркларнинг ўзларина махсус ёзувлари бўлмадиғина қарор бермишлар эди.

Ҳамдлар ўлсун, бу қарорнинг ҳам ёнглишлиқи сўнг замонлардағина фин уломасининг ижтиҳоди соясинда майдонга чиқди: шу илаки, туркларнинг Миср ва Искондинавия ёзувлариндин ҳам эскирак ўзларина махсус херуғлиф ёки руний аш-шакл ёзувлари бўлдиғини таҳқиқ этди. Херуғлиф ва ё руний дейуб ашкол ва суратлар воситаси ила ёзилгон ёзувларни айтадилар. Эски турк херуғлиф ёзувлари ҳам кўбрак ҳайвонлар ва одамлар ва турли қуроллар ва бундин бошқа халқий ашёнинг шакл ва суратлариндин ибъоратдир. Қуёш ва йулдузлар ва одам суратлари гоҳ ёлғиз, гоҳ икки киши бирга, гоҳ кўб киши тизилуб тургон равишда ва ё борув равишинда ва ё рақс этув суратинда ва ё от устинда, ё эса қочиб борғувчи ваҳший ҳайвонга ўқ отуб турур равишинда, ўшандоқ тўрт оёқли ҳайвонлардин сигир, қўй, қир кажалари, қуён, тева, блон, паши, бури, ойув суратлари бордир. Баъзи ўринларда жилонлар, қушлар, оғочлар суратлари ҳам кўриладир.

ҚУРОЛЛАРДИН: ўқ, жойа (ёй), сўнгу, қилич, қалқон, қамчи ва ғайр суратлар ҳам бордир. Булар ҳар қойуси бир ва ё бир неча сўзга далолат этгувчи ҳарфлар ва сўзлар мақоминда истёмол этилмишдирлар.

Бундай ёзувлар Менусенский губерноларинда ва Нерченский теграсинда, Бойқол кўли, Енисей ва Обоқон наҳрлари ёрларинда, тоғ тешикларинда, Манғулия саҳроларинда жуда кўбдир. Баъзиларининг ёзувлари ўқилмиш. Турк оламиндин хабар бергувчи турк ёзуви эдуки шаксиз таҳқиқ этилмишдир. Аммо кўбиси бу кунга қадар ўқилдиқлари йўқдир.

Оқминский крепуст ёнинда сунъий тов тешики бор. Деворлари ёзувлар ила тўладир. Тов ёрлариндағи улуг тошларда ҳам ёзувлар кўбдир. Бу ёзувлар ҳақиндаҳалқ оросинда жуда кўб хикоялар торолган. Унон суви бўйинда яна бир тов тешики бор. Ичинда Тибет ва манғулча

ёзилгон ёзувлар кўбдир. Бу ёзувлар турли замонлардин қолган бўлса керак. Чунки энг сўнгилари мангул тилинча ёзилмишдир. Булардин бир белгулисиди Обоқон овули ёнинда перовоз (кечув) қоршусинда жуда кўринишли ўриндадир. Сув тубон вақтда бу ёзув сув йўзиндин уч қулоч (сожин) бийукликда қолади. Қизилсимон тошга ёзилгон, атрофинда чиғуб тургон тошлар ила соқланиб турадир. Бу ёзув ким ҳам бўлса, ўтуб боргувчи бир хоннинг аскарларина фармони ўлуви эҳтимол тутиладир. «Кибетка», «улус» иборалари очиқ билинадир (киноз Крупуткин). Яна Калининский рудникга (маъдан) боргонда йўл бўйинда мангул тилинча, уйғур қалами ила ёзилмиш бир улуг тош жуда узоқ ётди. Охирда бу тош Петербургга, Фанлар академиясига келтуртилди. Ёзуви ҳам ўқилди. Чингизхон ахфодиндин бирини берилмиш йерга қўйилиб, онинг ҳудуди баён қилинмиш экан.

Онғоро сувининг бир тормағи ўлан Уқо суви¹ теграсинда ўшандоқ ёзувли тошлар кўб. Булар херуғилиф ила ёзилгондир. Кўрисини ҳаво ва йел жўйгон, аммо баъзиларинда отга отлангон кишилар ва сигирлар суратлари ҳамон ҳам билинадир. Булардин бошқа қабр тошларинда ҳам ёзувлар жуда кўбдир. Лекин ўқилдиклари йўқдир. Уркут қалъасинда семинорияда мангул тили муаллими кашинш Орлуф бу ёзувларни ўқишга қийналмишдир. Ҳам баъзи сўнгиршқлари — мангул тиллариндақиларини ўқий олуб, таржима ҳам қилмишдир. Финлондияда Гелсинфурс пружессурлариндин Тумсун мазкур херуғилиф ва руний ёзувларни ўқув тариқини кашф этмишдир. Мазкур пружессур ила умум Шарқия, хусусан, туркийлар ақволи ила эскидин машғул ўлан машҳур Родлуф мазкур эски турк ёзувини аслиндин истинхос этуб, таржимаси ила баробар табъ ва нашр қилмишдирлар.

Аммо, ушбу маданиятли ёзувчи отоларнинг болалари ва бу қийматли мерос (осор қадимияи мадания)нинг мустаҳиқлари (ворис) — туркий қавмлар ушбу сўнг замонга қадар отоларининг ёзувларини ўқимоқдин ва қадрли меросларини тонумоқдин (аксари) маҳрум эдилар. Сабаби ҳам, баъзиларининг илмсизлиги ва илмли ўлуруға ҳавас

¹ Ўрол тоғларининг ғарб тарафинда ўлан сувлар ила бир исмда Сибирьда сувлар кўбдир. Жумладин Уқо, Усо, Белоя (Оқ сув ёки Оқ этил), Ўрол, Қомо, Сомор, Зий ва ғайр исмли сувлар бор. Ғайб тасодифми? Ёки мағрибдагилари машиқдагилари исми ила отолмишдирларми?

этмадиқлари ва баъзилари илмли ўлсалар ҳам, лекин махсус бир неча фан — илм илагина машғул ўлуб, бошқаларга, хусусан, тарих ва осорга кўз солурга ҳам тиламадиқлари эди. Бундин сўнг, иншооллоҳ, бу қусурлар ородин кўтарилса керак. Туркийлар оросинда кўрилган улум ва маъорифга ҳавас, тарих ва осорга рағбат, мазкур умидларни қувватлантирадир.

ТУРКЛАРДИН ҚОЛМА ОСОРИ ҚАДИМИЯ

Эскилардин қолмиш ҳар нарса осори қадимия ўла билур. Бинои алайҳи, баёни кечмиш туркийлардин қолмиш маданият ва сановат осорлари борчаси «осори атиқа»дир. Турклар қаерда ва қайси замонда ўлсалар ўлсунлар, урф ва одат жиҳатиндин тамом бири иккинчиларина ўхшашли ўлдиқлари каби, осор жиҳатиндин ҳам бири-бирига ўхшашлидирлар: бу кунги Шарқ, Олтой ва Манғулия турклари оросинда бурунги мағрибий искитлар урф ва одатини кўрдигимиз каби, Мағриб-Булғор осори қадимияси ила Машриқ-Олтой турклари ва уйғурлар асари маданияти оросинда тамом мушоҳабат кўрилмишдир. Аммо, осори атиқа уламози мақбара теграсиндаги асарларга улуг аҳамият бердиклариндин, биз бу бобда махсус онларнигина келтурамиз: туркий қавмлар эскидин беру мазористон ва қабрларни ва онларни лойиқинча тарбия ва таъмир этдиклари ва аломат қўйдиқлари ва бу аломатларга ҳам хотира учун ёзувлар ёздиқлари маълумдир. Туркий қавмлар не қасд ила ўлса ўлсун, мазористонларини унитиб битирмадиқлари, балки вақти-вақти билан зиёрат этдиклари машҳурдир. Вулғо ва Қомо бўйлари турклари Булғор шаҳрини ва Эски Қозон ва Булор ва ғайр шаҳарлар ўринларина ва яхшилар қабрларина жуда ихлос ила зиёрат этадилар. Ўшандоқ, Сибир пойтахти ўлан Искир қалъаси харобаси ва атрофиндаги сочилмиш қабрларга зиёрат учун ёз, куз (май ва сентябрь) ойларинда ўзларининг обо ва аجدод ва наслларини хотирларина тушурур учун келадилар эмиш («Живуписное Русия»). Бошқа тарафларда ҳам харобалар ва мақбараларга зиёрат шойеъдир.

Жуда эски турклардин қолма ҳар тарафда қабр тошлари, қургонлар ва қабр ичларинда жуда кўб ашё ҳам тобилмоқдадир. Туркистон ва қирғиз саҳроларинда ҳам замонинда улуг аҳамият берилмиш қабрлар ҳам кўб кўриладир. Булардин жуда кўбисина ёзувсизгина тошлар

қўйилган, баъзиларина тошлар эр ва ё хотун суратинда йўнилуб қўйилгон. Лекин борчаси мангул чехра ва қиёфатинда йўнилгон. Бундай тошлар «каменный боб» отолинадир. Сибирдин Енисей теграсиндин бутун Қазоқистон ва Туркистон орқали Русия жануб саҳроларина, Днепр бўйларина қадар ушбу равишли тошлар кўб тобилмишдир. Ушандоқ кўб қабрларға херуғлиф ёзуви ила ёзилгон тошлар қўйилгон. Баъзи қабрлар иморатлар ила айлантируб олингон, баъзиларининг устина гўзал ва нақ иморатлар бино этилган. Баъзиларина болчиқ уйулиб, қўрғон қилингон.

Тошли қабрлар баъзи ўринларда шул қадар кўбдирки, йироқдин қороғонда мазкур тошлар ҳайвон кетуви каби кўринадилар. Енисей наҳри шимолинда умуман қабрлар жуда кўбдир. Обоқон ва Тубо сувлари ва икки ёқдин онларға қўйгон сувлар теграсинда қабрлар шул қадар кўбдирки, ул йерлар «қабр саҳроси» отолинадир. Қабрлар учрагонча ва тартибсиз солинмагон, балки қаторий-қаторий ила бирға жийуб-жийуб, ҳар қойусининг бошларини Мағрибға тобо қўйилиб солингонлар.

Қўрғонлар ҳам, одатда, бир ва ё икки қулоч (сожин) бийукликда бўладилар, аммо баъзи қўрғонлар бордирки, ниҳоятсиз бийукдир: қирқ беш сожин, балки ортиқроқ бийукликда кўрғонлар бордир. Энг бийук қўрғонлар «субҳа» отолинади. Қабрлар ва қабрликлар жуда гўзал кўринишли ўринларға ёсолгон: баландликларға ва ё тўба ўринларға, тов бўйларина, кўл ёқоларина, чашма ва ё сув бўйларина, қойсидирким, жуда гўзал манзара ташкил этадилар. Бу қабрларда жуда бурынғи замондин сўнғи замонга қадар кишилар кўмилган бўлса керак. Чунки қабрларда соф жез ва брунза қурооллардин ва зийнатлардин бошлаб, олтун ва кумуш ила зийнатланган темир қурооллар ҳам кўб тобиладир. Баъзилариндин чируб битмаган ифак буюм ва порчалар ва оғоч совутлар ҳам чиғодир.

Туркий қавмлардин баъзилари мазкур жиҳозлардин бошқа қабрларға олтун ва кумиш оқчалар ҳам солмишлар экан (албатта, исломиятлариндин илгари). Лекин сўнгроқ они руслар билуб, қабрларини очуб оладирлар эмиш. Жуда кўп қабрлар очилмиш, ичиндаги қийматли жиҳоз ва асбоблари толонмишдир.

Туркий қавмларнинг қийматли осориндин кўбиси руслар тарафиндин талаф этилмишдир («Живуписное Русия», 12-жилд, 1-жузь). Қабр тошлариндин жуда кўбиси ҳам руслар тарафиндин олинадир, иморатлар, ҳатто калисолар

биносина ҳам қўшилинадир. Бу таассуфли воқеа ҳар тарафда бор. Бир калисонинг деворина солингон ёзувли му-
сулмон қабр тошини биз ҳам кўрдик. Йердин уч чорак
аршин миқдоринда бийукликда калисонинг сўл тарафина
қўйилмишдир.

Эскидаги Булғор ва Қозон хонликлари замониндин қол-
миш ҳар тарафда қабр тошлари жуда кўб. Лекин халқимиз
онларга оз эътино қилмишдир. Кўбисининг ёзувлари ўқил-
мамиш ва кўчирилмамиш. Тошлари ҳам ҳифз этилмамиш,
бу сабабдин кўбиси талаф ўлмиш, қолғонлари ҳам ёзуви
тонилмас даражага келмишдирлар. Шундай бўлсада, осори
қадимия уламози ўқурга ва ёзувларини кўчируб олурга
жуда саъй этадилар. (Бу иш) бизнинг ўзимизга бийикрак
тегишли эди.

Шаҳри Булғор харобасинда аввал мартаба бор-
дигимизда тошлар оросинда жуда улуғ ва жуда гўзал
хатти сулс ила қолқятиб ёзилмиш тош кўрмиш эдук.
Ёзувни хотира дафтарларимиза кўчируб ҳам олмиш
эдук. Иккинчи бордиқимизда они ўрнинда кўрмадик.
Мужовирлар дедиларки, ул тошнинг талаф ўлувиндин
қўрқиб осори қадимия (Орхеулуғиё) уламози Қозон
университетина олдирдилар. Воқеаъан, мазкур тошни
Қозон университети кутубхонаси биносина қўйдиқларини
машҳур орхейулуғ, пруфессур Котониф (Сибириё турк-
лариндин) биза сўйлади. Футуғроф воситаси ила олди-
рилмиш расмини ҳам берди.

Турклардин қолмиш ҳар навъ осори қадимиядин жуда
кўбиси қадрини билмаганлар қўлина тушиб, талаф этил-
гандирлар. Бир олтунчи умринда саккиз пуд булғор кумиш
оқчасини бузуб, бошқа нарсалар ёсодиғи йўқоруда зикр
этилмиш эди. Бу қабилдин талафот ниҳоятсиз кўб
ўлмишдир. Бир қадариси хусусий кишилар қўлинда
соқлансада, ашхор ва аълом қилинмадиқлариндин «осори
қадимат» фани учун билинмай турадилар. Шундай
бўлсада, Оврўпо ва Русия музахоналаринда туркийлар осо-
ри қадимаси жуда кўбдир.

Сўнг замонларга қадар туркийларнинг ўзларинда осори
қадимага рағбат этгувчи ва аҳамият бергувчилар бутунлай
йўқ бўлмасада, лекин оз эди. Ҳамдлар ўлсун, ҳозирда
кўбоймоқга бошламишдирлар. Миллий музахоналар тоъси-
си лузумини ҳам дармиён этмакдадирлар.

ТУРКЛАРДА ҲУКУМАТ ВА ҲОКИМЛАР

Ваҳший халқлар, бадавият, ҳатто, маданиятнинг ҳам аввалги босқичинда ўлан қавмлар, қабила-қабила, эл-эл ва ё уруғ-уруғга бўлинуб, ҳар қойуси ўзларина бошқа, мутафарриқ равишда яшарлар. Наслдин келма ва ё халқ тарафиндин сойланма ҳоким суратинда муайян кишилари ўлмай, балки қабила ўз шайхлари ва ҳар эл ўз оғолари (ва ҳар рудо ўз истаршинолари) кенгоши ва қарори ила бошқарилурлар.

Буларнинг бердиклари кенгош ва қилдиқлари қарорларини ижро ёлғиз ўғит ва насиҳат ва эл яхши қортларининг ёрдамлари илагина ўлур. Маҳкумлар ҳам сарфи виждон ва инсоф бўйруқи ва ё эл-халқининг билиттифоқ таҳадди қилдиқлари илагина мазкур кенгошлар ва ўғитларни тунторлар ва қарорларга итоат этарлар.

Агарда эл оғоларининг виждонларинда қусур ўлса, адолат ила ҳукм этмасалар ва ё маҳкумлар виждонинда қусур ўлса, айтилмиш ҳукмларга итоат қилмасалар ва ё оғоларда ва ё халқда итоат ўлмаса, низом ва интизом маъоши филҳол бузулур. Ҳеч на ила тузотурға иқтидорлари ўлмас, халқ ҳам тараф-тарафга бўлинур, ихтилоф қувватланур, низоъ ва жидол бошланур, ҳатто, муҳораба ва муқоталаға қадар йетишур. Фитна узоқ чўзилур. Оз хусусда икки тарафнинг мусолаҳаси ва ё бир тарафнинг ғалабаси ила фитна босилур. Аммо кўбрак хусусда икки тарафнинг ҳам заифлаиувина, балки ҳалокина ва бошқаларға ғанимат ўлурларина муддаий ўлур.

Агарда бу каби эл оғолари, қабила шайхлари (рудо истаршинолари) илагина бошқорилгон қавмлар (ҳеч вақт йўқ бўлуб турмагон) хорижий душманлар ҳужум этсалар, ул вақт ҳоллари бийикроқ мушкуллашур: душманга муқовамат ва бунинг яроқини кўрмоқ учун махсус кишилари ўлмадигиндин кўкрак керган оз-моз қаҳрамонлар бўлсаларда, аммо кўблари бу кун ўлмакдин тонгда ўлмакни яхши кўрурларда, қочаберурлар ва ёки ўз ороларинда душманлик қувватли ўлдиғиндин, ўз қариндошина итоатдин ажнабийларға итоатни йенгилроқ ҳисоб этарда (аҳволи оламдин беҳабар одамларда бу воқеаъ оз бўлмайдир), душмандин мудофаъа этишмас, балки онға ёрдамлашур.

На қадар улуг ва каср ал-афрод ўлатуруб ҳам Фин қавмларининг ёнларина келмиш ҳар ажнабий қавмларға бош эгишға мажбур ўлувлари, ислован қавмининг ҳам ўз оро тинчий олмай ва ичлариндин бир ҳоким чиқора бил-

май (машхур ривоятга биноан) ворёкларни чоқирувлари ва ё келмиш бир-уч ворёкларга бош эгишга мажбур ўлувлари ва бутун Сибириё инорудсларининг бир неча йўз рус содатларина муқовамат эта олмай, бош эгишга мажбур ўлувлари, албатта, ушбу навъ усули идора, яъни ҳукумат ва қувватли ҳокимлари йўқлиги сабабдин эди.

Ушбу доҳилий низомсизликлариндин ва ҳорижий душманлариндин соқланур учун сиёсат бобинда кўзлари очилув ва фикрлари кенгайўв нисбатинда қавмлар доираи махсусада бир жамъият ташкил этмака, халқнинг ҳар иш-ни кўрар ва адллик ила йўрутур учун, халқ ҳам ҳеч мухолифатсиз онга итоат этмоқ шарт ила ҳоким насаб этмака ва онга ёрдам учун муъовун ҳокимлар таъйин этмака, қоршиларни (осийлар) итоат этдирур учун зобит (пулиса), низом бузувчилар ва золимларни таъдиб учун турли жазо, ҳибсзона таъсис этмака, хорижий душманлардин соқланур учун аскар ва ё аскарлик низомлари тузу-макка лузум ҳис этмишдирлар.

Бу навъ ҳокимлар ва зобитлар халқнинг хурриятини бир оз камайтуб, жиҳати молияларина ҳам навъи оғирлик кетурсаларда, лекин ахвун аш шаррин қабилидин ўлароқ чор ва ночур ихтиёр қилинмишдир: чунки ҳар қавм ичинда бўлмай қолмайтурғон¹ хилқатинда жобир ва золим ёратилмиш ва ҳеч навъ тарбия кор қилмамиш доҳили ўғрилар ва толоғувчиларга ва ё хорижий душманларга билкул асир ўлмакдин ва онлар тасарруфина аксар, балки бутун мол ва мулкни қолдирмоқдин, ҳатто, ўзини ҳам мол қатора-синда (эски замонага нисбатан) сотдирмоқдин эса, зиммасина адолат лозим ўлан ҳокимлар ҳузуринда бир навъи ҳурриятларини йўқотмоқ ва бир озроқ молни чиқормоқ албатта йенгилроқ зарар ҳисоб этилмишдир.

Туркий қавмлар борча қавмлардин ўлмасада, аммо, жуда кўблариндин олдин бу (ҳукумат ва ҳокимлар) лузумни ҳис этмишдирлар. Бинои алайҳи, низоми маъишат бобинда туркийларнинг жуда эскидин кўзлари очилмиш ва фикрлари кенгаймишдир. Фин ва ислованлардангина эмас, балки Оврўпа тарихлари жуда эскидин турклар ҳам, искитлар ҳам қувватли ҳокимлар «Тонжу»лар, «Хон»лар ва «Хоқон»лар² бўлганлигини ёздиқлари каби, форсийлар ва

¹ Туркийлар ҳам буни кўрсатув мақоминда «ал ўғрисиз бўлмас, тов бўрисиз бўлмас» мақолини сўйламишдирлар.

² Хитойча «Жу-Хон» ёзилмишдир.

турклар ўзлари ҳам жуда эскида Шом ва Мисрға қадар йерларни истило этмиш қувватли Қорахонлари ва Ўғузхонлари бўлганлигини ёд этмишдирлар. Оддий хонлардин устун туркий қавмлар ҳам жуда мударбир ва сиёсий ва бутун оламға ўзларини тонутгон мумтоз хонлар ҳам кўб ўлмишдир. Хунларнинг бутун Оврупоға даҳшат солур ва мудожирати умумия даврини очар қадар ўзина қувват жийгон Отила ва Боламбирлари, оворларнинг, Туркистонда улуг ҳукумат тузуган ва Дуной ёқоларина қадар келуб Рўм импературларини ўзина итоат қилдиргон «Вор» ва «Хуний»лари ила Баёнлари, булғорларнинг Эдил ёқосиндин Истонбул ҳисорина қадар бориб, Қайсарларни хавфға тушурган Збирлари ва Ўқодин Қафқозға, Ўролдин Дунойға қадар йерларни тасарруфина олгон Қоротлари, туқйуларнинг Хингон тоғлариндин Қримға қадар ҳукумат сурган ва иттифоқи мусаллас каби сиёсий фикрлар йўрутган Қултекин ва Бумналари бу жумладиндирлар. Яъни, эски туркийларнинг ўзларина жуда кўб халқларни муҳаббат ва итоат этдира олгон тадбирли, сиёсий, қувватли қокимлари жумласиндирлар.

Бағдод ҳалифаларининг қўллариндин ишларини олабилуб, тиладикларинча мамолики исломиятни идора этувчи султонлар, Оврупо аҳли салибина жуда шонлар сабоқлар ва маъориф ўргатувчи салжуқийлар ва айубий мамлакатларини Афғон ва Ҳиндистона қадар йетишдирмиш ғазнавийлар, Офриқо шимолларини ва Миср мамоликини Оврупо аҳвомининг ҳужуминдин ҳифз этувчи малук Чирокса ва мамлукийлар борчаси туркийлар эдилар.

Ўшандоқ тадбир ва сиёсати соясинда ўзина фавқулудда кўб қувват жийгон ва оламнинг ярмисини (деярлик) молик ўлгон Чингизхонлар, Пекин тахтинда ҳукумат сурган Қубилойлар, подшоҳлик ила муаллифликни бирга жийгон Абдулғозийлар ва Бобиршоҳлар (асарлари бу кун қўлимиздадир) ва Ҳиндистоннинг кўбракини истило этмиш Акбаршоҳлар, бутун турк, форс оламини бир нуқтаға жийгон Темурлар, Эрондин Ҳиндга қадар бормиш Нодиршоҳлар, Рўм қайсарларина хотима чекмиш ўлан фотиҳлар, халифаи расулоллоҳ маснадина эришмиш Салимлар турк ўғиллари туркийлар — манғуллар, туркманлар, турклар эдилар.

Бу кунда ҳам беш йўз миллиунга қариб Хитой халқина мустақил подшоҳ ўла келмишлар турк ўғли тоторлардир. Ҳиндистоннинг кўб йеринда баъзиси ярим мустақил, баъзиси онглизларга тобеъ Ҳинд шоҳлари турк ўғли —

мангуллардир. Форс тахт ҳукуматинда ҳам сўнг кунларга қадар мустақил подшоҳ ўлиб келмиш турк ўғли — туркманлардир. Миср тахтинда ҳоким ўлан Миср хидевлари турк ўғли — турклардир. (Москов тахтинда ҳам бир вақт русларга ҳукумат этган Бурис Ғудунуф Олтун Ўрда то-торлари наслиндин эди).

Бу кунда бутун аҳли исломнинг қибласи Қатъатуллоҳнинг ходими ва ҳарим аш-шарифин Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавваранинг ҳомийси ва расули-миз Муҳаммад саллоллоҳ алайҳа вассаломнинг ҳалифаси ва аксар анбиё мазожеъ ўлан Байтулмуқаддаснинг соқчиси Усмонли султонлари ҳам турк ўғли — турклардир. Туркийлар ичиндин ўзларина фавқулодда кўб халқни муҳаббат этдирган ва итоат қилдирган мудаббир ва сиёсий ҳокимлар ва бу қадар кўб йерларга молик ўлган жаҳонгирлар ўшандоқ бутунлай бошқа қавмларга ҳам ҳукумат этмишлар, шул қадар кўб чиқмишларки, бошқа қавмлар ичиндин бу қадар чиқдиғи йўқдир демака сазо-вардир.

ТУРКЛАРДА ҲУКУМАТ НИЗОМЛАРИ

Туркларда идораи мамлакат учун тузилмиш қонунлар жуда эскидин беру бор эди. Раъс бу низомлارни тузумак эски торихларда, Ёфаснинг бошқа авлодина подшоҳ этуб қолдирмиш ўғли Туркка нисбат этилмишдир. Ўғузхон ҳам анча низоми ва қавонин ортдирдиғи ёзилмишдир. Замон ва аҳвол тилави бўйинча бир неча қавонин сўнғироқлар та-рафиндин ортдирилмиш ўлуви ҳам шубҳасиздир.

Мазкур низомилар кўб абвоб ва фусул ва модда узра бўлинмиш эмас эди. Балки, асл негизи виждон ва адолат ўлмак узра урф ва одатдин интизоъ ила интизоми маъош учун лобуд мина ўлан асл қоидалар, татбиқи осон низоми-лар, мамлакат ичинда ҳар кимнинг вазифасини кўрсатмиш қонунлар, қисқа, содда ва очиқ баён этилмиш эдилар. Буларни онгламоқ учун зўр илмлар ҳожат ўлмадиғи каби, соқлар учун ҳам кўб жилдлар, жузвлар лозим эмас эди, чунки ҳар турк онглари қадари йенгил, ҳар қайусининг ҳофизасина сиғор қадар қисқа эдилар.

Мамлакатда бош ҳоким бир «Тон-Жу» ва ё «Хон» ва ё «Ҳоқон» бўлур эди. Онга ноиб — «қолғо» ва лузуми миқдоринда муъовунлар, вилоятларда кераки қадари во-лийлар, хонлар (Ибн Фазлонча, подшоҳлар) бўлур эди.

Бош ҳокимнинг ёрдаминда ўлан борча туралар ва зобитлар оросинда мунтазам суратда тузилган, хизмат-тартибларни ва даражаларни баён этган қонун бўлур эди. Хитой муаррихлари ёзмишдирларки, Ту-кйу (турк)ларда бош ҳокимнинг ёрдамчи суратинда ўлан беш улуғ ва онлардин тубон йигирма уч муъовунлари ўлмишдир.

Низомларнинг асли — негизи будирки, ҳокимлар ҳам виждон ва адолат ила ҳисни тадбир, маҳкумлар ҳам ўшандоқ виждон ила инқиёд ва итоъат этадирлар. Улуғроқ ҳукмлари: фасод жаъмияти тузуганлар, бош тортқучилар, киши ўлтирувчилар, эрли хотунга жиноят этувчилар ўлим жазосина ҳукм қилинурлар, Қиз кишини иғфол этувчиларни аввола замон бикр ўлароқ оғир тўлов тўламоқга, сўнгра қизни тажовуз этмага ижбор этилинур. Қийнов, жароҳатлов каби жиноятлар ҳам тамом мисли ила қасос этилинур. Нарса ва ҳайвон ўғирлоғанларга ўн мисли тўлатилинур. Куфв ўлан қизни сўроғучига ото-оноси монё ўлмасқа тегилдир.

Вафот ўлгон оғосининг хотунини иниси никоҳламоқи лозимдир. Ҳар туркнинг мол-ҳайвонлари ўлдиғи каби, бир эгун йери — торлоси ҳам бўлур эди. Тақсими мерос вақтинда ото йўрти ила мазкур эгунлик йер энг кичик ўғлига берилур. Улуғроқлари манқул молларин ва ҳайвонларин бўлушурлар. Бу ҳам бир қоида узринаки, энг қувватли ва жасоратли ўланина отлар берилур, заифларина бошқа ҳайвонлар — қўйлар берилур. Аскар ва от жийув, казинага бергу (нолуғ) тўлов ҳақларинда ҳам махсус қонунлари бор эди. Низом ва қонунлар, муқоваланома (уловия контракт)лар, қарз олув ва берув санадлари (вексиллар) махсус лавҳаларга эски турк хати ила ёзилинур ва сўғиш қуроли сурати тарсим этилмиш муҳр (печот) ила таъйид этилинур эдилар. Сўнгра бир замон йенгиллик учун уйғур қалами ила ёзилмишдирлар. Бу қалам ила ёза билувчи уйғурлар бошқа туркий ҳукуматларда ҳам сарко-тиб (секретар) хизматини кўрмишдирлар.

Турк хотунлари ҳам маъишат ва низом жиҳатиндин улуғ ўрин тутиб, йўрт ичларини бошқарувчи ўлдиқлариндин устун, сўғиш вақтларинда эрларина улуғ ёрдамчи ҳам ўлур эдилар. Ризқ ҳозирламоқ, жароҳат боғламоқ ва бошқа керакларни ҳозирлаб бермакдин устун, иш қурқинчга кетса, эрлар ила баробар қурол тутиб душманга қарши мухораба ҳам қилур эдилар. Хотунларнинг ҳар ҳуқуқи тоъмин этилмиш эди: эр ўлан никоҳ вақтинда «қолун» отодиклари маҳр моли бермақа мажбур эди. Никоҳ сўнгинда

«йўз кўримлики» исминда куёв, «қўл ўбулак» исминда ото-оно ва яқинлари қолларина кўра бўлак берув урф эди. Аммо, бўлак исминдагина ўлса-да низом жиҳатиндин қолун моли каби бўлак моллар ҳам хотин моли ҳисоб этилинур эди. Беногоҳ ойрилишсалар, хотун ўзи олуб кетар эди.

Туркларда қиз — хотун ҳокимликдин манъ этилмиш эди. Исломиятлариндин илгари кўб хотунлар ҳокимлик этдиклари каби, исломиятдин сўнгра ҳоким хотунлар бўлғоламишдир (тафсилина ўрин мусоид эмас). Чин муаррихлари туркларда хотун-қизлар ҳурматли тутилдиқларини, эрлар тарафиндин онларга муҳаббат ва риоят ила муомала эдилдикини ёзмишдирлар.

Эски турк ёзуви ила ёзилиш бундай низомномалар бу кунга қадар оз кашф этилмишдир. Қўлимизда мавжуд «Қутодғу билик» китоби ушбу навъ қонунларни шомил эски бир сиёсат китобидир.

Чингизхон ва авлоди мамлакат қонунларини яна бир оз ислоҳ қилмишдир. Машҳур Морқу Пулу баёнинча, дохилий ишлар ила мухораба ишларини ойрим моъмурларга тобширмишдирлар. Ўн икки ҳоким доҳилий ишлар ва иккинчи ўн икки ҳоким мухораба ва аскар ишларин қарори учун таъйин этмишдирлар. Қолларина ўнғайли ва мувофиқ низомлар ҳам ортдирмишдирлар.

ТУРКЛАРДА АСКАРИЙЛИК

Туркларнинг бу хусуслари очик маълум ва машҳур ўлдиғиндин, баёнига ҳам ҳожат йўқ. Шундай ўлсада, мускит қолмас учун Чин, Араб, Форс ва Оврўпо муаррихлариндин бирорининг турклар ҳақинда ёздиғини бунда нақл этувни муносиб кўраман: Чин муаррихи: «Турклар отға отланмоққа ва от устинда ҳар турли муомалада жуда ус-тодирлар. Ўқ, жоя (ёй) ва қилич истеъмолини жуда гўзал биладилар. Қилич қойишларини турли зийнат ила зийнатлайдилар. Кўкракларина темур кийум киядилар. Аскарлик хизматиная ёрарлик йигитлар туркларда энг ҳурматлидирлар. Одамнинг қиймат зотияси ушбу, хусусан, аскарлийка истеъдоди ва онда маҳорати ила тақдир этилинур. Турклар сўғишла жон фидо этмак ила ифтихор этарлар....» демиш.

Абиби арабдин бири «Фузоил ат турк» ном китобинда: «Турклар отли аскарлардир. Муҳораба ишларинда ғоят ус-

тодирлар. Бир котиб китоб-қоғозларини оқтордиғи каби турк аскарлари ҳам душмонни бу ила оқторуб, тор-мор кетурур ва жун каби сочар. Агар Форс ва Ироқ ва ҳориж қувватли бир кишида жийулса ҳамонда бир туркка баробар кела олмас. Туркнинг ҳайвонга ва йерга оғирлиқи ҳам йўқ кабидир. Бизнинг суворийлар олдиларинда ҳеч нарса кўра олмадиқлари ҳолда турк ортиндин келажак шайларни ҳам сезуб (хабардор ўлуб) турур. Турк отлиси бизни ов (сайд), ўзни орсон, отни жилон ҳисоб этар. Қўллари боғли кўйи қўйиға топланса ҳийла қилмақсизинда чиқар. Чомодин тиш орумойинча уйқуға ётмас. Уйқуға кетсада, оғир ухламайуб, навъи сергаклиқ ила ётор. Агар буларнинг қабилаларинда анбиё ва арзларинда ҳуқамо ўлса, басралиларнинг адабни, йўнонийларнинг ҳикматни ва аҳли Чиннинг санъатни таҳсил этажаклари шубҳасиз эди», демишдир. Бешинчи асри мелодийда Форс аҳволини ёзғувчи муаррихлардин бириси ҳикоя этадир: «Эрон шоҳи Феруз Турон заминға ҳарб учун аскарға ҳозирлик айла бийурдиқинда, аскаррийлар: «Шоҳимиз бизни жонларимиздин ойирувни истайдир. Бизни офтолитлар (турклар)ға қорши йиборуб талаф қилдируб, Эрон йўртина ва эронлиларга бир мангулик уёт (маҳжубият) келтирғонча, борчамизни онда йибормайгина ўлтиртса, маслаҳатлирак ўлур эди», дея зорланмишдирлар. Оврўпо муаррихлариндин бири: «Сиз Русияга кетарсиз, онда...ларга учрарсиз. Сиз ҳар вақт онларнинг орқа тарафларини кўрурсиз. Онда сиз тотор суворийсина учрарсиз. Ул отиндин тушурилган, куроллариндин ойрилғон. Шул ҳолда бўла туруб, ул сизға беранмас қўли ила урар, оёқи ила тепар, тиши ила тишлар. Охирги сўлиға қадар мудофаадин қолмас», демишдир.

Туркларнинг аскар қонунлари жуда мунтазам ўлдиғи каби, истеъмол этилган истилоҳлари ҳам шулай-ўқ мукамалдир. Аскари бир вилоят у «тумон» отолмиш, Аскарбоши «ясовул», душмон келувдин хабардор ўлмаға махсус аскар «чиғдовул», соқчи аскар «қоравул» ўнг қўл аскар «баронғор», сўл қўл аскар «жавонғор» отолмишдирлар. Ўшавндоқ, «ғул», «ҳировул», «эровул», «тўлғама» ва ғайризалик аскар ҳам турли маънида истеъмол этилмиш истилоҳий сўзлар ўлмишдир.

Турклар аскарлик хусусинда ортиқ салобат кўрсатдиқлари каби, шул даражада садоқат ва ишончлилик ҳам кўрсатмишдирлар. Бу сабабдин чинлилар ҳудудларини ўзлари соқловдин ожиз ўлуб, туркларға бу хизматларни

топширдиқлари каби, эронлилар, араблар, ҳатто, руслар ҳам туркларга бу хизматни топширмишдирлар. Туркларда аҳд ва имонга садоқат эски-эскидин ҳар турли шахсий ва миллий манофеълардин устун ва муқаддас тутилур эди. Лекин туркларда кўрилган мазкур садоқат ва аҳдга вафо бошқаларда кўрилмадиқиндин, турклар кўб вақт жуда оғир сураатда олданур ва зарар этар эдилар. Рўм ила Форс оросинда ҳар вақт бўлина келмиш муҳорабаларда турклар қойси тарафда ўлсалар, ғалаба шаксиз шул тарафда ўлур эди. Бу сабабдин ҳар икки қавм туркларни тарафларина истимолага тирушур эдилар. Рус кинозларининг ҳам ўзаро ва ё чет душмонлар ила муҳорабаларинда турк, қипчоқ, тотор аскарлари мудоҳила эдилар, кўб вақт ғалабани тоъмин қилур эдилар. Кинозлар кўбрак вақт муҳораба амрларинда турк хонлари плони ила йўрур эдилар.

ТУРКЛАРДА ДИН

Мажмуъи турк қавмининг жид аълолари Турк бин Ёфас бин Нуҳ алайҳиссалом эдуки машҳур ва муаррихлар оросинда мақбулдир. Нуҳ алайҳиссалом пайғамбарлиги Қуръони карим ила собирдир. Ёфаснинг нубуввати ҳам торих китобларинда тасриҳ этилмишдир. Ёфаснинг нубуввати Қуръонда зикр этилмови онинг нубувватина монъэ эмасдир. Чунки Қуръони каримда: «мунаҳҳим мин қисасно алайка ва мунаҳҳим мин лам нақисас», ворид ўлмишдир, яъни «биз сизга ул пайғамбарларнинг баъзисини қисса қилдик ва баъзисини қисса қилмадик», яъни «Қуръонда зикр этмадик», демишдир. Эмди Ёфаснинг улуғ ўғли Туркнинг нубувватина ривоят ўлмаса-да, аммо исломиятина ривоят ҳам бор, ҳам аҳвол ва қарина ҳам онинг исломиятина таъайид этадир. Чунки Ёфас бин Нуҳ а.м. они ўз ўрнина подшоҳ қилмишдир. Бошқа ўғилларина «Туркни подшоҳ билингиз ва онинг сўзиндин чиқмангиз», демишдир. Турк отасина яқин (албатта, диёнат жиҳатиндин) ўлдиғиндин онга «Ёфас ўғлони» дея лақаб қўйилмишдир. Туркийларда баъзи хос ўлан расм-одатлар ондин қолмишдир. Турк ҳам охир умринда ўз ўрнина ўғли Тутикни подшоҳ қилиб қолдирмиш. Бунинг исломияти ҳақинда ҳам ривоятлар ўлди-ўлмай, онинг хилофина ҳозирланмишдир. Аммо ҳеч ўйланмағон воқеъа ўлмишдир: Қорохоннинг кичик биродарларининг ўғиллари мусулмон Ўғузга келуб уйуқдилар — қўшилдилар. Бу сабабдин Ўғузхон онларни «уйғур»

(уйуқмоқдин бадал) отоди. Диққат этилсунки, бу нуқта туркийлардин «уйгур» исминда бир фирқаннинг аввал дунёга зухур этуви вақтидир. Уйгурлар ибтидои зухурларинда-ўқ мусулмон ўлан Ўғузга яяриб мусулмон ўлуб, онинг бошқа туркларни ҳам исломиятга қойтарувина ёрдамчи ўлароқ зухур этдилар¹.

Ўғузхон етмиш икки йилгача ўз суяки ва ўз туркийси ила ўғрошиб, ҳамма турк қавмини мусулмон этишга муваффақ ўлди. Бу нуқта ҳам диққат этиланиш мумкин, Ўғузхон замонасинда борча турк (тотор, мўғул) қавмлари яна мусулмон ўлмишлар! Энди ушбу қадар сарих ва очиқ шаҳодати тарихия бор экан, эски туркларнинг ислом дининда ўлдиқларинда шубҳа этарга ўрин борми? Дуруст! Оланчахон ила Қорохон замониндаги воқеалар, яъни, туркларнинг такрор иртижоэ этувлари ва қороликга ботувлари мустабаъд эмасдир. Лекин тарихларда валийлиқи баён этилган Ўғузхон кабиларнинг такрири ҳам мустабаъд эмас. Туркларнинг Иброҳим алайҳиссаломга нисбатлари ҳам китобларда ёзилмишдир. Баъзилар Ўғузхон дини исломни Иброҳим алайҳиссаломдин ўрганди, демишлар (кина Ал-аҳбор ва ғайрлар). Баъзилар ва шароҳ ҳадис раҳматуллоҳ туркий қавмлар Иброҳим алайҳиссаломнинг Қантура исми жориячи наслиндан торолди, демишлар. Абулфарж раҳматуллоҳ Иброҳим алайҳиссалом тўра қизини тажовуз этди демишлар. Ушбу важҳлардин туркий қавмлар баъзи китобларда, ҳатто, ҳадиси шарифларда «Бани Қантура» отолмишдирлар.

Бу хабарлар ҳам, албатта, аслсиз эмасдир: чунки турк маъишати тамом Иброҳим алайҳиссалом маъишатина ўхшотилдиғини йўқоруда кўрмиш эдик. Бунинг устиде биз Иброҳим алайҳиссаломнинг моба ал-имтиёзи масобасинда ўлан ҳусни аҳлоқини, хусусан, икромни зайф қўноқ ҳурмат этув хислатини борча қавмлардин ортиғроқ турк қавмларинда тобилдиғини кўраимиз. Чунки икромни зайф хусусинда турклар қадар жўморд дунёда ҳеч бошқа қавм кўрилмамишдир.

¹ Бу ҳол, яъни бошқаларнинг исломиятина ёрдамчилик уйгурларнинг аҳфодида ҳам кўрилди: Қошғар уйгурлари атрофиндаги бошқа туркийлар, ҳатто, дунганишлар исломиятина тасбиб этдикларни каби, Булғор уйгурлари ҳам Жужу ва Боту тотор ва мангулларининг исломиятина тасбиб этдилар. Фин ва слованлар исломиятина ҳам саъй қилдилар.

Турк қавми каби улуғ ва эскидин мусулмон қавм ичинда пайғамбарлар келуви ҳам мустақил эмас. Турклар ичинда сунғи — сайёҳларни ҳам ажойибға қолдирур қадар макорим ахлоқнинг соқланиб имтидод этуви, ичларинда пайғамбарлар келмиш ўлув эҳтимолини тавия этадир. Аммо, «вон мин уммат алаҳлоқиҳо назир» ояти каримаси муқтазасинча турк қавми ичинда ҳам пайғамбарлар келган бўлурға тегишлидир. Пайғамбаримиз саллоллоҳ алайҳи вассаломда «ва конт ал анбиёи қалби йабъисун али қумҳум хосат ва баъсит али ан нос оми», демишлар. Имом Раббоний ила Мавлоно Мирзохон Ҳинд қавмина Ҳинд аҳлидин пайғамбар йиборилдикини баён этмишдирлар.

«Бируж» сурасинда ҳазрат Али разиоллоҳ иннадин ривоят айтиладирки, ул: «асҳоб аҳдуд ҳабашийдирлар. Онларга ҳабашдин пайғамбар йиборилмиш эди», демишдир. Бунинг сунгинда «ва ликад арсалино рисола мин қаблақ мунаҳҳим мин қисасно алайка мунаҳим мин лам нақисас алайка ал-оят» ояти каримасини ўқимишдир. (Хозан, жилд робъи 439 саҳифа).

Эмди Ҳинд қавмина ҳинд аҳлидин, ҳабаш қавмина ҳабашдин, яҳуд қавмина яҳуддин, араб қавмина арабдин (Солиҳ алайҳиссалом араб қавминдин эди, демишлар) пайғамбарлар йиборилсунда, нечун турк қавмина туркдин пайғамбар йиборилуви мустаҳил кўрилсун. Бу ҳақинда «ва мо арсалноқ алокафт лилнос» бийурилғон ва хотам ан набиййин улан пайғамбар келганча турклар ичинда ҳам пайғамбарлар йиборилган ўлуви зан этилинадир. «Ва мо арсално мин расул ало билсон қавма», «ва мо кина маъзбиййин хатй набъас расуло» ояти карималари ҳам мазкур занни муъаййидидирлар.

Қутуб Ақойиди исломиянинг кўрсатувинча, Аллоҳ изз ва жалл ўзина махсус китоб ва шарият ила уч йўз ўн уч мурсал пайғамбар йибормишдир. Аммо мурсал-пайғамбарларнинг дин ва шариятни тақвияти учун йигирма минг (баъзилар йўз йигирма минг демишлар) наби, пайғамбар йибормишдир. Қуръон каримда эса булардин бори йигирма саккизгина зикр этилмиш. Овлар ҳам борчаси мурсал эмас, баъзиси мурсал, баъзиси набилардир. Булардин қолғонлари қойу йерларда ва нечук китоб ва шарият ила йиборилдилар? Ва ул китоблар қаерга кетдилар? Бу қадариси маълум эмасдир. Дуруст! Анбиёнинг кўбрағи Шом шариф теграсинда йиборилмишдир. Аммо, ондан, онға бошқа йерларда пайғамбар йиборилмадиқи (маъноси) чиқмойдир.

Қандай ақл қабул этадирки, Аллоҳ азз ва жалл бир вилоятдаги қавмларина туғри йўл кўрсатур учун бири ортиндин бирини пайғамбарлар йиборурда, иккинчи тарафлардағиларина бирисини ҳам йибормас? Турклар ичинда пайғамбарлар йиборилмиш ўлувина бу ҳам далолат этадирки, Туркларнинг фитрат замонларинда дини илоҳийдин йироқлашувлари бошқа қавмларникина нисбатан жуда оздир. Фитрат замонларинда баъзи турк фирқалари аносир ва иблис, хусусан, ўт ила темирни даражаларина кўториб, онлара сажда қилмоқ каби ишлар қилган бўлсаларда, аммо ҳеч холиқ ва ё шарик бори этиқод этмаишдирлар. Бу ишлар кутуб ул ҳаяларда ҳам ибрат мақоминда кўб мартаба зикр этилмишдирлар. Кутуб қадиман ал ҳаялардин олмошдирув, ёнглишдирув шул даражаларга келтурулмиш ўлувлари гумон этилинадир. Фитратнинг энг сўнгги замонинда ва туркийларнинг ҳам энг нодони ўлан манғуллар хони Чингиз Бухорони истило қилгондин сўнг Бухоро қозиси Ашраф ила муҳоварасинда мазкур қозининг «мусулмонлар худойнинг бандасидир. Худои таъоло ўзи бир ва ёлғиз, ҳеч кимдин туғилмади ва ҳеч ким они туғдирмади. Онинг назири ва ўхшаши йўқдир» дедикидин сўнг, Чингизхон айтди: «Бали, мен ҳам тангрини шундай деб билурман», деди. Ва дағи қози Ашраф айтди: «Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссалом ва ғайр расуллар тангрининг элчиларидир. Амр ва наҳйни бандаларина айтмоқ учун йиборилмишдирлар», деди. Чингизхон бунини ҳам тасдиқ ва қабул этди. Беш вақт намозни таъриф этдилар. Они ҳам қабул этди. Рўзани баён этдилар. Они ҳам маъқул кўрди ва қабул этди. Закотни ўшандоқ қабул қилди. Ҳажни баён қилдилар. Чингиз бунга тааруз этди. «Тамоми олам худойнинг йўртидир. Бир йерни таъайин қилуб, онда бормоқ маънисини надири?» деди (демак, ҳаж ибодатининг фалсафа ва ҳикматини сўради. Бухоро уламосининг бу, таарузини ва жавоб бердиклари торихларда забт этилмаган), бу яна шуни ҳам кўрсатадики, тавҳид, саловат, закут каби ибодатлар эскидаги китоб ва шариятларда ҳам бўлиб, ҳаж амали онларда бўлмаишга ўхшайдир.

Турклардин шимол тарафиндағи қабилаларнинг баъзилари таҳқиқ баъдинда жуда эскидаги кўп улуг таҳрифларга ўч ромиш дини илоҳи бўлуви зан этилмиш, лекин махсус дини отолмиш шомоний дининдадирлар. Фин қавмлари ҳам шул-ўқ ва ё шунга мушобиҳ мажус динлариндадир. Бурётлар, манжурлар, манғуллар кўбрак буддо

дининдадирлар. Буддо дини ҳам жуда гўзал ахлоқ ва тарбияи нафс ила бийургувчи бир дин ўлдиғиндин бир дини илоҳий бақияси, лекин таҳрифга ўчромиш ўлуви гумон этилинадир.

Туркларнинг исломиятга эскидин яқин ўла келдикларина бу ҳам далилдирки, исломият онларнинг ёнина келсада, онлара очиқ маълум ўлса филҳол они қабул этмишдирлар. Ҳеч ким тарафиндин кучланмай булғорларнинг жуда эрта исломиятни қабул этувлари, Туркистон турклариндин ҳам ўшандоқ ҳеч ким тарафиндин кучланмай ўнлаб, минг, ҳатто, ўттизлаб минг аҳли байтнинг бир йўли исломиятга кирувлари, бир оз ҳазарларнинг яҳуд дининдин ва бир оз уйғурларнинг насорий дининдин ҳеч кимнинг жабр ва таклифиндин, ҳатто, саъй ва далолатиндин бошқа исломиятга кўчувлари ва Чингизий тотор-манғулларнинг ҳам тез кундин исломиятга айланиб битувлари бизнинг сўзларимизни муаййидир.

Турклар динни ўзлари камоли ҳуррият ила қабул этдиклари каби, бошқаларни ҳам истадиклари динда камоли ҳуррият узра қолдирмишдирлар. Бу хусусда бошқаларни роҳатсиз этатурғон таасублар, фалонлар кўрсатмамишдирлар. Ворфулумий кечаларина ва инквизитсия амалларина мушобиҳ ишлар туркларда бўлмамишдир. Бу равишли (яъни, динда камоли ҳуррият узра ва таассубсиз) муомала этса бўлур, бўлмасиқина маданият йетажак эмасдир.

ТУРКЛАРДА УЛУМ ВА МАЪОРИФ

Маданият, зироат, тижорат санъат, китобат, диёнат, қавонин, ҳукумат ва маъишат бобларинда баён этилмиш даражаларга йетишмиш бир қавмнинг улум ва маъориф бобинда ҳам тубон даражада ўлмаяжакларини истихрожимушкул эмасдир. Бу кунда қавмларимизда қолмиш осори мактубанинг озлиқи, туркларда улум ва маъориф ўлмадиқина, ҳатто, озлиқина ҳам далил эмасдир. Чунки борлиқиндин хабаримиз ўлан жуда кўб кутуби қадимиянинг биза қадар йетишмай талаф ўлдиклари маълумдир. Ҳатто, йетишганлари ҳам бир мартаба талаф ўлуб, ривоятлара кўра, сўнгиндин илҳом ила бошқалар тарафиндин янгидин ёзилмишдирлар (биз буларнинг тафсилина киришмаймиз). Ўшандоқ, эскидаги кўб маданий қавмлар (финиколилар, бобилийлар, осурийлар, мисрийлар ва

ғайрлар)нинг фан ва риёзиётға мутаъаллуқ китоблари ҳам талаф ўлмишдирлар. Йўнон кутуби қадимасида Офино шаҳринда шимол варварлари, ғут (ғирмон) қавмлари тарафиндин ўтға ёндируб талаф этилинурға қасд этилмишни, Ёлғиз бир ақллироқларининг кенгоши ила қолдирилмишини йўқоруда кўрмиш эдук. Ёзувлар четан, ёзулажак моддалар ҳам тош, тохта, тери каби саҳлут ул хусул моддалар ўлмадиғиндин китоблар ўзлари ҳам кўб эмас эди. Таълим ва таҳсил ҳам кўбрак шафоҳий-оғиздин ўлур, улум ва фанларнинг ҳам китоблар ва кутубхоналарда ҳифз этилинувина нисбатан қалбларда ва инсон ҳофизасинда соқлонуви таржиҳ этилинур эди. Ҳатто, баъзи бир фанлар (тиб ва нужум каби) бутунлай китобларга ёзилмай, арбоби оросинда сир ўлароқ соқландиғи ҳам ривоят этилинадир. Замонларнинг ҳам жуда кўб ўтуви, аҳволларнинг ҳам тез-тез олишинуви, бу замондағи каби ўт кирмас ўринлар бўлмаслиғи, бу оз китобларнинг ҳам ҳалок ўлуварина тасбиб этар эдилар.

Турк кайфияти маъишати ва бошларина келмиш аҳвол онлардин баъзиларининг осори мактубаға назарлари, онларнинг талаф ўлувини бийикрак ошиқдирур эдилар. Чингиз ва Ҳалоку воқеъаларинда, Бағдод вилоятларинда ҳалок ўлмиш осори мактубда оросинда шаксиз туркий осор ҳам бўлганлигиндин ташқари, турк оламинда, яъни ҳар икки Туркистон ва Булғор мамлакатларинда ҳам жуда қийматли осори туркиянинг талаф ўлдиклари шубҳасиздир. Манғуллар ичинда, ғутлар ичиндағи каби ақлли кишилар бўлинмамишми ё эса, бўлса ҳам, манғулларнинг китоб ва рисоалар ҳақинда фикрларини олишдирмаға мувофиқ ўлмамишларми, ҳар на ўлса ўлмиш, осори мактуба манғуллар итлофиндин куртилмамишдир. Сўнг вақтларда руслар осор қадрини била бошламишлар эсада, лекин турк мамоликина аввола оёқ босдиқлари вақт булар тарафиндин ҳам бошқалар ила баробар жуда кўб ва ғоят қийматли осори мактубанинг итлоф этилдиқи инкор этилажак қадар ҳафий эмасдир.

Эски туркларнинг ғарбинда искитлар оросинда ҳам улум ва маъориф ила иштиғол этувчилар бўлганлиғи, баъзиларининг (Онохорист каби) Офино шаҳрина қадар бориб, фалсафа ва ҳикмат ўргандиқлари Йўнон тарихларинда ёзилмишдир. Ушандоқ Шарқ тарафиндағи турклардин Чинда Пекин шаҳринда Хон-Лин Оқодемиясина имтиҳон ила кирмиш ва Ленё исминда Кандусий ҳам оқодемия тоъ-

сис этмиш (Ялу-Тоший каби) одамлар бўлганлигини Хитой тарихлари ёзмишлар.

Ғарбда булғорларнинг улум ва маъориф ила эскидин беру шуғулландиқлари маълум ўлдиғи каби, ичлариндин бириси — Булғор қозиси Ёъқуб бин Нуъмоннинг Булғор тарихини ёзмишини ҳам муаррихлар баён этмишдирлар. Лекин, бошқалари каби бу китоб ҳам талаф ўлмишдир. Бу кунга қадар бир нусхаси ўлсун бир кимса қўлинда борлиқи маълум эмасдир.

Шарқ тарафиндағи уйғурларнинг ҳам эскидин улум ва маъориф ила иштиғол этдиклари каби, Буғрохоннинг хос Ҳожиби Юсуф номинда жуда олий ва маданий фикрлар узра бино этилинуб, «Қудотқу билик» номинда сиёсат китоби ёзилдиғи ҳам маълумдир. Дебочасиндин билиндиқина кўра, бу китоб ул замондағи китобларнинг яхшироқидир. Демакки, ул замонда бошқа китоблар ҳам тасниф қилинмишдирлар.

Исломият интишори сўнггинда турклар улуми динини исломия ила ҳам жиддий суратда иштиғол этуб, онда ҳам йетуклик кўрсатмишдирлар: Иброҳим бин ал-Аббос бин Савлтекин ас-Савлий ва Абу Бакр Муҳаммад бин Яҳё бин Абдуллоҳ ал-Аббос аш-шатранжий ва аш-Шайх Абдуқодир Журжоний ва Рашидиддин ал-Ватвот ва ғайрлар каби адабиёт ва улуми арабияда асл араблар қадари олим ва адиб, уламои Маҳмуд ал-Замаҳшарий ва Йўсуф бин Аби Бакр ас-Саккокий ва Тож ул муфассирин лақаби берилмиш Абул Аълои Ҳомид бин Идрис Булғорий каби муфассирлар ва китоби Қуръон каримдин сўнг асҳ китоб сонолғон имом ал-Маҳдисин Абдуллоҳ Исмоъйил ал-Бухорий ва «Фани Ҳадис»да мўътабар олти китобдин бири ўлан «Сунт ан-Термизий» соҳиби каби муҳаддислар ва аш-шайх Бурҳониддин бин Йўсуф ал-Булғорий ва уламои Саъдиддин ал-Тафтазоний каби илм ат тавҳиҳ уламолари ва Абу Муҳаммад Садр бин Алоиддин ал-Булғорий ва бошқалар каби асвулийлар ва Хожа ал-Булғорий ва аш-шайх Ҳофизиддин Муҳаммад ал-Хоразмий ва ғайрлар каби фикҳлар ва аш-шайх Хожа Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоий ва Сўфи Оллоёр ва Биноий ва Ҳаким Ото ва Султон Ото ва ғайрлар каби адабиёти туркияда адиблар, Ҳусайн бин Али бин Сино ва Талмизий Баҳминёр каби ҳакимлар — табиблар ва Аби Наср Муҳаммад бин Тархон ал-Форобий ва мулло Али ал-Қушчи каби ҳаким ва риёзийлар борчаси турклардир. Булардин моъида мазкур фанлар ва бошқа ҳам турли фанлар ҳам турклардин жуда

кӯб олимлар, ҳақимлар, муаллифлар ва мусаннифлар бўлинмишдирки, баъзиларининг асарлари турли тараф турклари ҳам, ҳатто, бошқа қавмлар ҳам дарс китоби иттиҳоз этилмишдир ва баъзилари эса бу кунга қадар дастурлаъмал қилинмишдирлар. Бу каби қисқа китобда борчаси ёзилинурға мумкин эмасдир (буларни баёнига мутаккафил ўлан китоблара, хусусан, Маржоний ҳазратларининг «Мустафод ал аҳбор» ва «Вафайт ус салоф» ном рисоаларина мурожаъат этилсун).

Лекин дин китоблари арабча ёзилмиш ва фан китоблари ҳам (кӯбрак) Йўнон ва бошқа тиллардин арабчага таржима этилмиш ўлдиклариндин олами исломиятда лисони илмия ўлароқ арабий, сўнгра форсий лисонлар иттиҳоз этилдиқиндин, турклар ҳам кӯбрак асарларини арабий ва форсий ёзмишдирлар. Исм ва куняларини бу ила араблара тақлид этуб, минг таассуф этилса оздирки, кӯбиси туркийликларини ашъор, ҳатто, имо бу ила қилмамишдирлар. Бу сабаблардин булардин жуда кӯбиси ҳақсиз ўлароқ ё араб ва ё форс уламози қаторасинда кўриниб¹, онларга тегишиндин ортиқ камолат ва конду туркий қавмларина жаҳолат нисбат этилинурига сабабчи ўлмишдирлар. Сўнг замонларға қадар турк уломози оросинда бу одат жорий эди. Қўшниларға зиёфат учун аҳли байтни оч қолдирмоқ каби муносабатсиз иш ўлсада, одат ва расм ўлгондин сўнг тақлид этилинуру, чўзилуру ва туркий тил ҳам кунба-кун адабиёт майдониндин чиқа борур эди. Шундай ўлса-да, Туркистон ва Булғор ва Туркияи Усмония уламози тарафиндин мамлакатлариндағи оммаи туркийлар учун ўз тилларинда ҳам кӯб китоблар ёзилмишдир. Лекин бу (туркий) тилда фан ва улуми олия сонолгонлар ёзилмай, аксар авомға махсус китоблар ёзилинур эди. Булар ҳам арабий ва форсий сўзлар кӯб қотишдирулиб, турк авоми онглови қийин равишда ёзилинурулар эди.

Ҳамдлар ўлсун, сўнг замонларда мумкин қадар кӯбрак туркийларни фан ва улуми олия ила ошно этмак ва туркий тилни ҳам эски ўрнига лисони адабий даражасина

¹ Оламда улуг эрлар ва машҳур олимларни ҳар қайси қавм ўзларина нисбат этарга ўринмишлардир. Онохорист ҳақим туркийни йўнонлар ўз файласуфлариндин оид қилдиқлари каби, араблар, хусусан, форсийлар ва хитойлар ҳам туркий қавмлардин машҳур одамларни қандай бўлса бир муносабат ила ўз қавмлариндин сонамишдирлар. Бунга мисоллар жуда кӯб.

кўтармоқ ҳасди ила бу тилда ҳам фунун ва улуми олияға мутаъаллақ китоблар мумкин қадар йенгил ва очиқ ёзилмаға бошладилар. «Лаъал Аллоҳу яҳдис баъд залика имро».

* * *

Эмди, биз бу ўринда туркларнинг курун аввали ҳақинда ёзишға тиладикларимизни тамом этамиз. Лекин, кўрилурки, биз турклар маданияти ва маъорифи ҳақинда кўбрак ёздик. Баъзиларнинг қалбина хутур этарки, туркларнинг ҳеч камчиликлари йўқ эдими? Ё нечун ул ҳақда тафсил берилмайдир?

Дуруст! Турклар маъсум эмас эди. Кусурлари — камчиликлари бор эди. Лекин, бир жиҳатдин онларни ёзмаға бизға ҳожат қолмамишдир. Чунки онлардин ҳеч шаи тахт ул хафо қолмадигиндин ташқари, илла, неча улуш ордирулуб ҳам майдонға чиқарилмишдир. Биз ҳам онлардин ёлғиз шахсиятға оид ўланларни, яъни зарарини ўзларигина кўрган, бошқаларға тажовуз этмаганларнигина ёзмадик. Аммо, зарари бошқаларға, қариндошларина, қавмина, миллатина ўтган камчиликлариндин сукут этмадик. Ё сароҳатан ва ё замно зикр этдик. Иккинчи жиҳатдин, курун аввалий туркларинда кўрилмиш камчиликлар маъосирлари ўлан бошқа қавмларда кўрилмишлардин ортиқ эмас, балки кўб даража кам эди. Балки бу кун маданият ва маъориф бобинда олддағи сафда ўлан қавмларнинг аждодлари маъосирлари ўлан бизнинг аслофимиз қурун аввалий туркийларға нисбатан кўб даража кусурли, муомалаларинда кўб ваҳшиёна, балки баъзиси бутунлай ваҳший деярлик эди. Шул сабабдин қарун аввалий туркларинда кўрилмиш кусурлар ҳам таажжуб этилинажак шаи ўлмадигиндин тафсил баҳсина лузум кўрилмайдир. Ҳамда туркларнинг маданият ва маъориф бобинда таназзул ва инхитотларина (тубон кетувларина) курун аввалида кўрилган кусурлар эмас эди. Чунки ул вақт турклара кўра ҳам кўб даража камчиликли қавмлар бу кун маданият ва маъорифда олий даражалара ошмишлар. Ва аввал вақт олий даражада маданиятли қавмлар бу кунда кўб даража таназзул этмишлар: шулар жумласиндин турклар ҳам. Чунки торих ва осор ва этнуграфия уламосининг тафтиш ва таҳқиқлари баъдинда бермиш қарорларина кўра, эскидаги турклар бу замонда шул мамлакатларда тириклик этмакда ўланларина кўра кўб даража ортиқ маданиятли ва маъорифли ўлмишдирлар. Бунинг устина, маданият ва маъориф бобинда оламда энг улуг хизмат кўрмишлар: Оврўпо халқини

маданий улан Шарқ (Ҳинд, Чин, Туркистон, Форс, Араб) ила турклар тонишдирмишдир. Ва ороларинда воситаи маданият ва маъориф ва тижорат улмишдирлар. Бу аҳволларни тафтиш ва тадқиқи баъдинда турк улуғлариндин бири: «Дуруст! Неча минглар ила йиллар ичинда бир неча мартаба бадавий ва ё бадавийлашмиш халқлар ҳужуми ила турк маданияти йер йўзиндин йўғолуб туруви мумкин. Лекин ҳамонда асари бутунлай битмай қолмишдир. Онларнинг хотира ва ёдгорлари ва муаррихларнинг шаҳодати шаксиз бу ўринларда маданият олами бўлганлигини кўрсатадир. Ва булар борчаси бўлажак вақти ила келажак маданиятнинг муқаддима ва сармоялари бўла олурлар», демиш.

Туркларнинг маданият ва маъориф бобинда таназзуларина сабаб курун аввалидаги камчиликлари эмас. Балки курун васати ва курун нозилаларинда (ўрта, сўнгги асрларинда)ги камчиликлари эди. Биз шул сабабдин ҳар ишни (шул ҳисобда камчиликни ҳам) ўз тўғрисида ва ўз вақтинда зикр қилмоқни тегшли кўрамиз.

ВАССАЛОМ АЛИ МИН АТБАЪ АБҲАДИЙ

ТАМОМ.

МОЗИЙ САБОҒИ

(Сўнгсўз ўрнида)

Туркий халқлар, туркий қавмлар, Турон Замин... Бу ҳақда ҳозирга қадар шаклланган тушунчаларимиз нечоғлик тор, нақадар ғариб эканлигини Ҳасан Ато бин мулло Муҳаммад Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» асарини мутолаа қилгандан сўнг англаб, бизни афсус ва надоматлар чулғаб олади. Аслида қалбимиздан бундай таассуф оқими ўта бошлаганига кўп йиллар бўлган эди. Бу ички нидо вулқон янглиғ безовта, ўзига йўл ахтарарди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида вужудга келган вазият, ниҳоят, Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга киритилиши етмиш йил тўлғоқда келган вулқоннинг портлашига замин ҳозирлади. Кейинги уч-тўрт йил ичида нашр қилинган асарлар, мен бунда ўтмишимизга оид ўз салаф юртдошларимиз қаламига мансуб китобларни кўзда тутаётирман, бўйи бастимизни мукамалроқ кўришга ўрнатилган пиллапояларга ўхшайди. Қанча баланд чиқа бошласак, мозий ила бўйлашган қадимий маданиятимизни, улуғвор аجدодларимизни, уларнинг аниқ қиёфаларини шунчалик ёрқин кўра биламиз.

Ҳасан Ато Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» ҳам мозийнинг ҳозиргача биз бўйлай олмаган баланд деворига қўйилган ўзига хос бир шоти. Ундан кутарилиб, олис ўтмишимизга, туркийлар тарихига назар ташлаймиз. Ҳозирга қадар туркий халқлар тарихига тааллуқли бирон-бир салмоқли асар ўқимаганимиз учунми Ҳасан Ато Абушийнинг ёзмашлари бизни ҳайрат ва таажжубга солади. Финларнинг туркийликка бир қадар дахли борлигини озми-кўпми тасаввур қилардик (Ўрхун ва Енисей дарёлари бўйларидаги битик тошларини ўрганиш муносабати би-

лан, албатта), бироқ, японларнинг, хитойликларнинг, эскимосларнинг, бурятларнинг, чуқчаларнинг, бир сўз билан айтганда, Шимолий муз океани теграларию Узоқ Шарқда истиқомат қилувчи жамики халқларнинг, элатларнинг туркий эканлигини, ақали, ўйлаб ҳам кўрмагандик. Бу ёғи майли, олий ва ўрта мактаб дарсликларида хунларни, масоғетларни, шакларни туркийликка дахли йўқ қабила-лар деб ўргатилганлигини айтмайсизми?!

Қозоқ олимларининг Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон қадимги Турон ҳудудида яшаган қавмларни, чунончи, хунлар, шаклар, масоғетлар ва бошқаларни туркий халқларнинг аجدодлари сифатида қараганликларини ва бу бобда биздан анча олдин кетганлигини таъкидламай илож йўқ. Ўқтабир ва ундан олдин ҳам туркийлар тарихига доир асарлар яратилмаган. Буни Ҳасан Ато Абуший ҳам тан олади: «Торих илмининг лузуми ва зарурати ушбу даражада эдики, жуда эски замондан берли илм аҳлларино узоқ синов ва тажриба сўнгинда шаксиз билина келмишдир... Торих илми эскидин берли ушбу даражада экан, на сабабдин бизнинг қавмимиз — миллатимиз (Русия турклари) ичинда бу кунга қадар ўзина тегишли ўрнини алмамишдир? Турк тилинда торих жуда оз ёзилмишдир».

Ҳасан Атонинг бу саволи ҳозирги кунда ҳам жоиз. Унинг кўрсатишича, араб ва форс, аниқроғи, ислом муаррихлари икки мингга яқин тарихий асарлар ёзган экан. Шу савол хусусида мулоҳаза юритганингда, буюк Амир Темурнинг тарихи ҳам, сўнг кечган подшоҳларимиз воқеалари ҳам ўз она тилимизда ёзилмаганлигидан хуноби ошади кишининг.

Ҳасан Ато Абуший XIX аср охирларида, XX аср бошларида яшаган тотор маърифатпарварларидан бири. У Шаҳобиддин Маржоний издоши ўлароқ, кенг қамровли билимга эга бўлган. Тотор оимлари, хусусан, Шаҳобиддин Маржоний Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Абулғозий Баҳодирхон изидан бориб, туркий тилда тарих битиш анъанасини давом эттиради. Ҳасан Ато Абуший Қозон музофотининг таниқли охунд ва қозиларидан бири бўлган. Ўзининг тан олиб айтишича, Оврупо ва Шарқ илм-фанидан яхшигина хабардор бўлган. Шу боисдан ҳам унинг яқинлари туркийлар тарихи ҳақида асар ёзишни ундан илтимос қилганлар. Натижа шул бўлганки, Ҳасан Ато Абуший кўп изланишлар, сўраб-суриштирувлар, Масъудий, Маржоний, Абулғозий ва яна бир кўп фузалоларнинг асар-

ларини теран урганиб, «Муфассал тарихи қавми туркий»ни вужудга келтирган.

Ҳасан Ато Абуший асари ёзилганда, қадимги туркларнинг бешикларидан бири бўлган Булғор шаҳри ва унинг ҳудудлари, умуман, тоторлар ерлари руслар тасарруфида, Абуший айтмоқчи, рус подшоҳининг тахти тобелигида эди. Шунинг учун ҳам муаллиф туркийларни энг аввало Оврупода дастлаб зуҳур бўлиши — пайдо бўлиши ёнки тан олинишига қараб уринлаштиради. Яна бир томони шундаки, Ҳасан Ато эҳтиёткорликни ҳам унутмайди (у замонда ҳам, бу замонда ҳам аҳвол шу бўлган), туркийларга баҳо берганда қадимги Оврупо муаррихларига, шунингдек, рус тарихчиларига суянади, улардан кучирмалар олиб, фикрини далиллайди.

«Туркий қавмлар тарихи» ҳижрий 1327, милодий 1909 йилда Уфо шаҳрида чоп қилинган. Асар саҳифаларидан бирида қайд этилишича, китоб 1907 йилда ёзиб тугалланган.

Ҳасан Ато Абуший, назаримизда, жуда улкан тадқиқот ишини амалга оширган. Араб муаррихлари туркий қавмлар мундарижасини 56 тага қадар санаганларини у бир ўринда тилга олади. Унинг ўзи эса «Туркий қавмлар тарихи»да бу миқдорни 60 га етказди. «Туркий қавмлар тарихи» Турония турклари тавсифидан бошланади. «Турк уруғлари, — деб ёзади Абуший, — қавми Турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуг шувбасидир... Турк халқи бу йерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди». Агар ўтмишимизга умумий назар ташлайдиган бўлсак, Ҳасан Атонинг ҳақ эканлигига имон келтирамиз: Туронда узоқ асрлар давомида туркий халқ вакиллари юртбоши бўлиб келганлар. Китобда, шунингдек, туркий қавмлардан бўлган хитой, исцит, искиф, исқулут, сормот, руқуслон, ёзиғай, ётвоғ, масоғет, олон, овраси, серок, ёса, қосуғ, ўғир, булғор, бошқурт, мишор, мажор, венгер, хазар, қоройм, яҳудий динидаги булғорлар, холис, охалин, овор, уйғур, ўзбек, ту-кий, печениғ, биженок, ўғуз, туркмон, хоразм, қипчоқ, кумоний, полувесий, сақсен, салжук, қоий, усмонли, қирғиз, қозоқ, тотор, солний, қуряқ, журжиний, нейучий, манжур, хитой тоторлари, кедоний, тунғус, манғул, хоро, холхо сингари аجدодларимиз — бир шажарадан тарқалган туркийлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳасан Ато Абуший доирани катта олган. Туркий қавмларни ёлғиз таъриф ва тавсиф этибгина қолмасдан, қавми орияга мансуб халқлар тарихи, уларнинг туркийлар

билан муносабати, дўстлик алоқалари, шунингдек, ихтилотлари ҳақида ҳам ишончли ва тўғри фикрларни келтириб ўтади. Қайд этганимиздек, Ҳасан Ато асарини ёзаётганда ҳоким қавм (бу унинг ўз таъбири) бўлмиш рус подшоҳи ва ҳокимиятининг кўланкаси қоғоз саҳифаларига тушиб турган. Шу боисдан, кўп ўринларда фикрини очиқ ифода қилишдан тийилади. Аммо ислованлар (славянлар), уларнинг рус тупроғига қадам қўйиши тарихи ҳақида ҳикоя қилганида муаллифнинг Оврупо кечмишини ниҳоятда теран билишига амин бўлишимизга тўғри келади.

«Туркий қавмлар тарихи» ни ўқиб чиқдингиз, бинобарин, сўнгсўзда унинг мазмунини қайта ҳикоя қилиб, вақтингизни олиш ниятимиз эмас. Менда шундай бир тасаввур туғилдики, жаҳонда туркий қавмлар энг кўп, энг улуғ, энг кудратли халқлар экан. Афсуски, ҳозирги пайтда курраи Арзнинг беш қитъасига сочилиб кетган туркий қавмлар кела келмиш ўзаро жанглар, рақобат, келишмовчилик, бирлаша олмаслик сабабидан азият чеккан эканлар. Бунда, энг аввало, ички низолар, ер, сув, яйлов мухорабаларга боис бўлган эса, иккинчи тарафдан, табиатан жанговар, от устида ухлаб, от устида овқатланадиган, алп турклардан ниҳоятда қўрқадиган ислованлар уларга ҳар қадамда панд берганлиги юракларни ўртайдди. Бир мисол. Мўғуллар булғор турклари устига бостириб келганда рус подшоҳлари уларнинг қирилишини хотиржам ва мамнуният ила кузатадилар. Ваҳоланки, бир вақтлар русларда очарчилик бўлганда булғорлар уларни дон-дун, озиқ-овқат билан таъминлаган эдилар. Рус подшоҳларининг бу иши узоққа бормайди, мўғуллар уларни ҳам забтига олади. Туркийлар билан славянларнинг қони қўшилса ҳам, дили ҳануз яқинлашиб кетмаётганини муаллиф афсус билан тилга олади.

Туркий халқларнинг ўзаро қовушмаслиги уларнинг бирин-кетин тобе қавмлар бўлишига олиб келади. Оврупо-лилар, омриқолилар шимол туркларини, қуряқлар, эскимослар ва бошқа қарам қилинган халқларнинг руҳиятини, жанговарлик қобилиятини янчиб ташлаш учун фаҳш ва ичимликни кенг тарғиб қиладилар, бунга муваффақ ҳам бўладилар. Абуший қуряқларнинг хулқи бузилуви, яъни уларда азалда ҳеч кўрилмаган ўғирлик, жиноят содир бўлишида рус тожирларининг таъсири катта бўлганлиги, омриқолилар эса ичкиликни ўргатганлари сабаб бўлганлигини айтиб ўтади.

Энг ёмони, олим ва саёҳатчи либосидаги айрим рус корчалонлари туркий халқларнинг қадимиятга дахлдор осори атиқаларини, ҳатто, энг муқаддас жойи бўлган қабристонларини ҳам талашга тушганлар.

Туркий халқларнинг қадимиятга дахлдор обидалари, китоблари араблар, муғуллар томонидан ҳам таланган, йўқ қилинган. «Чингиз ва Халоқу воқеаларинда, Боғдод вилоятларинда ҳалок ўлмиш осори мактуба оросинда шахсиз туркий осор ҳам бўлганлигининг ташқари, турк оламиди, яъни ҳар икки Туркистон ва Булғор мамлакатларинда ҳам жуда қийматли осори Туркиянинг талаф ўлдиқлари шубҳасиздир», деган хулосага келади Абушӣй.

Ҳасан Ато Абушӣй асарда асосий диққатни Русияга тобе бўлган туркий қавмлар тарихига қаратади. Бу ҳам бежиз бўлмаса керак. Муаррих, афтидан, рус ҳукмдорлари ўтказаетган сиёсатни англаган ҳолда, урфини, тилини, маданиятини, бинобарин, тарихини унутаетган қавмдошларининг тарихини абадийлаштиришини ўз олдида мақсад қилиб қўйган. Шу боисдан ҳам у Ўрта Осиёга, Туркистонга жуда кам саҳифиларни ажратган. Бироқ, бу унинг Туркистонга бўлган ҳурмат-эътиборига асло соя ташламаган. Чунончи, маданият, илм-фан, давлатни бошқариш усулининг мукамаллигини у худди шу жойда яшовчи қавмларда кўради. Суғоришининг энг комил бўлган кўриниши Туркистонда жорий этилганлигини у алоҳида қайд этади. Ҳатто, Бухоро тахтида ўз қавмдошининг, манғит уруғига мансуб туркнинг бу кун саломат (1909 йил ҳисоби ила) турганлигини ҳам ифтихор билан ёзади.

Асарда 60 га яқин туркий қавмлар тарихи ҳақида қисқа, аммо жуда ишончли маълумотлар жам қилинган. «Туркий қавмлар тарихи»ни озгина ислоҳ билан ўрта мактаблар дарслиги сифатида тақдим этса бўлади. Унинг тилини айтмайсизми? Муаллиф бир ўринда ўз она тилим — Қозон шевасида ёздим, деса-да, арабий имлода уни ўзбек ўзбекона, туркман туркманча, уйғур уйғурога талаффузда бемалол ўқий олади. Шу боисдан, биз уни нашрга тайёрлашда асосан муаллиф услубини, умумтуркий аҳамиятга молик сўзларни сақлаб қолишга интилдик. Асримиз бошларида ота-боболаримиз гаплашган, сўзлашган жонли нутқни «Туркий қавмлар тарихи»да кўрдик ва аслиятни эҳтиётлик билан бугунги куннинг тарихимизга, она тилимизга ҳурмати беқиёс китобхонларга етказишга интилдик.

Туркий қавмлар... Бугун дунёнинг ҳар тарафига сочилиб кетган, турли динда, турли эътиқодда бўлган, аслияти, илдизи бир халқлар... Чамаси, дунёнинг бошқа маъволарида яшаётган, бошқа-бошқа сиёсий тузумларга мансуб бўлган туркий қавмлар — халқлар ўз тарихларини, келиб чиқишларини, илдизларини биздан кўра яхши идрок қилсалар керак. Фақат биз, туркий қавмларнинг асл бешиги, кўз очиб кўрган Ватани бўлган Туркистоннинг туғди-битди турклари — ўзбеклар бундан маҳрум эдик. Бугун мустиқиллик шабадаси эсмоқда, Ўзбекистоннинг оқ-яшил байроғи ҳилпираб турмоқда. Юртимизга ташриф буюраётган ёпон ҳам, тинчлик учун жон куйдираётган фин ҳам бизга қондош-жондош, бир дарахтнинг қулоч отган шохлари экан. Буни англаш — ўзликни англаш.

Ҳасан Ато Абуший асарининг давр нуқтаи назаридан чекланган, бир ёқлама талқин этилган ўринлари бор, албатта. Муҳими, у бизнинг тарих фанимизда бўлиб келганидек, кимнингдир раъйига қараб, ёинки, кимгадир ёқишни, кимнингдир сиёсатини ўтказишни ўйлаб иш тутмаган. Ҳақиқатни инсоф билан, далил, мушоҳада йўли билан ифода қилган. Унинг китобидан чиқадиған бир муҳим хулоса шулки, туркий қавмлар жаҳоннинг энг қадимий, энг маданиятли, энг жанговар, энг ишбилармон, мард, танти вакиллари. Улар олижаноб, ишонувчан, дўстга ҳамиша ёрдам қўлини чўзадиған инсонлар. Уларнинг бу фазилати кўпинча ўз бошига бало келтирган. Ёт қавмлар уларнинг кучайиб кетишига, бирлашувига ҳамиша тўсқинлик қилган, панд берган. Шунинг учун ҳам бир вақтлар Оврупо-нинг юрагига қадар борган туркийлардан биргина Усмонли турклар ўз давлатига, ҳокимиятига эга деб қайғуради Абуший.

Бугунги кунда, Аллоҳга шукроналар, туркийлар ўзлигини англаб етмоқда. Ўзбекистон ила Туркия ўртасида қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланиб бораётганлиги Ҳасан Ато Абуший орзусининг ушалиши, минг-минглаб донишманд туркийлар ниятининг амалга ошишидир. Аввалда бўлганидек, туркий халқларнинг дўстлиги, жипслашуви ҳозирги кунда ҳам кимларгадир ёқмаётир. Мозий сабоғи аччақ бўлса ҳам, истиқбол учун маёқдир. Асрлар давомида адашган, қутқуга учган туркий қавмлар бугун эски хатоларга йўл қўймасликлари керак. Мозий сабоқ беради: бўлинганни бўри ер! Бўлинганни бўри эмас, ўз-ўзи ҳам ейиши сир эмас. Яхши, улуғ замонлар

келмоқда. Туркийларнинг ҳам бағри бут, қадди тик бўладиган йиллар узоқ эмас. Бунга ишонгинг келади кишининг. Илоҳо, шундай кунларни яқин қил!

Ниҳоят, имкониятдан фойдаланиб, «Туркий қавмлар тарихи»ни нашрга тайёрлашда кўмак, маслаҳат ва ёрдамларини аямаган муҳтарам зотларга самимий миннатдорчилигимни баён этсам. Шоир Муҳаммад Раҳмон, Қарши муаллимлар билим юртининг ўқитувчиси Қаҳрамон Қурбонов, профессор Тўра Нафас, доцент Рашида Усмонова, тарих фанлари доктори, профессор Обод Жўрақуловларга ушбу китобнинг юзага чиқишидаги ҳолис кўмаклари учун ташаккур билдираман.

ПОЁН РАВШАН,
филология фанлари номзоди.

ЛУҒАТ

А

<i>Абзоб</i>	— боблар
<i>Азжумла</i>	— жумладан
<i>Азл</i>	— бўшатиш, четлатиш, мансабдан тушириш
<i>Азрақ</i>	— кўк, нилий
<i>Алайҳи</i>	— қаршилик, қаршилик асоси
<i>Алҳақ</i>	— ҳақиқатан, тўғриси
<i>Амвол</i>	— моллар, ашёлар
<i>Амму</i>	— амаки, отанинг укаси
<i>Амсол</i>	— ўхшашлар, монандлар
<i>Анд</i>	— беадад, сони номмаълум
<i>Аносир</i>	— унсурлар (ер, сув, қаво, ўт)
<i>Ансаб</i>	— насл-насаб, насллар
<i>Арса</i>	— майдон, саҳн
<i>Асвила</i>	— саволлар, сўроқлар
<i>Аслиҳа (силоҳ)</i>	— қурол-яроғ
<i>Аслоф</i>	— олдин ўтганлар, ота-болалар, устозлар
<i>Асфар</i>	— сариқ
<i>Асҳоб</i>	— суҳбатдошлар
<i>Атбоъ</i>	— тобелар
<i>Атиқа</i>	— қадимга ёдгорликлар, асарлар
<i>Афрод</i>	— фардлар, шахслар, кимсалар
<i>Афу</i>	— авф, кечирим
<i>Ашкол</i>	— шакллар, суратлар
<i>Ашҳар</i>	— Энг машҳур, таниқли
<i>Аълом</i>	— Атоқли исмлар, қўшиннинг байроқ ва нишонлари
<i>Аъмол</i>	— амаллар, ишлар
<i>Ақвом</i>	— қавмлар
<i>Ақсо</i>	— узоқ, энг узоқ жой
<i>Аҳком</i>	— ҳукмлар, қонунлар
<i>Аҳфод</i>	— аълодлар, набиралар
<i>Аҳли шар</i>	— ёмон, бузуқ ниятли кишилар

Б

<i>Бадавий</i>	— саҳройи, кучманчи, кўчиб юрувчи чўл одами
<i>Баид</i>	— узоқ, йироқ
<i>Бартос</i>	— мордва (мордва миллатига мансуб)
<i>Басират</i>	— кўриш, зийраклик, ҳушёрлик
<i>Баталот</i>	— лоқайдлик, пуч, беҳуда, асоссизлик
<i>Бахтар Замин</i>	— қадимги Бақтрия (Сурхондарё, шим. Афғонистон)
<i>Башария(т)</i>	— инсоният, кишилик, инсонлик
<i>Бақия</i>	— бир нарсанинг охири, қолдиғи
<i>Баҳрайн</i>	— икки дарё (Рум ва Форс дарёси)
<i>Баҳри Хазар</i>	— Каспий денгизи
<i>Баъд</i>	— кейин, сўнг
<i>Байъат</i>	— аҳд-паймон, келишув, ваъда
<i>Биззот</i>	— шахсан, бевосита, зотида, аслида
<i>Бикр</i>	— қиз, қиз бола, ифбат, поклик
<i>Билиттифоқ</i>	— иттифоқлик, ҳамжиҳатлик билан
<i>Биликулл</i>	— батамом, бутунлай
<i>Билъакс</i>	— аксинча
<i>Валий</i>	— ҳоким, ҳукмдор, подшоҳ
<i>Валоят</i>	— валилик, авлиёлик
<i>Варяг</i>	— удмурт (удмурт миллатига мансуб)
<i>Васат</i>	— ўрта, оралиқ
<i>Вақойих</i>	— воқеалар
<i>Вақойиҳи торихия</i>	— тарихий воқеа-қодисалар
<i>Ваҳшат</i>	— ваҳшийлик, ёввойилик
<i>Возиъ</i>	— тузувчи, ясовчи, таъсис этувчи
<i>Ворид</i>	— келган, келадиган
<i>Восеъ</i>	— кенг, катта, ёйиқ
<i>Воғул</i>	— манси (манси қавмига мансуб)

Д

<i>Давлати мустақила</i>	— мустақил, озод давлат
<i>Давоми қавмият</i>	— қавмларнинг давоми, силсиласи
<i>Дармиён</i>	— ўртада, оралиқ, ўрта
<i>Дарун</i>	— дил, замир, ботин, ич
<i>Даъвий</i>	— бирор нарсани бировники эмас, меники деб талаб қилиш, у ҳақли эмас, мен ҳақли деб талашиш, даъво қилиш
<i>Диҳудур</i>	— Диодор
<i>Доий</i>	— истовчи, талаб этувчи, даъват қилувчи
<i>Доираш нисфун наҳор</i>	— меридиан доираси, меридиан чизиги

Ж

<i>Жазира</i>	— орол, ота
<i>Жазм (жазмо)</i>	— қатъий, муқаррор
<i>Жарида</i>	— дафтар, якка, танҳо
<i>Жаруҳ</i>	— яра, жароҳат
<i>Жид (жидд)</i>	— саъй, ҳаракат, тўғрилиқ, ҳақиқат
<i>Жидол</i>	— жанг, низо, уруш
<i>Жиҳод</i>	— дин йўлидаги уруш, кофирларга қарши жанг, юриш
<i>Жопун</i>	— ёпон (Ёпония, ёпон қавмига мансуб)
<i>Жоя</i>	— ёй (қурол)
<i>Жояв</i>	— ёв
<i>Жузв</i>	— бўлак, қисм

З

<i>Зам (замм)</i>	— қўшиш, жамлаш, юклаш, илова қилиш
<i>Зан</i>	— гумон, шубҳа
<i>Зайф</i>	— меҳмон, мусофир
<i>Зобит</i>	— забот этувчи, идора қилувчи, бошқарувчи
<i>Зобита</i>	— қоида, тартиб, дастур
<i>Зот (зотия, зотий)</i>	— эга, соҳиб, шахс, моҳият, аслият, табиий
<i>Зумра</i>	— тўда, жамоат, гуруҳ

И

<i>Идбор</i>	— бахтсизлик, омадсизлик
<i>Ижбор</i>	— мажбур, этиш, зўрлаш
<i>Ижмол</i>	— қисқа, мухтасар, тўлиқ бўлмаган ифода
<i>Ижтиҳод</i>	— тиришиш, интилиш
<i>Изз</i>	— азизлик
<i>Измор</i>	— асосга, замирга нигоҳ тапилаш, дилда пинҳон сақлаш
<i>Имтидод</i>	— узайиш, чўзилиш
<i>Имтисол</i>	— бўйсунуш, эргашиш, мисол олиш
<i>Инод</i>	— буйин товлаш, ўжарлик, саркашлик
<i>Интизоъ</i>	— тортиб олмоқ, суғуриб олмоқ, ўрнидан қўзгатмоқ
<i>Интриго</i>	— жанжал, низо, тўлол
<i>Интисоб</i>	— нисбат, тегишлилик, тасавуфда бир маслакка бўғлиқ бўлишлик
<i>Интихот</i>	— сайлаш, танлаш
<i>Интишор</i>	— ёйилиш, тарқалиш
<i>Инқиёд</i>	— бўйсунуш, берилиш

<i>Инҳитот</i>	— тубан кетиш, таназул, тарқоқлик
<i>Исма</i>	— поклик, бегуноҳлик
<i>Истидлол</i>	— далиллаш, исботлаш
<i>Истинод</i>	— суяниш, таянч, далил
<i>Истинсох</i>	— нусха кўчириш, юзма-юз қилиш
<i>Истифода</i>	— фойдаланиш
<i>Истихрож</i>	— чиқариш, танлаб олиш, ҳосил қилмоқ
<i>Иштиҳод</i>	— шоҳид келтириш, гувоҳлик исташ, мисол, кўчирма
<i>Иттиҳод</i>	— бирлашиш, бирлик
<i>Иттихоз</i>	— қабул қилиб олиш, олмоқ, сайламоқ, ажратиб олмоқ
<i>Иттиҳом</i>	— бўҳтон, гумон, туҳмат
<i>Итлоф</i>	— йўқ қилинган, ҳалокат
<i>Иштиғол</i>	— пуғулланмоқ, машғуллик
<i>Иқтизо</i>	— зарурат, тақозо, талаб
<i>Ихтироз</i>	— сақланиш, эҳтиётланиш
<i>Иғфол</i>	— рафлатда қолдириш, зўрлаш

К

<i>Кави</i>	— борлиқ, дунё, мавжудлик
<i>Кавнайн</i>	— икки дунё (у дунёю бу дунё)
<i>Калисо</i>	— черков, ибодатхона
<i>Канд</i>	— захм, жароҳат
<i>...канд (кент)</i>	— от ясовчи қўшимча: шаҳар, қишлоқ маъносини беради: Тошканд, Вобкент сингари.
<i>Касирал афрод</i>	— одамлар кўплиги, шахслар, кимсаларнинг мўл эканлиги
<i>Каср</i>	— синиш, ушалиш, шикасталик
<i>Касрат</i>	— кўплик, кўпчилик, зичлик
<i>Киноз</i>	— князь, ҳоким
<i>Крепус</i>	— крепость, қалъа
<i>Куня (қунят)</i>	— лаҳаб, авлод номи силсиласи
<i>Кул (қул)</i>	— бутун, ҳамма, бир, жамъи
<i>Куфв</i>	— тенг, баробар, ўхшаш, ҳамнасаб

Л

<i>Лингвуустика</i>	— лингвистика, тилшунослик
<i>Лисон</i>	— тил
<i>Лобуд</i>	— ночор, ноилож, зарурат юзасидан

<i>Мавт</i>	— ўлим, вафот этиш
<i>Мазнун</i>	— гумон, тахмин қилиш
<i>Мазожеъ (мазжаъ)</i>	— қароргоҳ, истироҳатгоҳ
<i>Мамдуҳ</i>	— мадҳ этилган, улуғланган
<i>Малҳуз</i>	— мулоҳаза қилинган, фикр этилган, эҳтимол тутилган, хотирга келган.
<i>Мамнуъ</i>	— таъқиқланган, манъ этилган
<i>Манбит</i>	— майсазор, ўсимликзор
<i>Мансур</i>	— сочилган, насрий
<i>Маниша (маншоъ)</i>	— сарчашма, келиб чиқиш, бошланиш жойи, ибтидоий ўрин
<i>Манқул</i>	— нақл қилинган, бировлар айтганидан кўчирилган
<i>Манофетъ</i>	— манфаатлар
<i>Маосир (маъсара)</i>	— ғаройиб, ғўзал иш
<i>Маржуҳ</i>	— ҳосил бўлиш, юзага чиқиш
<i>Масдар</i>	— манба, бошланиш жойи, боши
<i>Маснуъот</i>	— яратилганлар, безакли қилиб ишланганлар
<i>Масоба</i>	— даража, ҳолат, ўқшаш, каби
<i>Масоил</i>	— мисол келтириш, ўқшатиш
<i>Масриф</i>	— сарф
<i>Мастур</i>	— ёзилган, кўчирилган
<i>Матбуъ</i>	— нашр қилинган, чоп этилган, маъқул, таъба мувофиқ
<i>Мафлуж</i>	— фалажланган, шол бўлган
<i>Маъдуд</i>	— саналган, саноқли
<i>Маъмат</i>	— омонлик жойи
<i>Маъмул</i>	— орзу, тилак, кутилган нарса
<i>Маъриз</i>	— ҳолат, арз ўрни, кўриниш жойи
<i>Маъруз</i>	— арз этилган, исталган
<i>Маҳосид</i>	— мақсадлар
<i>Маҳфуз</i>	— сақланган, хотирада қолган, ёдланган
<i>Машварат</i>	— кенгаш, маслаҳат
<i>Машоҳир</i>	— машҳурлик
<i>Мисдоқ</i>	— далил, ҳужжут, исбот, гувоҳ
<i>Мисл</i>	— бир нарсанинг ўхшаши, монанди, эвази.
<i>Миссийунер</i>	— миссионер
<i>Мода (мосиво)</i>	— ...дан бошқа...дан ташқари
<i>Мову ман</i>	— манманлик, худбинлик, кибр
<i>Муаййид (муаййид)</i>	— қувватланган, таъкидланган, қувватловчи, таъкидловчи
<i>Мубодала</i>	— бадал, бир нарсага иккинчи бир нарсани эваз қилиш, муовиза
<i>Мудовамат</i>	— давомийлик, узлуксизлик
<i>Муассир</i>	— таъсир этувчи, ёқимли, таъсирчан
<i>Мужаллад</i>	— жилдланган, жилд, том

<i>Мужодил</i>	— тортишувчи, баҳслашувчи
<i>Музорегъ</i>	— монанд, ўхшаш.
<i>Муносафа</i>	— бирор нарсани иккига бўлиш
<i>Мунтаҳи</i>	— ниҳоясига етувчи, тамомланувчи
<i>Мунқад</i>	— бўйин эгувчи, итоаткор
<i>Мунқариз</i>	— инқироз, таназзул, ҳалокат, йўқликка юз тутиш
<i>Мунҳазим</i>	— бузилган, тум-тарақай бўлган
<i>Мураттаб</i>	— тартиб берилган, тузилган
<i>Мусаллас</i>	— уч қат, уч бурчак
<i>Мускирот</i>	— Маст қилувчи ичимлик
<i>Мускит</i>	— соқит этмоқ, эътиборсиз қолдирмоқ
<i>Мусодама</i>	— тўқнашув
<i>Мусоват</i>	— бароварлик, тенглик
<i>Муосид</i>	— ёрдам этувчи, қулай бўлган
<i>Мустабаъд</i>	— мумкин бўлмаган, маҳол, узоқ
<i>Мустаъмал</i>	— истеъмолга қирмоқ, ишлатилмоқ
<i>Мустағний</i>	— бадавлат, эҳтиёжсиз
<i>Мустағрақ</i>	— ғарқ бўлган, чўмган
<i>Мутаввал</i>	— узайтирилган, чўзилган
<i>Мутавозиъ</i>	— одобли, хушхулқли
<i>Мутадовил</i>	— расм, урф бўлган, истеъмолга кирган
<i>Мутаффарих</i>	— тарқоқ, сочилган, бўлинган, пароканда
<i>Мутаффиҳ</i>	— иттифоқчи, тили ва дили бир
<i>Мутобиҳ</i>	— мувофиқ, уйғун, тенг, баробар
<i>Муътамад</i>	— ишончли, эътимодли
<i>Мушобаҳат</i>	— ўхшашлик, монандлик
<i>Мушобиҳ</i>	— ўхшаш, монанд
<i>Мушофаҳа</i>	— юзма-юз сўзлашув
<i>Муштақ</i>	— бошқа бир сўздан келиб чиққан, ҳосил бўлган (тилш)
<i>Муқовамат</i>	— жангда баравар келиш, тенг қарши туриш
<i>Муқотала</i>	— қирғин, жанг, уруш
<i>Муқоф</i>	— боғловчи
<i>Муқтадир</i>	— қодир, қудратли
<i>Муҳаққиқ</i>	— аниқловчи, тадқиқ этувчи, ҳақиқат қилувчи
<i>Муҳовара</i>	— савол-жавоб қилиш, ўзаро сўзлашув
<i>Муҳлик</i>	— ҳалок этувчи, ўлдирувчи, хатарнок

Н

<i>Набз</i>	— қон томири
<i>Набот</i>	— гиёҳ, ўсимлик
<i>Насорий (насроний)</i>	— ғайри дин, христиан
<i>Нашр</i>	— ёйиш, тарқатиш
<i>Наҳб</i>	— талаш, ўғирлаш
<i>Наҳй</i>	— манъ этиш, таъқиқлаш

<i>Нисён</i>	— унутиш, эсдан чиқариш
<i>Нифс</i>	— ярим (бир нарсанинг ярми)
<i>Нисфун наҳор</i>	— меридиан, кун ўртаси, туш, қиём вақти
<i>Нубувват</i>	— элчилик, пайғамбарлик
<i>Нусрат</i>	— ёрдам, мадад, ғалаба, зафар

О

<i>Озоқ денгизи</i>	— Азов денгизи
<i>Онтрופулигия</i>	— антропология
<i>Ота</i>	— орол, жазира
<i>Отқи</i>	— вулқон
<i>Офтонум</i>	— автоном, алоҳида

Р

<i>Раъс (раъсо)</i>	— бир нарсанинг аввали, бошланиш нуқтаси, боши
<i>Риъсат (раъсат)</i>	— раислик, бошлиқлик, раҳбарлик
<i>Рустуф</i>	— Ростов шаҳри.
<i>Русух</i>	— маҳкамлик, барқарорлик, ўрнашиш
<i>Руний</i>	— қадимги герман халқларига мансуб ёзув номи

С

<i>Сайфий (сайфия)</i>	— ёзлик
<i>Санад</i>	— ҳужжат, асос, далил
<i>Санойиъ</i>	— санъатлар
<i>Сарих</i>	— очиқ, равшан, аниқ, ойдин
<i>Сафина</i>	— кема
<i>Сафир</i>	— ёқимли, майин овоз
<i>Сароҳатан</i>	— ошкор ва равшан
<i>Саҳл</i>	— осон, енгил, кулай
<i>Синагог</i>	— яҳудийлар ибодатхонаси
<i>Сироят</i>	— ўтиш, таъсир
<i>Соийр</i>	— бошқа, ўзга
<i>Сунгу</i>	— найза, санчқу

Т

<i>Таайийн</i>	— шуҳратланиш, белгили бўлиш
<i>Таайюн</i>	— муайян
<i>Таарруз</i>	— эътироз, мухолифлик
<i>Таадди</i>	— тажовуз, ҳаддан ошиш
<i>Табаа</i>	— тобе кишилар, қарамлар

<i>Таъб</i>	— нашр этиш, чоп қилиш, нақшлар
<i>Тобеият</i>	— итоат, бўйсунилган
<i>Таважжуҳ</i>	— юзланиш, хайрихоҳлик кўрсатиш
<i>Тавойишф</i>	— гуруҳлар, тўдалар, қабилалар
<i>Тадорик</i>	— илож, чора
<i>Тадрис</i>	— таълим, сабоқ
<i>Тажаммуъ</i>	— жамъ бўлиш, давра олиш, мажлис
<i>Тажрид</i>	— яккалаш, ажратиш, четлаштириш
<i>Такмил</i>	— камолга етказиш
<i>Такрир</i>	— такрорланиш, такрорланиб келиш
<i>Талал</i>	— жисм, тан, жусса
<i>Талаф</i>	— нобуд бўлиш, қирлиши, йўқ бўлиш
<i>Талтишф</i>	— эркалаш
<i>Тамсил</i>	— мисол келтириш, ўхшатиш
<i>Таржиҳ</i>	— бир нарсани иккинчи бир нарсадан ортиқ кўрмоқ
<i>Тарсиъ</i>	— бирор нарсага зийнат учун қимматбаҳо тошлар қадаш, безаш, зийнатлаш, нақлаш
<i>Тасаллут</i>	— зўравонлик, ҳукмронлик, ҳокимият
<i>Тасбиб</i>	— сабаб, боис
<i>Тасрих</i>	— очиш ва аниқ ифодалаш
<i>Тасфия</i>	— софлаш, тозалаш, равшан қилиш
<i>Тасхир</i>	— қўлга олиш, забт этиш
<i>Тафриқ</i>	— ажратиш, бўлиш, фарқланиш
<i>Тахсис</i>	— бир нарсани бошқа бир нарсага махсуслаш, тайин этиш, белгилаш
<i>Тахфиф</i>	— енгиллашиш
<i>Тафохур</i>	— фахрланиш
<i>Тафрит</i>	— бирор ишга сусткашлик қилиш, кусурга йўл қўйиш
<i>Таъдиб</i>	— одоб бериш, тийиш, ақл киритиш
<i>Таъдил</i>	— ислоҳ, тўғри, баробар қилиш, муътадиллик
<i>Таъйид</i>	— таъкидлаш, қувватлаш
<i>Таъмим</i>	— умуман, умумий нисбат бермоқ
<i>Тақвият</i>	— қувватлаш, қувват, ёрдам бериш
<i>Тақриб</i>	— яқинлаштириш, яқинлик, тахминийлик
<i>Таҳзиб</i>	— ислоҳ қилиш, тарбиялаш, покизалаш
<i>Таҳриф</i>	— сўздан айрим ҳарфларни тушириб қолдириш, қисқартиш
<i>Таҳқиқ</i>	— бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш

У

<i>Узий</i>	— Днепр дарёси
<i>Уламо</i>	— олимлар, билимдонлар
<i>Улум</i>	— илмлар, фанлар
<i>Улумпо</i>	— олимпия

Уммул ҳабоис
Уртдукус
Уқо

— май, шароб, ёмонликлар онаси
— ортодокс
— Ока дарёси

Ф

Фавт
Фазла
Фасод
Феҳраст
Фитрат
Фоҳиш
Фуруъ
Фусул

— қўлдан бериш, йўқолиш, ўтиб кетиш, ўлим
— ортиқ, зиёда
— бузилиш, тартибсизлик, бузуқлик
— жадвал
— туғма табиат, яратилиш
— адабсизлик, ахлоқсизлик, тубан феъл
— тармоқлар, шохчалар, шуъбалар
— фасллар, қисмлар, боблар.

Х

Ҳабт
Халаф
Хамр
Хасойил
Хати мустақим
Хафий
Хидев/хадев
Хилқат
Хинзир
Хиридут
Хоч
Хутур
Чин
Чуд
Чурноғур
Чўқут
Чулмон

— янглиш, хато, ақлга зид
— ўринбосар, кейин келувчи, шогирд
— май, шароб, бода
— хислатлар
— тўғри, рост хат
— махфий, яширин
— подшоҳ, сардор, соҳиб
— яратилиш
— чўчка
— Геродот
— крест, чалипо
— хотирга келиш, кўнгилга келиш
— Хитой
— Фин қавми номларидан бири
— Черногор (Қоратог маъносида)
— чўқот қавмига мансуб
— Кама дарёси

Ш

Шадид
Шаръ
Шарох (шурух)
Шақиқ

Шоён
Шойиш

— шиддатли, қаттиқ, оғир
— ислом дини тариқат оинлари, ислом қонунлари
— шарҳловчилар, изоҳловчилар
— иккига бўлинган, ҳар бўлаги бир-бирига қарши.
Бўлувчи, ёрувчи, бахтсизлик, омадсизлик
— лойиқ, сазовар, мувофиқ, ярашиқ
— машхур, ошкора, ёйилган, тарқалган

Шомил
Шомоний
Шумортлаш
Шуғл

— ёйилган, ўраб олган, умумга тегишли
— мажусийлик
— йўниш, силлиқлаш
— шуғулланиш, кирипиш

Э

Энтиктирув
Этил
Эсартгувчи
Этнуграфия
Эътидод
Эътимод
Эътино
Эҳтимом

— мажбурлаш, куч билан тазйиқ қилиш
— Волга дарёси
— ўткир ичимлик, арақ
— Этнография
— ҳисоб этгулик, санарлик
— эътибор, бовар қилиш, эътиқод
— диққат, ғамхўрлик, аҳамият
— саъй-ҳаракат, назорат, кўз-қулоқ бўлиш

Қ

Қабойил
Қавий
Қавл
Қавм
Қавонин
Қарйа
Қарн (қурун)

— қабилалар
— кучли, қувватли
— сўз, гап
— кишилар тўдаси, гуруҳи
— қонунлар, низом, тартиб, қоида
— қишлоқ
аср, узоқ муддат (А. Навоийда 30 йил), асрлар, даврлар.

Қаробат
Қариб
Қарин
Қатъо
Қибал
Қибт
Қулуния

— яқинлик, яқин қариндошлик
— яқинлик, қариндошлик
— яқин, яқинлашган, қалин дўст
— қатъиян, ҳеч қачон, асло
— томон, тараф
— Мисрнинг қадимий номи
— колония

Ғ

Ғадр
Ғазо
Ғано
Ғариқ
Ғароқий
Ғейулиғия
Ғирмония
Ғоронтирувот

— вафосизлик, ҳиёнат, раҳмсизлик, золимлик
— диний уруш
— бойлик
— грек, юнонлик
— арақ, ичимлик
— геология
— Германия
— гарантироват, кафолатламоқ

Ғуллондо
Губерно

— Голландия
— губерня.

Ҳ

Ҳафир
Ҳаз
Ҳасаб

— қоровул
— ҳаловат, лаззат, баҳра, шодлик
— насл-насаб билан эмас, шахсан қозонилган донг,
обрў-этибор.

Ҳафед
Ҳисн

— набира
— қургон, қалъа.

Адабий-бадий нашр

Ўзбек тилида

Ҳасан Ато Абуший

Туркий қавмлар тарихи

Муҳаррирлар *Т. Алимов* ва *Ш. Бўтаев*

Рассом *М. Собуров*

Расмлар муҳаррири *У. Солиҳов*

Техник муҳаррир *Е. Толочко*

Мусаҳҳиҳ *Ш. Соатова*

ИБ № 0432

Босмахонага берилди 18.06.94. Босишга рухсат этилди 14.03.95.
84×108 1/32 формати. Босмахона қоғози. Тип таймс гарнитура. Босма-
хона усулида босилди. Шартли босилма л. 12,6. Шартли кр-оттиски
13,02. Нашр нусхада 13,19. Буюртма № 4161. Баҳоси шартнома асосида.
Нусхада 30000.

«Чўлпон» нашриёти. Тошкент—129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитаси ижарадаги Тош-
кент полиграфкомбинатида босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.